

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA

RZESZOWSKIEGO
OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA

RZESZOWSKIEGO
OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

Tom XLV

Rzeszów
2024

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board
Václav Furmánek (Słowacja), Diana Gergova (Bułgaria), Vira Gupalo (Ukraina),
Marija Ljuština (Serbia), Dalia Pokutta (Szwecja/Polska), Thomas Saile (Niemcy),
Ghenadie Sîrbu (Mołdowa)

Komitet Redakcyjny / Editors
Michał Parczewski, Andrzej Pelisiak, Katarzyna Trybała-Zawiślak, Marcin Wołoszyn

Redaktor / Editor in Chief
Tomasz Bochnak (tbochnak@ur.edu.pl)

Sekretarz Redakcji / Managing Editor
Joanna Ligoda
(archeo@muzeum.rzeszow.pl)

Czasopismo recenzowane / Peer – Reviewed Journal
Lista recenzentów na stronie internetowej czasopisma /
List of reviewers on the journal's website

Strona internetowa czasopisma / Home Page
<https://msroa.muzeum.rzeszow.pl/>

Tłumaczenia / Translation
Beata Kizowska-Lepiejza – język angielski, autorzy
Korekta / Proofreading
Joanna Ligoda, Joanna Adamik-Proksa, autorzy

Rycina na okładce / Cover Picture
Koprywnica. Zapinka podkowiasta. Opr. M. Florek, W. Krzywicka /
Koprywnica. Horseshoe-shaped fibula. Prepared by M. Florek, W. Krzywicka

© Copyright by Muzeum Okręgowe w Rzeszowie
© Copyright by Instytut Archeologii UR
© Copyright by Wydawnictwo „Mitel”

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Czasopismo indeksowane

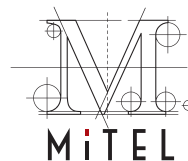
ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Muzeum Okręgowe
w Rzeszowie

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Rzeszowskiego

Wydawnictwo
„Mitel” sp. z o.o.

ISBN 978-83-8277-314-9

ISSN 0137-5725

DOI: 10.15584/misroa.2024.45

UNIWERSYTET RZESZOWSKI
Al. Tadeusza Rejtana 16C, 35-310 Rzeszów
Wydanie I; format A4; ark. wyd. 33; ark. druk. 31

Opracowanie wydawnicze, druk i oprawa: „Mitel” sp. z o.o.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Iwona Florkiewicz, Wiesław Koman, Maciej Wawrzczak , Materiały krzemienne ze stanowisk nr 1A, 1B oraz 3 w Gródku, pozyskane w 1952 roku, ze zbiorów Muzeum Zamojskiego w Zamościu	5
Joanna Ligoda, Joanna Adamik-Proksa , Osady kultury trzcinieckiej i tarnobrzесkiej kultury łużyckiej na stanowisku nr 3 w Mokrzyszowie, pow. tarnobrzесki	17
Elżbieta Małgorzata Kłosińska , O nieznanym i mało znanym znalezisku szpil z główką w kształcie tarczki spiralnej z terenu Lubelszczyzny	63
Tomasz Bochnak, Gilles Hamm , Przemiany zabudowy sektora Champlain (oppidum Bibracte) w świetle badań wykopaliskowych z lat 2013–2019	71
Marek Florek, Weronika Krzywicka , Wczesnośredniowieczna zapinka podkowiasta z Koprzywnicy, woj. świętokrzyskie. Przyczynek do badań nad kontaktami Ziemi Sandomierskiej z Europą Wschodnią w XI w.	89
Marcin Piotrowski , Archeologia i język: słowiańskie nazwy protohistorycznych grodzisk na terenie północno-wschodniej Italii w szerokim kontekście danych językoznawczych, źródeł pisanych i odkryć archeologicznych	99
Marzena Gałęcka, Marcin Piotrowski, Patrycja Piotrowska, Zuzanna Piotrowska , Badania historyczne oraz nieinwazyjne i małoinwazyjne badania archeologiczne cmentarza z okresu pierwszej wojny światowej w Tuszowie, w gminie Jabłonna, w powiecie lubelskim, w roku 2024	171
Agata Salamucha , Drugowojeńne militaria wielkogabarytowe odkryte podczas poszukiwań prowadzonych w okolicach Sandomierza w latach 2020–2024	199

KOMUNIKATY

Wojciech Rajpold , Brązowa siekierka z tulejką i uszkiem ze stanowiska Niedźwice 12	219
Elżbieta Małgorzata Kłosińska , Unikatowe znalezisko elementu uprzęży końskiej z terenu Lubelszczyzny	227

KRONIKA

Marcin Burghardt, Elżbieta Sieradzka , „Na pograniczu... Najstarsze dzieje ziemi jarosławskiej” – nowa wystawa stała w Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich	231
---	-----

RECENZJE

Wojciech Rajpold , (rec.) Agnieszka Stępin, Szachy sandomierskie na tle znalezisk średniowiecznych figur szachowych z ziem polskich, <i>Fontes Archaeologici Posnanienses</i> t. 29, Poznań 2024: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, 312 stron, ISBN 978-83-60109-85-4	239
--	-----

Marcin Piotrowski*

Archeologia i język: słowiańskie nazwy protohistorycznych grodzisk na terenie północno-wschodniej Italii w szerokim kontekście danych językoznawczych, źródeł pisanych i odkryć archeologicznych

Archaeology and language: Slavic names of protohistoric fortified settlements in northeastern Italy in the broad context of linguistic data, written sources, and archaeological finds

This article collects and discusses twenty place names from the area of northeastern Italy that derive from Proto-Slavic forms **gardu*, **gardiku*, and **gardiska*, which suggest a connection with the existence of a fortified settlement (so called *gród*, *gródek*, or *grodzisko* in Polish). Although these names could not have originated earlier than the Middle Ages, some of them are associated with protohistoric hillforts dated to the Bronze Age and the Early Iron Age. Others refer to later ones – Roman and Medieval defensive structures, and one to a naturally defensible protohistoric settlement. The aim was to determine whether the non-coincidental convergence of old forms and “new” ones, medieval and later names carries any informational value. The collected toponyms were divided into four groups, depending on whether they were already confirmed in medieval times and whether they are connected to known protohistoric fortified settlements. One of the research questions concerned the validity of linking Slavic place names such as *Grodzisko*, *Gród*, and *Gródek* – found throughout Central and Eastern Europe – with fortified structures. Some researchers (archaeologists) have unjustifiably weakened this traditionally accepted and linguistically grounded connection. The Italian examples were intended to explore this relationship on the periphery of the Slavic world. The collected names are presented within a broad context of linguistic data (other Slavic toponyms), written sources, and archaeological discoveries from northeastern Italy. The study also attempts to explain the persistence of all Slavic place names in this part of Italy, as well as to understand the motivations of medieval Slavic settlers who gave specific names to abandoned protohistoric fortified settlements. This article forms part of a broader study on medieval Slavic settlement in northeastern Italy.

KEY WORDS: Slavs, Italy, Middle Ages, Bronze Age, Iron Age, Fortified Settlements, Archaeology, History, Linguistics, Biographies of Things, Agency of Things, Agency of Landscapes, Actor-Network Theory

Submission: 18.04.2025; Acceptance: 28.08.2025

WSTĘP

Tytuł tego artykułu¹ nawiązuje do klasycznej już książki Colina Renfrew: *Archaeology and Language. The Puzzle of the Indo-European* (Renfrew 1987; 2001), sądzę bowiem, za wspomnianym autorem, że „w wielu wypadkach dowody archeologiczne i źródła językowe na tyle ze sobą współgrają, że wyłania się z nich jasny model kolonizacji, który w zadowalający sposób wyjaśnia zaobserwowane związki językowe” (tenże 2001, 18).

Mimo różnych zastrzeżeń do książki tego brytyjskiego archeologa (por. m.in. Greenberg 1988; Norman 1988; Popko 2002, 147; Mańczak 2003), ogólne założenia, nowatorskie podejście, intencje badawcze oraz potrzeba wychodzenia poza strefę komfortu jaką daje opis kultury materialnej, są jak najbardziej słuszne. Podobnie jak on stoję na stanowisku, że współczesne językoznawstwo i nowoczesna archeologia stwarzają możliwo-

¹ Znaczna część materiałów do tego artykułu została zebrana w trakcie stażu w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Cividale del Friuli, w latach 2018–2019. Za opiekę w trakcie stażu oraz nieocenioną pomoc w kwerendach bibliotecznych i archiwalnych dziękuję dr Angeli Borzacconi i dr Alessandrę Negri. Transdyscyplinarny charakter artykułu wymagał wielokrotnego przekraczania ogólnie przyjętych granic archeologii jako dziedziny naukowej. Cennych uwag w zakresie językoznawstwa udzielił mi dr hab. Mariusz Koper z Instytutu Językoznawstwa na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II, za co jestem mu bardzo wdzięczny. Oczywiście

za wszelkie ewentualne uproszczenia, skróty myślowe i nieścisłości terminologiczne w tym zakresie odpowiadam jednak wyłącznie ja. Prof. Elżbiecie M. Kłosińskiej z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie dziękuję za konsultacje dotyczące zagadnień związanych z epoką brązu i wczesną epoką żelaza. Artykuł ten pierwotnie przeznaczony był do książki jubileuszowej prof. Sylwestra Czopka, badacza grodziska z wczesnej epoki żelaza w Chotyńcu, w woj. podkarpackim. Z uwagi na rosnącą objętość i wydłużający się czas pracy nad tekstem, nie mógł on wejść do wskazanej publikacji, dedykacja pozostaje jednak aktualna.

* ArchaeoFuture Marcin Piotrowski, Lublin; e-mail: marcincastello@tlen.pl; ORCID: 0000-0003-2146-6451

ści przeprowadzania nowych, bardziej przekonujących syntez dziejów (por. Renfrew 2001, 24).

W pewnym momencie rozwoju refleksji metodologicznej archeologii zaczęto analizować historie poszczególnych artefaktów, ich grup, poza tym różnych struktur oraz kompleksów osadniczych i funeralnych, zaczynając od chwili ich powstania, poprzez okresy funkcjonowania, procesy wychodzenia z użycia, pozostawania w ziemi aż do momentu odkrycia i w końcu ich badania (*biographies of things*). Zdano sobie również sprawę nie tylko ze współwystępowania, ale także współzależności oraz współdziałania rzeczy, krajobrazów, przyrody i ludzi (*agency of things, agency of landscapes, actor-network theory*). W zakres zainteresowań historyków i archeologów wszedł ponadto problem pamięci i spojrzenie na badane fenomeny z perspektywy ich funkcjonowania w pamięciach indywidualnych oraz zbiorowych (*lieux de mémoire*). Wiąże się to wszystko z rozwojem koncepcji *archeologii czasu* (Iwaniszewski 2012), *post-humanizmem* (Zawojski 2017), tak zwanym *zwrotem ku materialności* (por. m.in. Kopytoff 1986; 2005; Olsen 2010; Latour 2010; Hodder 2012; Van Oyen 2015; Piotrowski 2017a) oraz docenieniem kulturowego znaczenia *pothistorii* (*historii drugiego stopnia*) (por. Assmann, Hardmeier 1983; Halbwachs 1992; Nora 1996; 2009), jak również realnym wpływem tych kierunków na badania archeologiczne. W niektórych przypadkach w nieco inny sposób zaczęto więc formułować problemy badawcze.

Pod wpływem między innymi wymienionych nurtów w humanistyce zrodziło się moje zainteresowanie grupą protohistorycznych grodzisk (włoskie *castellieri*) na terenie północno-wschodniej Italii, sięgających epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, które, tkwiąc w krajobrazie przez tysiące lat, z jednej strony podlegały wielokrotnej waloryzacji kulturowej, z drugiej zaś wywierały wpływ na mieszkające w ich otoczeniu społeczności – okazały się sprawcze w znaczeniu historycznym (ryc. 1). Rzeczywistym pretekstem do podjęcia tego tematu były badania nad obecnością Słowian na Półwyspie Apenińskim w średniowieczu, dlatego skupiłem się na tych obiektach, w kontekście których w tym właśnie okresie, ale i później, pojawiły się słowiańskie nazwy miejscowe wywodzące się od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku* i **gardiska*² (na temat dawnej i współ-

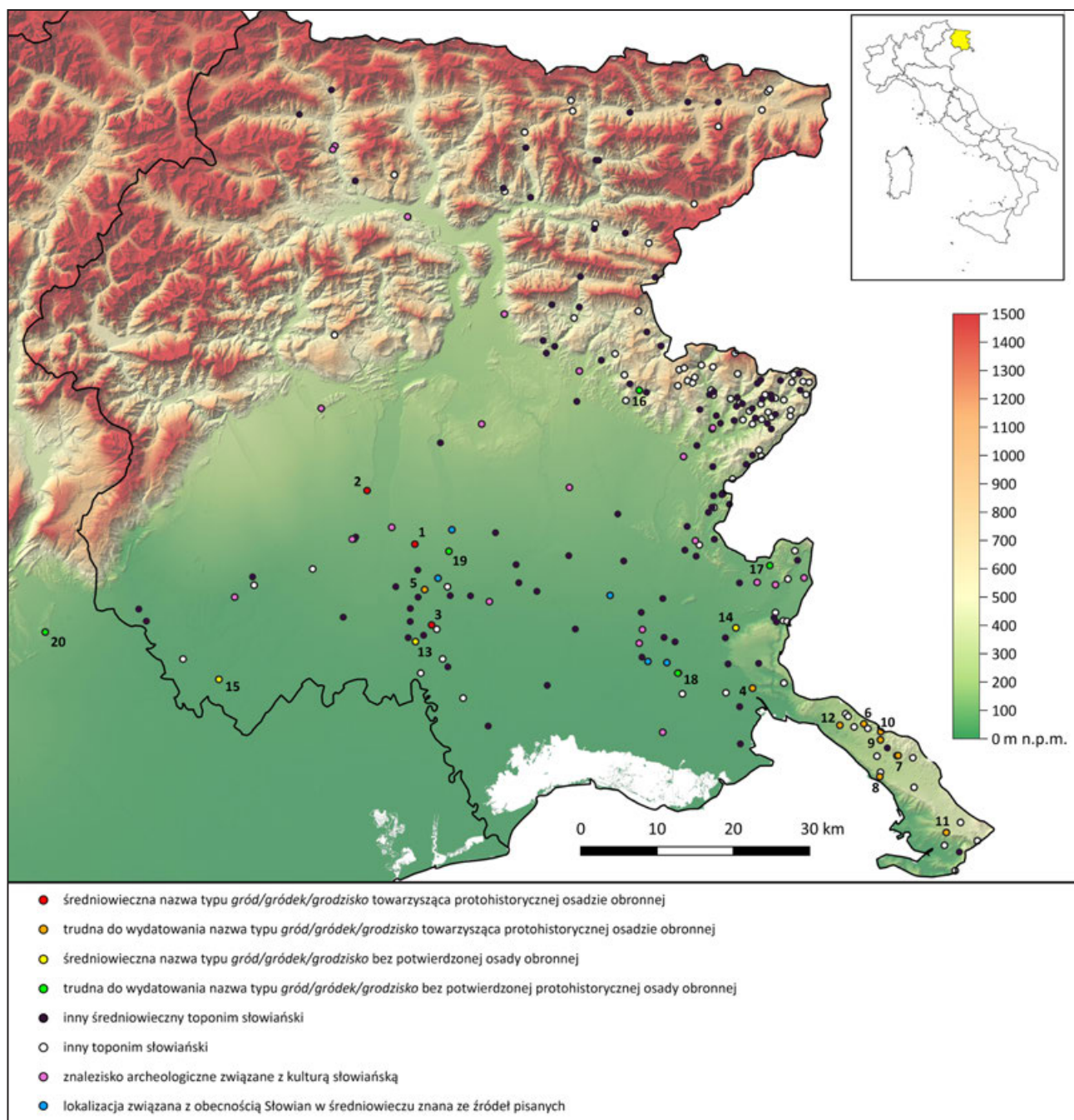
czesnej rekonstrukcji języka prasłowiańskiego – por. m.in. Brückner 1927; Holzer 2007; 2020; Snoj 2009, 150; Klotz 2017, 14; 107; Finco 2021, 215), sugerując istnienie obiektu otoczonego umocnieniami, czyli grodu (por. słoweński *grad*, polski *gród*, słowacki i czeski *hrad*, białoruski *zopad-horad*, rosyjski *zopod-gorod*, ukraiński *zopod-horod*, bułgarski, serbski, chorwacki i macedoński *grad/zpad*)³. W regionie Friuli-Wenecja Julijska są to następujące lokalizacje: 1. Gradisca di Sedegliano, 2. Gradisca di Spilimbergo, 3. Gradiscutta, w gm. Codroipo, w pobliżu castelliere di Rividischia, 4. Castelliere della Gradiscata w Monfalcone, 5. Castelliere La Gradiscje w Cordoipo, 6. Gradišče, w gm. Duino-Aurisina, 7. Gradec koło Rupinpiccolo, w gm. Sgonico, 8. Castelliere di Contovello o słowiańskiej nazwie Grad, w dzielnicy Triestu, 9. Gradische/Gradisce oraz 10. Gradez/Gradec, obydwa obiekty w gm. Sgonico, dalej – 11. Gradišče na Monte Chiave, w gm. Trieste, 12. Castelliere di Slivia, o lokalnej nazwie Gradec, w gm. Duino Aurisina. Prócz wymienionych nazw miejscowych, które da się powiązać z konkretnymi grodziskami protohistorycznymi, istnieje jeszcze kilka podobnych toponimów, których wyjaśnienie jest trudniejsze. W pierwszym rzędzie wymienić należy miejscowości z regionu Friuli-Wenecja Julijska: 13. Belgrado del Friuli, w gm. Varmo, 14. Gradisca d'Isonzo, gm. loco, 15. Gradisca w Pasiano di Pordenone, 16. Gradiscutta, w gm. Faedis, 17. Gradiscutta di Gorizia, 18. Gradiscia w miejscowości i gm. Ruda, 19. Gradischis w Beano, w gm. Codroipo. Do tej grupy trzeba jeszcze dodać osiedle 20. Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo, we wschodniej części regionu Wenecja Euganejska, które wiąże się z eksponowaną w terenie osadą protohistoryczną (nie potwierdzono istnienia grodziska)⁴. W oparciu o pewne wzorce występujące we wszystkich językach słowiańskich, można dokonać typologizacji wymienionych nazw miejscowych. Zastanawiające jest, że większość interesujących nas nazw, bo aż 15, przybrało formę derywatu z sufiksem *-iska*, z jej współczesnymi odmianami, nawiązującą do prasłowiańskiej formy **gardiska*, wskazując, jak się powszechnie uważa, na miejsce po dawnym grodzie – grodzie, który utracił swe pierwotne znaczenie i funkcję, sugerując istnienie pozostałości grodu. Są to dzisiejsze nazwy typu *Gradisca*, *Gradiscutta*, *Gradiscata*, *Gradiscje*, *Gradišče*, *Gradische*, *Gradisce*, *Gradiscia*, *Gradischis* i ich warianty (typ pierwszy), które znajdują swe odniesienia do takich wyrazów, jak współczesne słoweńskie

² W literaturze językoznawczej używane są formy prasłowiańskie **gardu*, **gardiku*, **gardiska* (do VII w.) albo współnosłowiańskie **gordъ*, **gordьkъ*, **gordisko* (po 800 r.). Problem z tradycyjnymi rekonstrukcjami współnosłowiańskimi – choć nadal powszechnie używanymi – polega na tym, że wydają się anachroniczne. Być może, jak chcą niektórzy językoznawcy, forma **gordъ* nigdy nie istniała. Zamiast tego mogło być **gardъ* przed metatezą spółgłosek płynnych, inaczej nie dałoby się wyjaśnić form takich, jak choćby chorwacki czy słoweński *grad*. Formy chorwackie czy słoweńskie *grad* da się wyjaśnić – jak sądzą niektórzy językoznawcy – dlatego, że prasłowiańska grupa **TorT* w językach południowosłowiańskich dała przestawkę (metatezę), ale ze wzdłużeniem samogłoski *o*, która dała w konsekwencji *a*, a zatem **TorT* w językach południowosłowiańskich daje *TraT*. Niektórzy językoznawcy (na przykład Zdzisław Stieber 1933, 131–139; tenże 1989) twierdzą, że istniała pierwotnie grupa **TarT*, a na dowód tego przywołują formy niesłowiańskie, w których przestawka ta nie zaszła – choćby niemiecki *Garten* (ogród), skądinąd powiązany wspólnym językowym „przodkiem” z *grodem*. To wszystko dowodzi, że istniała pierwotnie grupa **TarT* > **TorT*, która w językach południowosłowiańskich rozwinęła się w *TraT* („T” w tych

przypadkach to symbol dowolnej spółgłoski). Szerzej – por. między innymi Popowska-Taborska 2004, 287n.

³ Odrębnym, równie interesującym zagadnieniem jest rola protohistorycznych grodzisk w procesie romanizacji północno-wschodniej części Półwyspu Apenińskiego – por. wykład, który 2 marca 2018 r. wygłosił prof. Maurizio Buora w ramach 6. edycji *Lekcji kultury alpejskiej* zorganizowanych przez Friulskie Towarzystwo Alpejskie, pod tytułem *Castellieri e romanizzazione*. Por. także Vitri 2005, 239–256.

⁴ Od razu trzeba wyjaśnić, że do grupy tej nie można zaliczyć miasta i wyspy Grado, w prow. Gorycja, na południe od Akwilei. Nazwa ta i sam ośrodek powstały dużo wcześniej, przed pojawieniem się Słowian nie tylko w okolicy, ale nawet na kartach historii, choć wielokrotnie występowały i później w źródłach pisanych: 200 r. – *Ad aquas Gradatas super rhaeda*; około 550 r. – *Cives Aquilegie sevissimam Longobardorum rabiem in Gradense castrum*, 557–569 – *Paulus Patriarcha ad Gradum insulam confugit*. Nazwa pochodzi od łacińskiego słowa *gradus* (port) (Di Prampero 1882, 71–72; Frau 1978, 68; Frau, Pellegrini 1969, 296).

Ryc. 1. Mapa północno-wschodniej części Italii ukazująca zagęszczenie toponimów słowiańskich, w tym nazw pochodnych od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, znalezisk archeologicznych oraz miejsc znanych ze źródeł pisanych związanych z obecnością Słowian w średniowieczu. Numeryczny model terenu wygenerowany na podstawie danych z włoskiego Narodowego Instytutu Geofizyki i Wulkanologii (Istituto Nazionale di Geofisica e Vulcanologia, INGV). Oprac. M. Piotrowski

Fig. 1. Map of northeastern Italy showing the concentration of Slavic toponyms, including those derived from Proto-Slavic forms **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, archaeological finds, and places known from written sources related to the presence of Slavs in the Middle Ages. Digital terrain model generated based on data from the Italian National Institute of Geophysics and Volcanology (Istituto Nazionale di Geofisica e Vulcanologia, INGV). Compiled by M. Piotrowski

gradišče, polskie *grodzisko*, czeskie *hradiště*, słowackie *hradišco*, białoruskie *западзіўча-гарадзішча*, rosyjskie *зоподуше-городище*, ukraińskie *зоподуше-городище*, bułgarskie *западско-градско*, serbskie i chorwackie *gradišta/ zpaduuma* oraz macedońskie *zpaduume-gradište*. Trzy nazwy (typ drugi) zachowały się w formach zdrobniałych (deminutywnych) typu *Gradec* lub *Gradez*, nawiązujących do prasłowiańskiej formy

**gardiku*. Zdrobnienia tego typu, zwane obecnie relacyjnymi, określają nazwy miejscowe pochodzące od istniejących wcześniej nazw geograficznych. Niektóre z nich powstają za pomocą przyrostka deminutywnego, wskazując na małe miejscowości lub obiekty powstałe w sąsiedztwie dużych/ważniejszych (por. Szczerbowska-Kopacz 2011, 180; Klotz 2017, 107). Polski *gródek*, podobnie jak słoweński *hrádek* wiązałby się z ist-

nieniem w okolicy jakiegoś większego (ważniejszego) grodu. Pozostają dwie nazwy odnoszące się bezpośrednio do *grodu* (prasłowiański **gardu*): Belgrado w gm. Varmo i Grad, w gm. i prow. Triest (typ trzeci).

Słowianie, którzy od przełomu VI i VII w. próbowali dostać się do Italii północnej, przez jakiś czas – choć z różnym skutkiem – byli powstrzymywani na granicy Alp Julijskich, Prealp Julijskich oraz płaskowyżu Kras przez tak zwany *limes longobardzki*. Zasadniczo wydaje się, że po klęsce Longobardów z Frankami w roku 774, kiedy sens utrzymywania granicy alpejskiej stracił podstawy polityczne, Słowianie wschodnio-alpejscy mogli częściej pojawiać się na terenie Italii północno-wschodniej, ale proces ten został częściowo wyhamowany przez najazdy Madziarów w latach 899–952. Faktycznie dopiero w drugiej połowie X i w XI w. Słowianie stali się pożądanymi osadnikami, którzy w dobrach cesarskich, możnowładczych i kościelnych na tym obszarze mieli wypełnić braki demograficzne po niszczycielskich wypadach Węgrów. Po tej akcji osiedleńczej sterowanej politycznie, u której podstaw leżała przede wszystkim gospodarka, a także – choć zapewne w mniejszym stopniu – względy ideologiczno-religijne, pozostały trzy kategorie śladów: wzmianki w źródłach pisanych, znaleziska archeologiczne (głównie kultura Kóttlach) oraz interesujące nas tutaj szczególnie toponimy (na ten temat szerzej por. Piotrowski 2022).

Rozmieszczenie geograficzne nazw miejscowych służy badaniom historycznego osadnictwa. Zapewne wielu archeologom wystarczyłoby proste wyliczenie miejscowości i stanowisk, ale mi chodziło przede wszystkim o zwrócenie uwagi na to niezwykle połączenie starych form tkwiących w krajobrazie i „nowych” średniowiecznych i późniejszych nazw, które je opisywały. Chodziło o sprawdzenie, czy w tej nieprzypadkowej zbieżności tkwi jakaś moc informacyjna. Artykuł ten jest próbą opisu specyficznych kategorii socjologicznych, jakimi są *przestrzeń* oraz *miejsce* i jednocześnie wyrazem chęci ich interpretacji w odniesieniu do konkretnych przykładów. Skupiam się na poszukiwaniu zależności zachodzących między określoną przestrzenią i konkretnymi miejscami a zachowaniami ich użytkowników. Istotnym elementem rozważań będzie też odniesienie się do kwestii kulturowych funkcji średniowiecznych grodów słowiańskich, w ujęciu regionalnym (wschodnioalpejskim), ale też bardziej ogólnym.

Tekst ten jest także okazją do rozważań teoretycznych. Język jest narzędziem kultury (Everett 2021) i aspektem badań społecznych (Cyngot 2012, 792–793), dlatego moim zamiarem stała się próba wyjaśnienia okoliczności działania nazwotwórczych mechanizmów i motywacji nowoprzybyłych do Italii osadników słowiańskich. Przestrzeń otaczająca człowieka zawsze budziła jego zainteresowanie, wychodzę więc z założenia, że toponimy są zwierciadłem postrzegania świata przez daną społeczność żyjącą na określonym terytorium; są odbiciem historii danego terenu. Nadanie takiej, a nie innej nazwy miejscowej jest swoistą kumulacją aksjologiczną społeczności, a ta wymaga obecnie i wymagała w przeszłości nie tylko regularnego, zwielokrotnionego patrzenia na dany element krajobrazu, ale także notorycznego myślenia o nim i przekazywania tych myśli kolejnym pokoleniom oraz modyfikowania własnych działań uwzględniających jego istnienie oraz działanie. W kwestii funkcjonowania w pamięciach zbiorowych zajmujących nas nazw typu pierwszego, drugiego

i trzeciego, pojawiają się oczywiste pytania o grupy interesariuszy – w czym interesie leżało podtrzymywanie tej pamięci, czy za tą praktyką szła również wiedza?

Zbadania wymagały również takie zagadnienia, jak skala i zasięg interesującego nas zjawiska na terenie Italii północno-wschodniej, jego zależność od intensywności osadnictwa słowiańskiego mierzonego różnymi metodami statystycznymi wypracowanymi przez geografę społeczno-ekonomiczną (Barnes 1994; Hauke 2021) oraz geograficzne systemy informacyjne (GIS) (por. Borzuchowska 2007; Pokojski, Panecki, Słomska-Przech 2021), w oparciu o łącznie potraktowane źródła toponomastyczne, znaleziska archeologiczne oraz wzmianki w źródłach pisanych. Nie da się bowiem – jak pisał Colin Renfrew – „wywieść istotnych wniosków językoznawczych ze zbioru artefaktów, należących do społeczności pradziejowych [i oczywiście średniowiecznych] jeśli by rozpatrywać je osobno. Nie ma takiej siły, która skłoniłaby «prymitywne kamienie do mówienia» [...]” (Renfrew 2001, 43). Już na etapie zbierania materiałów zauważyłem pewną nieprzypadkowość w rozmieszczeniu na terenie Italii protohistorycznych osiedli obronnych noszących nazwy trzech interesujących nas typów a śladami obecności słowiańskiej w średniowieczu. To, co podpowiadała intuicja wymagało jednak potwierdzenia w konkretnych danych. Grodziska protohistoryczne z terenu północno-wschodnich Włoch to obiekty o własnej formie terenowej. Zastanawiało mnie, jaka część znanych toponimów słowiańskich z tego regionu nawiązuje do cech krajobrazu i do jakich najczęściej? Moją uwagę zwróciła też trwałość niektórych słowiańskich nazw miejscowych, w tym tych odnoszących się do interesujących nas grodzisk protohistorycznych.

Wygłąda na to, że w skali całego Półwyspu Apenińskiego, którego różne rejony od Alp aż po Półwysep Kalabryjski, a także Sycylia były zasiedlane w średniowieczu przez Słowian (por. m.in. Swoboda 1979; Conte 1990, 67–69; Torre 2013; Garzaniti 2013, 118n.; Piotrowski 2022), zjawisko nadawania protohistorycznym obiektom obronnym słowiańskich nazw pochodnych od form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* ograniczone było do samego Friuli-Wenecji Julijskiej i wschodniego krańca Wenecji Euganejskiej lub też tylko w tych regionach pozostało ślady. W dodatku powstanie większości tych toponimów da się zamknąć w kilku stuleciach od przełomu VI i VII w., a zwłaszcza od drugiej połowy X w. do stulecia XII. Mamy więc do czynienia ze zjawiskiem ograniczonym czasowo, lokalnym i specyficznym w odniesieniu do Italii, choć spotykanym ze zmienną częstotliwością w różnych rejonach średniowiecznej Słowiańszczyzny.

Warto od razu zauważyć, że niektórzy badacze Słowian rozluźniają związek pojęcia *grodzisko* i pochodnych od niego toponimów (u nas byłyby to nazwy miejscowe typu pierwszego) z pozostałościami dzieł obronnych, czyli dawnymi grodami. Na przykład Marek Florek tego typu nazwy miejscowe łączy przede wszystkim po prostu z terenem ogrodzonym lub też w inny sposób wygrodzonym, wyodrębnionym z ogółu gruntów, użytkowanym głównie rolniczo jako ogród, łąka lub pastwisko, choć samych grodów definitywnie nie wyklucza (Florek 2014, 171–188; dyskusja – por. Krzepakowski, Michalewicz 2021). Do kwestii tej jeszcze powrócę pod koniec, tutaj wystarczy wspomnieć, że w północno-wschodniej Italii większość tego typu nazw, to znaczy 12 na 20 (60%) towarzyszy protohistorycznym

obiektom obronnym, jedna odnosi się do naturalnie obronnej osady protohistorycznej, a kolejne dwie do średniowiecznych budowli obronnych lub obiektów jej poprzedzających. Mało tego – na 20 analizowanych toponimów aż sześć pojawiło się w średniowiecznych źródłach pisanych, zaś powstanie pozostałych – a przynajmniej większość z nich – da się z dużym prawdopodobieństwem przypisać wiekom średnim.

Artykuł ten, chronologicznie rozpięty między epoką brązu a średniowieczem, który obejmuje nie tylko kulturę materialną, ale także dane językoznawcze i źródła pisane, wymagał zbudowania nieco bardziej złożonej narracji. Tekst podzielony więc został na trzy zasadnicze części, czwartą stanowi podsumowanie. Pierwsza omawia materiał wyjściowy, czyli nazwy miejscowe typu pierwszego, drugiego i trzeciego, wywodzące się od prasłowiańskich form **gardiska*, **gardiku*, **gardu*, odnotowane w północno-wschodnich Włoszech, w podziale na te, które zostały potwierdzone w średniowieczu oraz te trudniejsze do wydatowania, a także w rozróżnieniu na odnoszące się do konkretnych grodzisk protohistorycznych oraz takie, których nie udało się – jak dotąd – powiązać z tego rodzaju obiektami. Celem tej części jest między innymi opis protohistorycznych grodzisk, do których przylgnęły słowiańskie nazwy, przy czym nacisk został położony na ich fizyczny wygląd, sposób manifestowania się w przestrzeni, położenie, a więc na cechy, które musiały zwracać uwagę również w odległej przeszłości. Zadaniem części drugiej jest zbudowanie tła, zebranie materiału porównawczego i wykorzystanie go do analiz językowych, czasowych oraz przestrzennych. Prowadzi to do zobrazowania zależności pojawiających się słowiańskich nazw trzech interesujących nas typów od zagęszczenia osadnictwa słowiańskiego. Niemalą część stanowi zebrany słowiański materiał toponomastyczny na terenie północno-wschodnich Włoch, który – poza tym, że po raz pierwszy w takiej skali wprowadzony zostaje do polskiej literatury – pozwala wejrzeć w sposób osławiania przestrzeni przez Słowian włoskich. Jednoczesne wykorzystanie różnych kategorii źródeł: językoznawczych, historycznych i archeologicznych, zrodziło potrzebę krótkiego uzasadnienia, zwłaszcza w zakresie kulturowej atrybucji tych ostatnich. Wreszcie część trzecia dotyczy zagadnień ogólnych, które w kontekście poruszanej tematyki wymagają omówienia lub głębszych rozważań. I tak na przykład w rozdziale *Grodziska północnowłoskie: horyzont euganejski, wenecki, lateński i rzymski* odnoszą się najpierw do charakterystyki kultury grodziskowej (*cultura dei castelli*), czyli jednostki taksonomicznej, którą określa się interesujące nas twierdze protohistoryczne. W drugiej kolejności przyglądam się genezie tych obiektów, ich ewolucji, przechodzeniu z rąk do rąk i opuszczeniu na przestrzeni wieków (*biografia rzeczy i krajobrazów*). Istotny rozdział tej samej części dotyczy hermeneutyki przestrzeni. Jest to próba (tylko próba) spojrzenia na *przestrzeń i miejsca*, w tym na północnowłoskie grodziska protohistoryczne, w bardziej pogłębiony sposób, oczami badacza i słowiańskich osiedleńców w średniowieczu. Część trzecią zamyka rozdział *Krajobraz – obóz – gród – gródek – grodzisko*, w którym podejmuję próbę zrozumienia, co kryło się za określeniami odzwierciedlonymi w nazwach miejscowych pierwszego, drugiego i trzeciego typu, którymi posługiwali się w wiekach średnich Słowianie zamieszkujący Italię i Alpy Wschodnie. Co i jak mogło kształtować ich wyobrażenia o dawnych i istniejących obiektach ufortyfikowanych?

*

W 1987 r. Colin Renfrew podkreślił, że „poza nielicznymi wyjątkami – budując obraz przeszłości, archeolodzy w niewystarczający sposób brali pod uwagę świadectwa językowe” (Renfrew 2001, 20). Niektórzy badacze wzięli to sobie do serca i poszerzyli swoje zainteresowania, lecz w ogólnym rozrachunku przytoczone zdanie, wyrażone prawie 40 lat temu, nie straciło na aktualności. Wychodząc z założenia, że język jest jednym z najbardziej charakterystycznych tworów człowieka i niewiele jest rzeczy bardziej osobistych od tego ludzkiego instrumentu, przyjąłem za oczywiste, że wszelkie wędrówki przyczyniające się do rozprzestrzenienia języka – a z takim zjawiskiem mamy do czynienia w średniowiecznej Italii w odniesieniu do Słowian – powinny mieć odzwierciedlenie w znaleziskach archeologicznych. Są co najmniej dwa powody, które uzasadniają wykorzystywanie w badaniach archeologicznych danych językowych. Po pierwsze – jak zauważył Renfrew – „współczesna archeologia nie zadowala się już wyłącznie kjarzeniem danych typów artefaktów (czy w tradycyjnym rozumieniu «kultur») z poszczególnymi ludami posługującymi się różnymi językami. Obecnie jesteśmy w stanie rozważyć, w jakich warunkach może zaistnieć związek między zmianą demograficzną a językową, a także jakie inne czynniki wpływają na przeobrażenia języka danego obszaru” (tamże, 24). Po drugie – jeżeli za przedmiot badań uznamy kulturę i historię Słowian w północno-wschodniej Italii, a nie jedynie jakieś zabytki pochodzące z wykopalisk lub przypadkowych znalezisk, to łatwo dojdziemy do wniosku, że różne dające się wyodrębnić fakty, w tym fakty językowe, mogą stać się źródłami archeologicznymi, jeżeli tylko zdołamy nadać im taki status poprzez zadanie odpowiednich pytań. Jak przekonuje Anna Zalewska: „To badacz może ukonstytuować pozostałości, nadając im rangę dowodów, decydując czego mogą być dowodem, przesłuchując i poddając krytyce źródłowej celem ich uznania za spełniające jego kryteria kategorii źródła” (Zalewska 2005, 30). To przedmiot badań powinien określać zakres poszukiwań, a nie historycznie przyjęte ramy jakiegokolwiek dyscypliny. Oczywiście korzyści jakie pojawiają się w tak zarysowanej perspektywie badawczej nie ograniczają się do samej archeologii. Szczególny walor archeologii i historii dla językoznawstwa wynika z faktu, że ich metody umożliwiają określenie chronologii, lokalizacji i – tak jak w naszym przypadku – kulturoznawczej interpretacji dostarczanych źródeł językowych (por. Cyngot 2012, 794–795; por. także uwagi i działania m.in. takich badaczy, jak Kiersnowski 1958, 241; Kowalczyk 2000, 27–36; Florek 2014, 171–188; Szymański 2015).

Warto jednak pamiętać, że archeologia i językoznawstwo mają też wspólne obciążenia metodologiczne. Pewnym niebezpieczeństwem, które ujawnia się w studiach nad funkcją i genezą różnych zjawisk z przeszłości jest dość powszechne przekonanie, że wyjaśnienie danego fenomenu, to przede wszystkim wyjaśnienie jego pochodzenia. Wadą takiego podejścia jest utożsamianie ze sobą czynników genetycznych z czynnikami, które utrzymują dane zjawisko w kulturze, tymczasem – jak słusznie pisał Krzysztof J. Brozi – „czynniki genetyczne i funkcjonalne są poważnie zróżnicowane, a źródłem tego zróżnicowania jest historia określonej kultury” (Brozi 1993, 86–87). Skoro Słowianie nazwali po swojemu tkwiące w krajobrazie północno-wschodniej Italii dawne grodziska protohistoryczne, to oczywiście stały się one przedmiotem

ich refleksji, chociaż geneza niektórych z tych obiektów wyprzedza pojawienie się Słowian na arenie dziejowej nawet o 2000–2400 lat. Należy je zatem traktować jako elementy włączone w jakiś sposób w obieg średniowiecznej kultury słowiańskiej, choćby na poziomie samego języka. Aspekt ten nie był nigdy szczegółowo badany przez historyków czy archeologów. Koncentrowano się przede wszystkim na poznawaniu okresów powstania i funkcjonowania wspomnianych grodzisk w epoce brązu lub epoce żelaza, ewentualnie wykorzystywania ich w okresie rzymskim.

Zasygnalizowany problem skupiania uwagi na genezie danego zjawiska dotyczy również językoznawców. Jakże wymownie brzmią w tym kontekście słowa wybitnego językoznawcy badającego Friuli, Giovanniego Frau, który tak zakreślił, a *de facto* ograniczył, powód prowadzonych przez siebie badań: „Czemu służy toponomastyka, poza zaspokojeniem ciekawości, wrodzonej cechy każdego z nas, aby poznać pochodzenie i znaczenie nazw miejscowych? Toponomastyka dąży do zbierania, katalogowania i studiowania nazw miejsc, których ostatecznym celem jest zaproponowanie etymologii” (Frau 1978, 8). Nie poświęcono jeszcze należytej uwagi przy-

czynom tysiącletniej, a może i dłuższej trwałości słowiańskich nazw interesujących nas grodzisk – otoczonych przecież przez społeczności posługujące się językami romańskimi – poprzestając na ustaleniu ich pochodzenia. Ta droga dopiero przed nami. Na szczęście, współczesna onomastyka nie zajmuje się już tylko językową stroną imion własnych, ale również aspektami pozajęzykowymi, wykorzystując wiedzę etnologiczną, historyczną, geograficzną i archeologiczną. Jako archeologowi, wydaje mi się, że owa trwałość wynika z pięciu powodów: a) względnej intensywności i stabilności osadnictwa słowiańskiego w ich sąsiedztwie w średniowieczu (Friuli-Wenecja Julijska oraz wschodni skraj Wenecji Euganejskiej), b) jego ewolucyjnego, a nie rewolucyjnego zaniku (stopniowa romanizacja obejmująca różne dziedziny życia w różnym tempie), c) z bliskości terenów trwale zamieszkiwanych przez Słowian i z podtrzymywania wzajemnych kontaktów (głównie z obszarem dzisiejszej Słowenii, Chorwacji i części Austrii), d) zastępczej roli grodzisk w osławianiu i oznaczaniu przestrzeni (granice) oraz e) pomijanej w dotychczasowych badaniach – choć wcale nie mniej ważnej – sprawczości materii wynikającej właśnie z jej trwałości i z jej socjalizującej roli.

CZĘŚĆ 1. MATERIAŁ WYJŚCIOWY

Sredniowieczne toponimy słowiańskie towarzyszące protohistorycznym grodziskom

1. Gradisca di Sedegliano⁵ (friulskie Grediscje) leży w gm. Sedegliano, w prow. Udine. Nazwa pojawiła się już w średniowieczu: 1229 r. – *Gridischa* (Frau 1978, 67–68; Finco 2003, 548; 2021, 215). Na północny wschód od zabudowań znajduje się protohistoryczne grodzisko, jeden z najlepiej zachowanych obiektów tego typu na Równinie Friulskiej. Jego kształt odrysowano na austriackiej mapie *Królestwa Lombardii i Wenecji* z 1827 r. (ryc. 2), opisując je jako *Campo di Gradisca*. Uwzględnienie tego założenia na mapie wojskowej oznacza, że dostrzeżono jego walory obronne. Grodzisko przetrwało w swej formie między innymi dzięki utworzonemu w jego wnętrzu boisku piłkarskiemu. Wał, o szerokości ponad 20 m i wysokości zachowanej do 3,5–4 m, biegnie na planie prostokąta, którego zaokrąglone narożniki zorientowane są na główne kierunki świata. Zachował się prawie cały obwód wału, który miał długość około 680 m, zamykając majdan o powierzchni 2,5 ha (ryc. 3). W wykopie archeologicznym w północnej części wału, w rejonie wejścia do grodu, uchwycono najstarsze konstrukcje obronne. Tworzył je niezbyt duży nasyp z gliniastej ziemi, szerokości około 7,5 m i wysokości do 1,2 m, któremu towarzyszyły z dwóch stron dwa rowy i palisady. W kontekście najstarszych umocnień odkryto pochówki szkieletowy, który na podstawie analizy ¹⁴C wydatowano na około 1700 r. p.n.e. Kolejne daty uzyskane z kości innych osób pochowanych w obrębie najstarszych umocnień pozwoliły uściślić okres wybudowania grodu na mniej więcej 1880 r. p.n.e. Badania wykopaliskowe wykazały, że między około 1880 a 1200 r. p.n.e. niewielki pierwotny wał był kilkukrotnie wzmacniany dREW-

nianymi skrzyniami wypełnionymi żwirem i gliną, poszerzony z obu stron do 22 m, podwyższony do 3,2–4 m, schodkowo ukształtowany od środka, a od zewnątrz zaopatrzony w trzecią, większą fosę. Schodkowe tarasy uformowane ze skrzyń są nadal widoczne i do dziś służą jako trybuny na boisku. Palisady, które wcześniej znajdowały się na wałach, zostały przeniesione do nowej, większej fosy, głębokiej na 2,2 m i szerokiej na 15 m. Pochówki z wczesnej fazy tłumaczy się jako zabieg ochronny dla mieszkańców grodu, który miał zapewnić opiekę przodków. Niektórzy badacze sugerują nawet, że odnalezione groby mogą być związane z założycielami fortecy. Te przypuszczenia, wyjątkowość znaleziska, monumentalność wałów oraz wczesne datowanie założenia powodują, że kompleks obronny w Gradisca di Sedegliano uznaje się za miejsce o szczególnym znaczeniu dla protohistorii regionu (Quarina 1943, 56–57; Corazza 2000, 645–648; Càssola Guida, Corazza 2004, 526–529; 2005, 346–353; 2006a, 620–622; 2006b, 298–303, 2007a, 164–166; 2007b, 447–448). **2. Gradisca di Spilimbergo.** Miejscowość znana jest również jako Gradisca sul Cosa oraz Gradisca di Provesano (friulskie Gradiscja di Spilimberc/Gradische dal Tili-ment). Leży w gm. Spilimbergo, w prow. Pordenone. Nazwa notowana jest od średniowiecza: 1190 r. – *in Pozzo, in Gradisca*; 1204 r. – *in Plebe Cose scilicet in villa Gradisca*; 1268 r. – *in Gradische*; 1290 r. – *Sandolum apud Gradiscam sit semper paratum ad portandum transeuntes Tulmentum [...] quod domus sua lapidea de Gradisca sit semper parata ad usum trans-euncium [...] habeant ignem, pareas et aquana calidam et frigidam* (Di Prampero 1882, 71; Frau 1978, 67–68; Finco 2003, 548; 2021, 215).

Na południowy zachód od obecnych zabudowań miejscowości znajduje się grodzisko w postaci sztucznie usypanego kopca usytuowanego na naturalnym wyniesieniu terenu, zbudowanym w wyniku procesów fluwioglacjalnych, stosunkowo blisko ujścia rzeki Cosa do rzeki Tagliamento (ryc. 4–5).

⁵ Numery poprzedzające nazwę miejscowości odpowiadają numerom na mapach.

Ryc. 2. Grodzisko protohistoryczne w Gradisca di Sedegliano, gm. Sedegliano, prow. Udine. Zarys wałów zaznaczony na mapie Królestwa Lombardii i Weneccji Cesarstwa Austriackiego (Lombardisch-Venetianisches Königreich. Provinz Friaul. Delegation Udine) z lat 1818–1829. Sekcja 6, kolumna XX (1827) – wycinek (Österreichisches Staatsarchiv)

Fig. 2. Protohistoric hillfort at Gradisca di Sedegliano, municipality of Sedegliano, province of Udine. Outline of the ramparts shown on the map of the Lombardy–Venetia Kingdom of the Austrian Empire (*Lombardisch-Venetianisches Königreich. Provinz Friaul. Delegation Udine*), 1818–1829. Section 6, column XX (1827) – extract (Österreichisches Staatsarchiv)

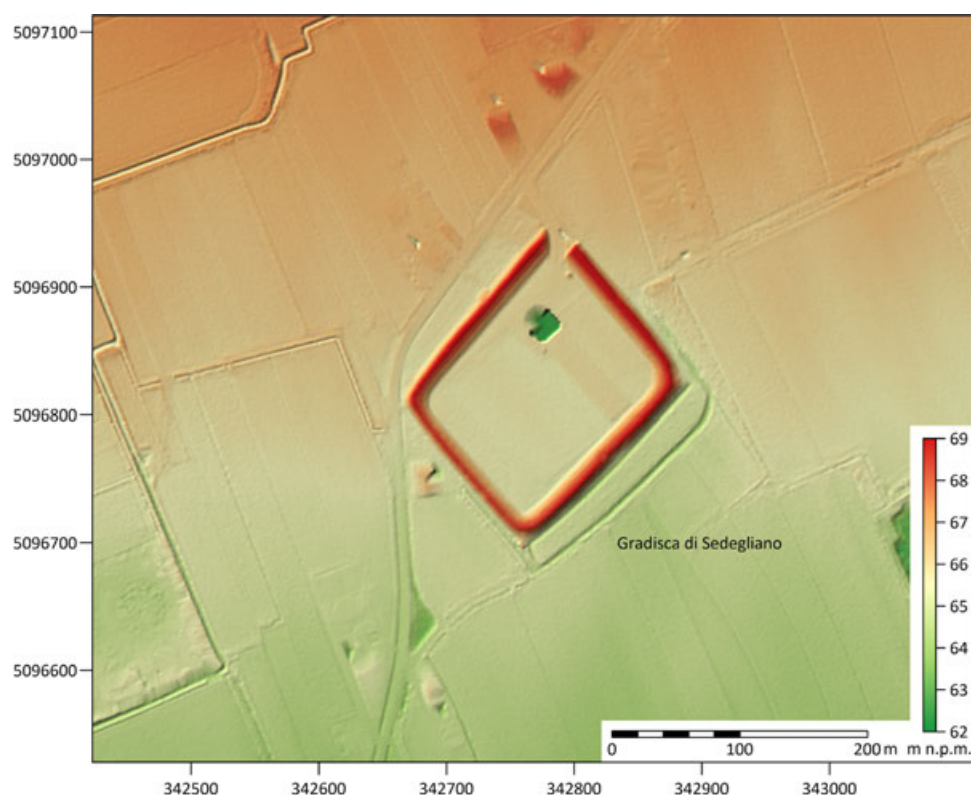

W odległej przeszłości musiał to być ważny ośrodek, który pozwalał kontrolować szlaki północ–południe (wzdłuż rzeki Tagliamento) oraz wschód–zachód. Analogiczną pozycję i funkcję posiadał zapewne gród leżący dokładnie po przeciwnej, wschodniej stronie rzeki Tagliamento, w miejscowości Bonzicco. Stan zachowania interesującego nas obiektu w Gradisca nie pozwala na rozstrzygnięcie, czy wał obronny ograniczał się pierwotnie tylko do stron łatwo dostępnych, czy też zamykał całe założenie, włącznie ze stromym brzegiem przyległego cieku Cosa. Biorąc pod uwagę zmiany koryta rzeki oraz

plan grodziska zarysowany na austriackiej mapie katastralnej, należy stwierdzić, że pierwotnie miało ono kształt bardziej czworokątny, z zaokrąglonymi bokami, podobnie jak castelliere w niedalekim Savalòns. Obecnie wymiary reliktów grodziska wynoszą 300×190 m, a powierzchnia 845 m², ale pierwotnie musiały być większe. Zabytki ruchome, pozyskiwane wcześniej przez amatorów oraz w trakcie późniejszych badań wykopaliskowych, pozwoliły wydatować założenie na schyłek epoki brązu i wczesną epokę żelaza. Na stanowisku odnotowano również materiał eneolityczny, co oznacza, że już wcze-

Ryc. 3. Grodzisko protohistoryczne w Gradisca di Sedegliano, gm. Sedegliano, prow. Udine. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 3. Protohistoric hillfort at Gradisca di Sedegliano, municipality of Sedegliano, province of Udine. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

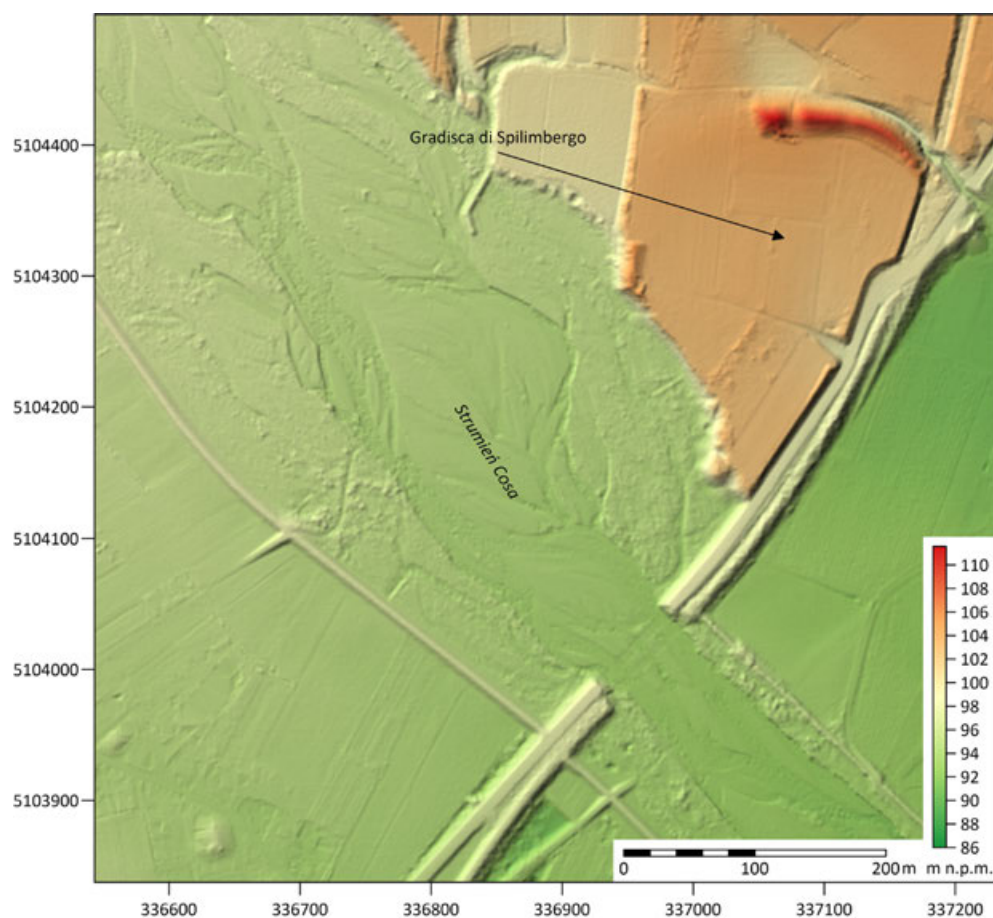

Ryc. 4. Grodzisko (Castelliere) w Gradišca di Spilimbergo, prow. Udine. Obiekt zaznaczony na mapie Królestwa Lombardii i Wenecji Cesarstwa Austriackiego (Lombardisch-Venetianisches Königreich. Provinz Friaul. Delegation Udine) z lat 1818–1829. Sekcja 5, kolumna XX (1827) – wycinek (Österreichisches Staatsarchiv)

Fig. 4. Hillfort (Castelliere) at Gradišca di Spilimbergo, province of Udine. Site marked on the map of the Lombardy–Venetia Kingdom of the Austrian Empire (Lombardisch-Venetianisches Königreich. Provinz Friaul. Delegation Udine), 1818–1829. Section 5, column XX (1827) – extract (Österreichisches Staatsarchiv)

śniej dostrzeżono walory osadnicze i być może strategiczne tego miejsca. Grodzisko zostało ponownie zajęte w okresie rzymskim, o czym świadczy ceramika oraz znaleziska dwóch monet (Aleksandra Sewera i Faustyny). Umocnienia otaczały osadę złożoną z budynków mieszkalnych, warsztatów metalurgicznych oraz magazynów. Początkowo osiedle otoczono palisadą, jednak pomiędzy schyłkiem epoki brązu i początkiem epoki żelaza (X w. p.n.e.) wybudowano niski nasyp z otoczków rzecznych i ziemi, wzmocniony rzędami słupów i uzupełnio-

ny wewnętrzną fosą. Pod koniec X stulecia p.n.e., na początku epoki żelaza, wzniesiono nowy wał, który składał się z systemu drewnianych skrzyń wypełnionych żwirem oraz warstwami piasku i mułu, a na szczycie uzupełniony był podwójną palisadą. Po północnej stronie wykopano zewnętrzną fosę. Po końcu VIII w. p.n.e. pożar zniszczył obwałowania w kilku miejscach i ewidentnie doprowadził do opuszczenia grodu, jednak pod koniec VII stulecia przed Chrystusem obiekt znów zamieszkał, naprawiając zniszczone obwałowania. Okres największe-

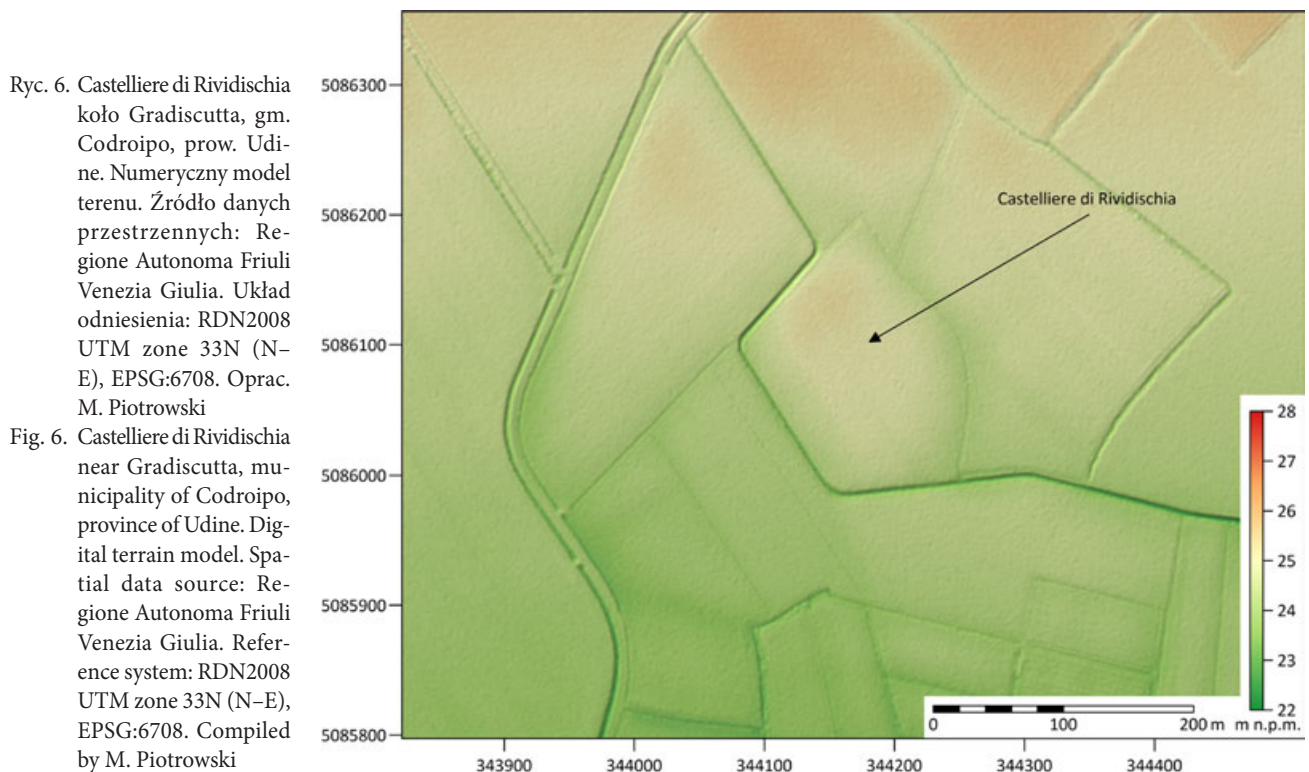
Ryc. 5. Grodzisko (Castelliere) w Gradišca di Spilimbergo, prow. Udine. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 5. Hillfort (Castelliere) at Gradišca di Spilimbergo, province of Udine. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

go rozkwitu ośrodka w Gradisca – podobnie jak wielu innych obiektów tego typu w regionie – przypadł na VI–V w. p.n.e. dzięki wymianie handlowej między północą a grecko-etruskimi emporiami delty Padu. Czas *prosperity* został gwałtownie zahamowany pod koniec V stulecia p.n.e., a gród został ostatecznie opuszczony w drugiej połowie IV w. p.n.e. aż do ponownego zasiedlenia w okresie rzymskim (I w. p.n.e.–I w. n.e. oraz III–IV/V w.) (Quarina 1943, 65–67; Càssola Guida 1979, 73–74; 1980, 15–36; Borgna 2005, 169–198; Càssola Guida, Balista 2007). **3. Castelliere di Rividischia koło Gradiscutta.** Grodzisko w Rividischia, w gm. Codroipo, leżące na polach niedaleko miejscowości San Martino, w miejscu zwanym lokalnie Cjamps dai Cjastilirs, zostało odkryte w 1983 r. przez Tullio Bruno z Codroipo, dostarczając dużej ilości zabytków ruchomych znalezionych na powierzchni, głównie ceramiki naczyniowej. W latach 1998–2000 przeprowadzono trzy regularne kampanie wykopaliskowe w obrębie stanowiska, zorganizowane wspólnie przez Gminę Codroipo, Muzea Miejskie w Udine oraz Friulskie Towarzystwo Archeologiczne. Badaniami kierował Maurizio Buora, zaś w terenie prace nadzorował Giovanni Tasca. Morfologia stanowiska została silnie przekształcona w wyniku prac rolniczych i niwelacji w latach 1965–1968, doprowadzając do wypłaszczenia pierwotnego wzniesienia i zasypiania fos. Zarys dawnej osady obronnej czytelny jest na niektórych zdjęciach lotniczych dzięki wyróżnikom wegetacyjnym i glebowym. Na austriackiej mapie wojskowej, obejmującej prowincję Lombardii, Wenecji, Parmy i Modeny (1827 r.), widoczna jest granica nieruchomości, która w części zdaje się uwzględniać topografię dawnego grodziska ograniczonego przez cieki wodne (ryc. 6). Grodzisko posadowiono na szczycie formy erozyjnej oszczędzonej przez koryto cieku polodowcowego, znajdującej się około 1 m wyżej niż teren rozciągający się dookoła. Najwyższy punkt majdanu leży na wy-

sokości 25,3 m n.p.m., zachowane relikty fosy od strony południowo-wschodniej sięgają poziomu 23,3 m n.p.m. Obiekt miał formę zbliżoną do sześciokąta, którego boki od północnego zachodu, zachodu i południa pokrywają się z kanałem melioracyjnym, który odpowiada pierwotnemu ciekowi, nieznacznie go prostując. Granice założenia przebiegały pierwotnie wzdłuż szerokich obniżień terenu, obecnie dużo gorzej widocznych. Już po odkryciu stanowiska różne elementy sugerowały istnienie umocnień obwodowych, a przynajmniej szerokiej fosy. Badania wykopaliskowe potwierdziły obecność systemu rowów i cieków wodnych wzdłuż obrzeży grodziska, a zdjęcia lotnicze ujawniły ślady obwałowań. Najstarsze ślady osadnictwa w tym miejscu – jak sugerują niektóre zabytki znadowane na powierzchni – sięgają eneolitu–początku wczesnej epoki brązu. Kolejny okres zasiedlenia, poprzedzającego najpewniej monumentalizację założenia, przypada na późną fazę wczesnej i początek środkowej epoki brązu. Świadczą o tym znaleziska powierzchniowe. W odniesieniu do założenia o charakterze obronnym wyróżnia się dwie fazy: pierwszą, od późnej fazy środkowej epoki brązu do końca młodszego okresu epoki brązu, drugą – między schyłkiem epoki brązu a początkiem wczesnej epoki żelaza (Buora 1999a, 422; Buora, Tasca 2000, 633–636; Tasca 1998, 151–154; 1999, 187–192; 2000, 127–130; Lambertini 2006, 25–43; Lambertini, Tasca 2006, 113–184; Fontana 2001, 233–238; Vitri, Tasca, Fontana 2013, 35).

Omawiane grodzisko znajduje się w niewielkiej odległości od Gradiscutta di Varmo oraz od Belgrado. Leży na północny wschód od tych miejscowości, w odległości kolejno 2,3 i 2,8 km, w otoczeniu wielu nazw pochodzenia słowiańskiego: Glaunicco, Santa Marizza, Gorizzo, Sella, Poiana i innych. Między interesującym nas grodziskiem protohistorycznym a miejscowościami Gradiscutta oraz Belgrado rozciągają się rozległe pola, a wybitnie równinny teren pozbawiony jest wyraźnych

dominant. W tak zarysowanym krajobrazie założenie obronne w Rividischia musiało dawniej, to znaczy przed zniwelowaniem, stanowić punkt charakterystyczny okolicy, który mógł się przyczynić do powstania i utrwalenia nazwy Gradiscutta.

Nazwa miejscowa Gradiscutta pojawiła się w średniowieczu, kiedy osadnictwo słowiańskie sięgało daleko na zachód, w głąb geograficznego regionu Friuli-Venezia Giulia i rozwijało się intensywniej od drugiej połowy X do XI, XII w. Odnotowano ją w 1289 r. – *de decima Belgradi et de decima Gradische super Belgradum*. Obecna nazwa, choć zachowała swój słowiański rodowód, została przekształcona przez naleciałości języka friulskiego (por. Di Prampero 1882, 19, 71; Frau 1978, 34, 68; Finco 2003, 544–545, 548; 2021, 215).

Toponimy słowiańskie towarzyszące protohistorycznym grodziskom trudniejsze do wydatowania

4. Castelliere della Gradiscata (Monfalcone). Grodzisko to położone jest na północny wschód od linii zabudowań nadmorskiej miejscowości Monfalcone, w prow. Gorycja. Toponim Gradiscata powiązany jest z największym, w rzeczywistości jednym z czterech protohistorycznych założeń tego typu, analogicznie położonych względem miasta, usytuowanych na linii biegnącej w kierunku północny zachód–południowy wschód. Poza Castelliere della Gradiscata, zwanym również San Polo (od św. Pawła), położonym najbardziej na północny zachód, znajdują się tam także w kolejności Castelliere delle Forcate, Castelliere di Monte Falcone oraz Castelliere del Monte Golas. Na podstawie fragmentów ceramiki naczyniowej, kości zwierzęcych oraz zabytków z brązu, Castelliere della Gradiscata datuje się na okres od około 1500 do 500 r. p.n.e. (*Carta Archeologica del Friuli Venezia Giulia* – SFA).

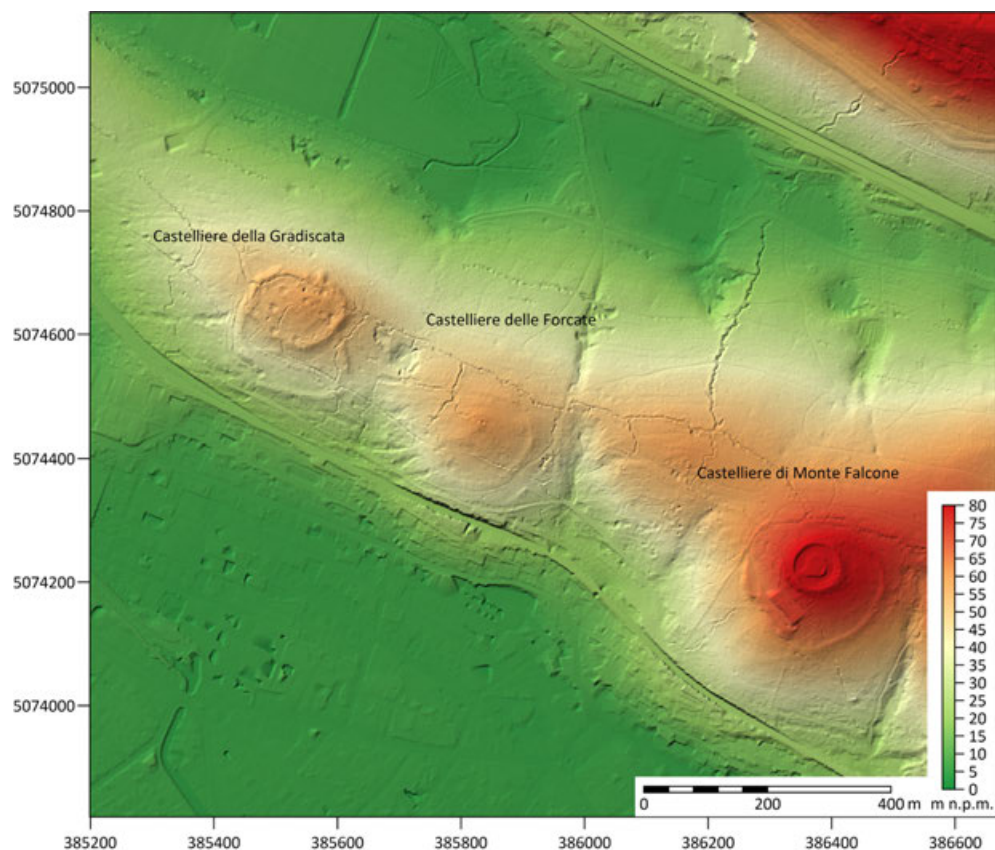
Włoski archeolog, paleontolog i botanik, Carlo Marchesetti (1850–1926) na początku XX w. opisał grodziska w okolicy Monfalcone, w tym interesujący nas obiekt: „Czwarte grodzisko, największe i najlepiej zachowane, na sąsiednim wzniesieniu, zwane Gradiscata lub San Polo, ma podwójną linię wałów, z których zewnętrzna jest długa na 510 m, wewnętrzna na 390 m, z pięknymi tarasami szerokości od 10 do 15 m. Wał jest potężny, zwłaszcza od strony południowo-zachodniej, gdzie ma wysokość od 2 do 5 m. Podczas wykopalisk, które tam przeprowadziłem kilka lat temu, zebrałem sporo fragmentów zdobionych naczyń prehistorycznych i szczątków zwierzęcych. Na półce ściany zewnętrznej natknąłem się na grupę szczątków z czasów rzymskich”. Dalej autor kontynuuje w przypisie: „otworzyłem tam pięć grobowców, w których szkielety leżały na wznak z głową zwróconą na północny zachód i z rękami skrzyżowanymi na brzuchu, bez żadnej zasłony, ani po bokach, ani powyżej. Tylko pod głową umieszczono kamień. Pierwszy grobowiec zawierał dobrze zachowany szkielet, wyposażony w fibulę z brązu *a cerniera*, srebrny kolczyk, gliniany przęślik i kawałek obrobionej kości. Inny grób zawierał również szkielet w dobrym stanie, z paciorkiem bursztynowym, natomiast z trzech pozostałych grobów, bez dodatków, w jednym znajdowała się tylko dolna część szkieletu, a w dwóch tylko zdekomponowane kości. W każdym z pięciu grobów odnaleziono fragmenty potłuczonych garnków z delikatnej masy”. Znow w głównym tekście Marchesetti pisze: „U podnóża grodziska istnieje wypłaszczenie z niewielką grotą, w której wnętrzu znajduje się zbiornik wody połączony z dużym zasobem

podziemnym, o czym świadczy powtarzalne pojawianie się odmienia jaskiniowego. W ten sposób dawni mieszkańcy nie byli zmuszeni do schodzenia aż do podnóża [wzniesienia], by nabrać wody, znajdując ją świetnej jakości w tej jaskini” (Marchesetti 1903, 43–44).

Obecnie nadal widoczne są obydwie linie wałów (ryc. 7). Obwód dolny urywa się w narożniku południowo-zachodnim, ujawniając prawdopodobne wejście do grodu. W partii szczytowej założenia można rozpoznać schrony i okopy z okresu pierwszej wojny światowej. Ze względu na ilość i rodzaj odkrytych zabytków, grodzisko uważane jest za główne centrum protohistoryczne w dorzeczu Isonzo. **5. Castelliere La Gradiscje (Gradiscutta) w Codroipo.** Stanowisko archeologiczne określane mikrotoponimem Gradiscje położone jest bezpośrednio na południe od zabudowań obecnego miasta Codroipo, w prow. Udine, pomiędzy boiskiem sportowym przy via Gradiscie a parkiem krajobrazowym Risorgive (Parco Regionale delle Risorgive). Leży w centrum regionu Friuli-Wenecja Julijska (ryc. 8). Z fizjograficznego punktu widzenia zajmuje pozycję na granicy Wyższej Równiny Friulskiej (Alta Pianura Friulana) z obszarem Risorgive, należącym do Niższej Równiny Friulskiej (Bassa Pianura Friulana). Ta pierwsza kraina, północna, poza względnie wyższym położeniem, charakteryzuje się gruboziarnistymi osadami fluwioglacjalnymi, do których przedostają się wody, tworząc podziemne warstwy wodonośne. W drugiej, południowej, występują gleby ilaste i muliste, a wody stają się bardziej powierzchniowe, ostatecznie pojawiając się w postaci „odradzających się” rzek i strumieni (włoskie *risorgive*), uchodzących do Adriatyku. Pod względem geomorfologicznym stanowisko zajmuje romboidalne wyniesienie, którego pochodzenie związane jest z działalnością aluwialną i późnoglacialną rzeki Tagliamento i częściowo także strumienia Corno. Krawędzie stanowiska, naturalnie wyniesione, opadają w kierunku części środkowej, co zostało zapewne dostrzeżone i wykorzystane przy zakładaniu grodu. Ta nieckowata forma, otwarta od wschodu, od zachodu ograniczona jest niewielką doliną, którą przepływa dziś kanał św. Odoryka. Miejsce, które wybrano na założenie ufortyfikowanej osady było już do pewnego stopnia naturalnie obronne, zapewniając jednocześnie łatwy dostęp do wody i szlaków wodnych. Próby rekonstrukcji środowiska naturalnego w epoce brązu wskazują, że okolice grodziska charakteryzowały się obecnością dużych zbiorników wód stojących zasilanych przez system wypływających cieków (*risorgive*). Aby uświadomić sobie jak mógł wyglądać wówczas krajobraz, przywołuje się nazwy miejscowe występujące w okolicy, które powstały w okresie przedindustrialnym, wyprzedzającym znacznie przekształcenia terenu związane z nowoczesnym rolnictwem. Są to takie nazwy, jak Palude Contesa, Palude Groatt, Palude Selvotta, Corgnolo Marsh, Mulino Marsh, Mortegliano Marsh, Fauglis Marsh, Mielme, Code Mielme, Le Pissarelle, Patoc, Venchiaredo, Ravis, Virco, Driolassa, Campomolle czy Rivarotta. W szczególności w ciągu ostatniego stulecia odnotowano najbardziej drastyczne interwencje w środowisko, przede wszystkim całkowitą rekultywację terenów między rzekami Isonzo i Livenzą, jeden z efektów faszystowskiej polityki agrarnej, oraz budowę Kanału Cormor w latach 1944–1963, co wyeliminowało bagna Mortegliano, powodując, że stojące tu wody spłynęły do Marano (Ghiro, Vicenzutto 2015, 50–52). A zatem w średniowieczu, kiedy okolice Codroipo zasiedlali Słowianie, Castelliere

Ryc. 7. Castelliere della Gradiscata (Monfalcone), prow. Gorycja. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 7. Castelliere della Gradiscata (Monfalcone), province of Gorizia. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

Ryc. 8. Castelliere La Gradiscje (Gradiscutta) w Codroipo, prow. Udine. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 8. Castelliere La Gradiscje (Gradiscutta) in Codroipo, province of Udine. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

La Gradisce musiałoby być jeszcze wyraźną formą wylaniającą się z zabagnionego terenu. Warto nadmienić, że w 1606 r. pojawił się zapis: *il Paludo di Codroipo si chiama la Gradisca* (Bagno w Codroipo nazywa się Gradisca) (Finco 2021, 215).

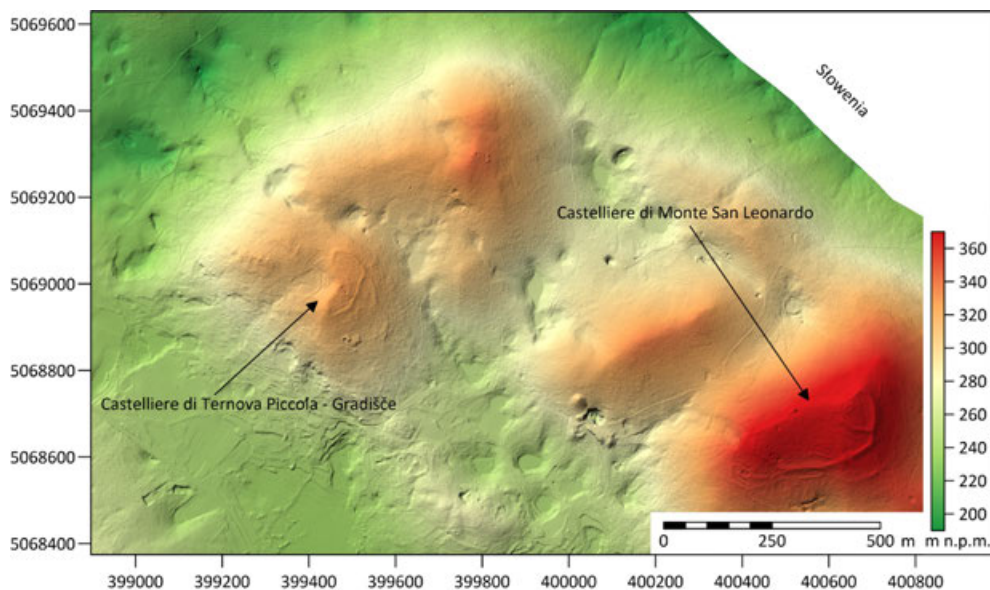
Lodovico Quarina, w swoim artykule z 1943 r. zbierającym wszystkie znane wówczas grodziska protohistoryczne z prow. Udine nie wymienił obiektu z Codroipo, wręcz napisał – zwracając uwagę na nazwę Gradiscutta – że nie ma tam śladu założenia typu *castelliere*, ale musiała tam istnieć średniowieczna lub rzymska twierdza (Quarina 1943, 75). Opisywane grodzisko zostało w znacznej części zniszczone w wyniku prac rolnych i już w 1943 r. musiałoby być nieczytelne. Jednak istniejące wcześniej obwałowania oraz naturalne wyniesienia na krawędziach stanowiska, które w wyniku erozji rozciągnęły się na większej przestrzeni, przykryły i tym samym utrwaliły pierwotne nawarstwienia z okresu funkcjonowania założenia. Zachowały się także odcinki dolnej części obwałowań. Badania wykopaliskowe wykazały, że we wschodniej części oryginalny, jeszcze naturalny profil formacji stanowiącej podstawę wałów grodziska, składał się z sekwencji poziomów pochodzenia rzecznoego w postaci platformy z kamieni, szerokości 23 m, przykrytej przez warstwę mułów. Następnie strop warstwy mułowej został ścięty, aby stać się podstawą trójkątnego w przekroju pokładu podobnego mułu, o szerokości 16 m. Zewnętrzna krawędź pierwszego wału kończyła się około 2 m przed naturalną skarpią wyniesienia terenu. Jak wskazują odnalezione w tej warstwie fragmenty naczyń ceramicznych, miało to miejsce pod koniec XIV w. p.n.e. Wzdłuż wewnętrznego stoku wału wykopana została fosa o prostokątnym przekroju, która miała zapewne zbierać wody opadowe, zabezpieczając majdan przed zalaniem. W drugiej fazie podniesiono i o kilka metrów poszerzono wał grodziska. Konstrukcję stanowiły naprzemienne warstwy żwiru i ziemi zmieszanej ze żwirem, ograniczane elementami drewnianymi, być może skrzyniami z drewna, jak to miało miejsce w przypadku niektórych innych znanych grodzisk w regionie (Savalons, Galleriano, Sedegliano, Variano, Udine). Naprawiono również wewnętrzną fosę i prawdopodobnie wzmocniono drewnem wewnętrzną ścianę wału. Drugą fazę budowlaną datuje się na XIII w. p.n.e., na podstawie zabytków odkrytych w wewnętrznym rowie i w warstwach wewnętrznej części zbocza wału. Dwie kolejne fazy, związane z rozbudową na zewnątrz i przekształceniem wału, ze względu na uszkodzenia w okresie rzymskim i nowożytnym, są trudne do precyzyjnego wydatowania. Należy je umieścić w okresie między XII a IX–VIII w. p.n.e. Zewnętrzną stronę obwałowań przebudowano w czasach rzymskich, a obecny jej kształt nadano w wieku XX. Ślady osadnictwa rzymskiego datowane są na okres od I w. n.e. po schyłek starożytności. Kolejne wykopy zasadniczo potwierdziły konstrukcję i sekwencję przebudowy wału w innych częściach założenia, choć stan zachowania pierwotnej stratygrafii był różny. Po dawnej zabudowie, protohistorycznej i rzymskiej, zachowało się niewiele śladów. Odsłonięto przede wszystkim regularne układy dołków posłupowych (Tasca 2004a, 652–657; 2004b, 167–176; 2005a, 267–272; 2005b, 395–399; 2006a, 159–163; 2006b, 352–356; 2007, 148–151; 2008, 170–173; 2015a, 47–49; 2015b, 62–91; Tasca, Brancolini, Moro, Valzolgher 2009, 182–195; Moro, Tasca 2010, 111–138). **6. Castelliere di Ternova Piccola – Gradišče.** Obiekt położony jest na wysokości 337,8 m n.p.m., z widokiem na miasteczko Ternova Piccola/Trnovica, w gm. Duino-Au-

risina, w prow. Triest. Pierwszym badaczem, który rozpoznał grodzisko, był Carlo Marchesetti, określając je nazwą Gradi-ne (Marchesetti 1903, 38). Funkcjonuje także lokalna nazwa miejsca – Gradišče. Stanowisko znajduje się 500 m od granicy ze Słowenią (ryc. 9). Można dziś odnaleźć ślady dawnych murów okalających grodzisko, chociaż jest to utrudnione przez gęstą roślinność. Marchesetti znalazł w jego obrębie nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych z okresu protohistorycznego, dlatego sądził, że obiekt był krótko użytkowany (Flego, Rupel 1993, 97–98). W rzeczywistości niewiele wiadomo o tym założeniu, ponieważ nigdy jeszcze nie było badane wykopaliskowo. **7. Castelliere di Rupinpiccolo – Gradec.** To jedno z najbardziej interesujących grodzisk w prow. Triest usytuowane jest na wschód od miejscowości Rupinpiccolo/Repnič, na wzniesieniu o wysokości 352 m n.p.m. Wśród mieszkańców okolicy funkcjonuje jako Gradec. Najbardziej stromy stok wzniesienia znajduje się od zachodu i opada w kierunku współczesnych zabudowań. Osiedle protohistoryczne nie znajdowało się na samym szczycie, jak w przypadku większości grodzisk z tego okresu, lecz rozciągało się wzdłuż stoku zachodniego i południowo-zachodniego (ryc. 10). W XIX w. otwarto kamieniołom, który zniszczył część zbocza i niestety także fragment muru obwodowego grodziska. Pozostała część systemu fortyfikacyjnego zachowała się do dzisiaj i widoczna jest z daleka, również dzięki częściowym rekonstrukcjom zrealizowanym przez służby konserwatorskie z Triestu w pierwszej połowie lat 70. XX w. Już Carlo Marchesetti (1903, 36) pozostawał pod wrażeniem wielkości murów broniących założenia, pisząc: „Ta konstrukcja jest jedną z najbardziej imponujących, jakie kiedykolwiek widziałem na grodzisku”, a widział wiele. Osiedle, relatywnie niewielkie, otoczone było pojedynczym ciągiem muru. Wzniesiono je na zboczu, dlatego rozciągało się na sztucznych tarasach. Stosunkowo niewielka powierzchnia grodu kontrastuje z wyjątkowo potężnymi murami obwodowymi (ryc. 11–12).

Pierwsze badania archeologiczne sięgają tu roku 1965 oraz 1966 i zostały przeprowadzone przez triesteńskie służby konserwatorskie, ale miały niewielki zakres, skupiając się głównie na oczyszczeniu relikwów murów (Cannarella 1968, 213; 1970, 38). Regularne wykopaliska miały miejsce w latach 1970–1974. Kierował nimi Dante Cannarella. W wykopach założonych przy murze, od strony zewnętrznej i wewnętrznej, zinventaryzowano fragmenty naczyń ceramicznych z epoki żelaza, datowanych na V w. p.n.e., wskazując na analogie z ceramiką z innych grodzisk (Castelliere di Sales, Castelliere di Monrupino, Castelliere di Cattinara). Mury zostały wzniesione w typowej technice „a sacco” (dosłownie w formie worka): dwa lica muru zbudowane z dużych bloków kamiennych tworzą przestrzeń zawierającą liczne mniejsze kamienie. W niektórych miejscach grubość muru osiąga 7 m. We wschodniej części znajduje się brama, być może zamurowana już w starożytności. Miała ona szerokość 3,2 m i można się było do niej dostać między dwoma murami tworzącymi korytarz. W miejscu, gdzie mur załamuje się w kierunku północno-zachodnim, znajdowało się kolejne wejście, szerokie na 2 m. Badania miały kluczowe znaczenie dla rozpoznania i zrozumienia systemów obronnych grodzisk Krasu, chociaż dostarczyły relatywnie niewielkiej liczby zabytków. Poza ceramiką należy wspomnieć znalezisko fibuli typu Certosa (Cannarella 1970, 37–43; 1975a, 148–151; 1975b, 117–127; 1981, 252–254; 1990, 53–64). Kolejne badania miały miejsce w latach 1986 i 1988. Realizowała je Franca

Ryc. 9. Castelliere di Ternova Piccola (Gradišče), gm. Duino-Aurisina, prow. Triest. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 9. Castelliere di Ternova Piccola (Gradišče), municipality of Duino-Aurisina, province of Trieste. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

Maselli Scotti ze służb konserwatorskich w Trieście. W oparciu o znalezione zabytki, można było stwierdzić, że założenie funkcjonowało już u schyłku epoki brązu, chociaż większość znalezisk pochodzi z epoki żelaza (Maselli Scotti 1988, 215–219; por. także Flego, Rupel 1993, 117–122).

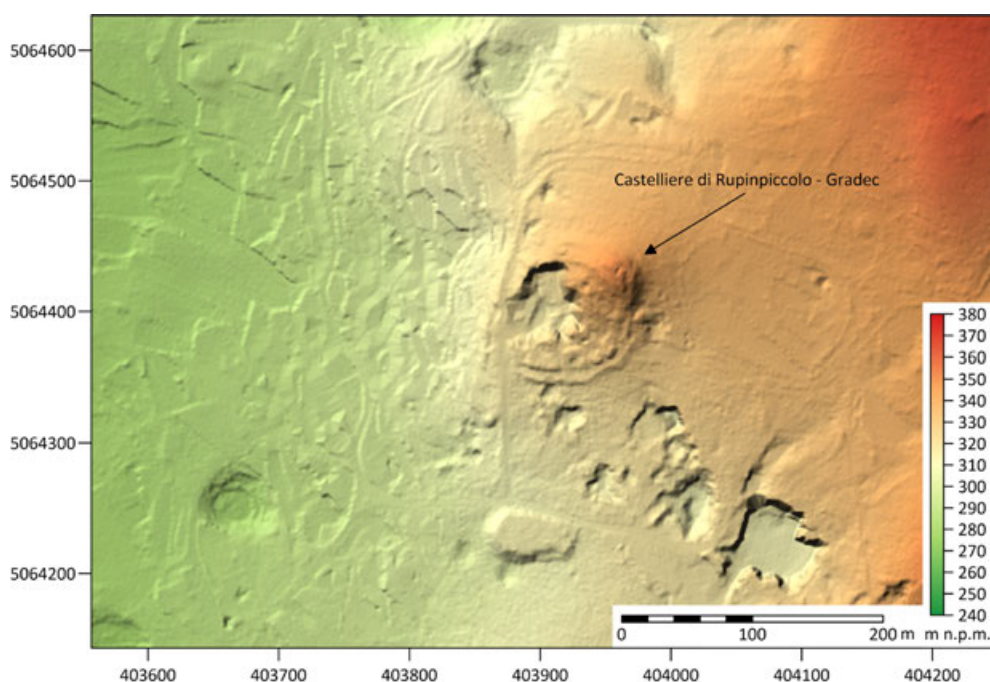
Warto wspomnieć również o interesującym znalezisku, jakiego dokonał Ausilio Priuli. Uczony ten, który – co ciekawe – urodził się w Val Camonica, jednej z największych dolin środkowych Alp we wschodniej Lombardii, znanych z ogromnej liczby przedstawień naskalnych, odnotował w obrębie interesującego nas stanowiska ryt naskalny. Znajduje się on na wierzchołku wzgórza, w jego północno-wschodniej części i składa się z trójkąta i dwóch równoległych linii. Priuli wydatował go na epokę żelaza. Stanko Flego i Lidia Rupel (1993, 122) zwrócili uwagę na to odkrycie, pisząc: „Ta jego hipoteza nie wzbudziła jednak jakiegos szczególnego zainteresowania wśród lokalnych badaczy i nie była później brana pod uwagę”.

8. Castelliere di Contovello – Grad. Grodzisko znajduje się na szczycie wzniesienia o wysokości 272 m n.p.m., na którym rozlokowane są także zabudowania miejscowości Contovello (ryc. 13). Wśród okolicznej ludności pojawia się toponim Grad. Wzgórze oddzielone jest od pobliskiego grzbietu krasowego przejściem, które w przeszłości stanowiło najbardziej naturalne połączenie między płaskowyżem krasowym a miastem Triest. Od południa i od zachodu tarasowo ukształtowane zbocza opadają w kierunku oddalonego morza. Contovello zajmuje południową część wzgórza, zaś na północy znajduje się przysiółek o znajomo brzmiącej dla słowiańskich badaczy nazwie Dolenja Vas. Pośrodku leży cmentarz. Między cmentarzem i pierwszymi zabudowaniami Contovello ukazuje się nieznaczne wyniesienie terenowe, gruzowisko porośnięte trawą.

Wyraźnych śladów grodziska nie było widać już w czasach Marchesettiego. On sam stwierdził, że obiekt został zniszczo-

Ryc. 10. Castelliere di Rupinpiccolo (Gradec), prow. Triest. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 10. Castelliere di Rupinpiccolo (Gradec), province of Trieste. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

Ryc. 11. Castelliere di Rupinpiccolo (Gradec), prow. Triest. Mur obwodowy. Fot. D. Križmančič (wg Flego, Rupel 1993)

Fig. 11. Castelliere di Rupinpiccolo (Gradec), province of Trieste. Circumferential walls. Photo by D. Križmančič (after Flego, Rupel 1993)

ny w wyniku budowy domów i winnic. Utrzymywał jednak, że formę założenia rozpoznaje w ukształtowaniu terenu. Według niego, miało ono wydłużony, owalny kształt, zwężający się w środkowej części (Marchesetti 1903, 27).

Istnienie osiedla protohistorycznego potwierdzają znaleziska ceramiki przechowywanej w Muzeum Miejskim w Trieście. Na podstawie datowania materiału zabytkowego Venceslava Karoušková-Soper wydzieliła następujące fazy użytkowania obiektu: między XI a IX w. p.n.e. oraz między VII i IV w. p.n.e., a więc przypadające na schyłkowy okres epoki brązu oraz wczesną epokę żelaza. Wymiary grodziska, według tej samej badaczki, wynosiły 500×200 m, co odpowiadałoby obszarowi między zabudowaniami Contovello i przysiółkiem Dolenja Vas. Zdaniem Karouškové-Soper wierzchołek wzgórza został sztucznie ścięty, co miało zapewne związek z budową grodu (Karoušková-Soper 1983, 122–123, 341).

Benedetto Lonza (1904–1971) przypuszczał, że wspomniane wyżej gruzowisko porośnięte trawą może być kurhanem (tumulusem) pradziejowym (Lonza 1963, 34), wydaje się to jednak mało prawdopodobne. W rzeczywistości – jak twierdzą inni badacze – mamy tu do czynienia z pozostałościami zamku średniowiecznego, znanego pod nazwami *Torre di Moncolano* lub *castrum Moncolani*, a dokładniej z wieżą zamkową. Jak wzmiankują Stanko Flego i Lidia Rupel, miesz-

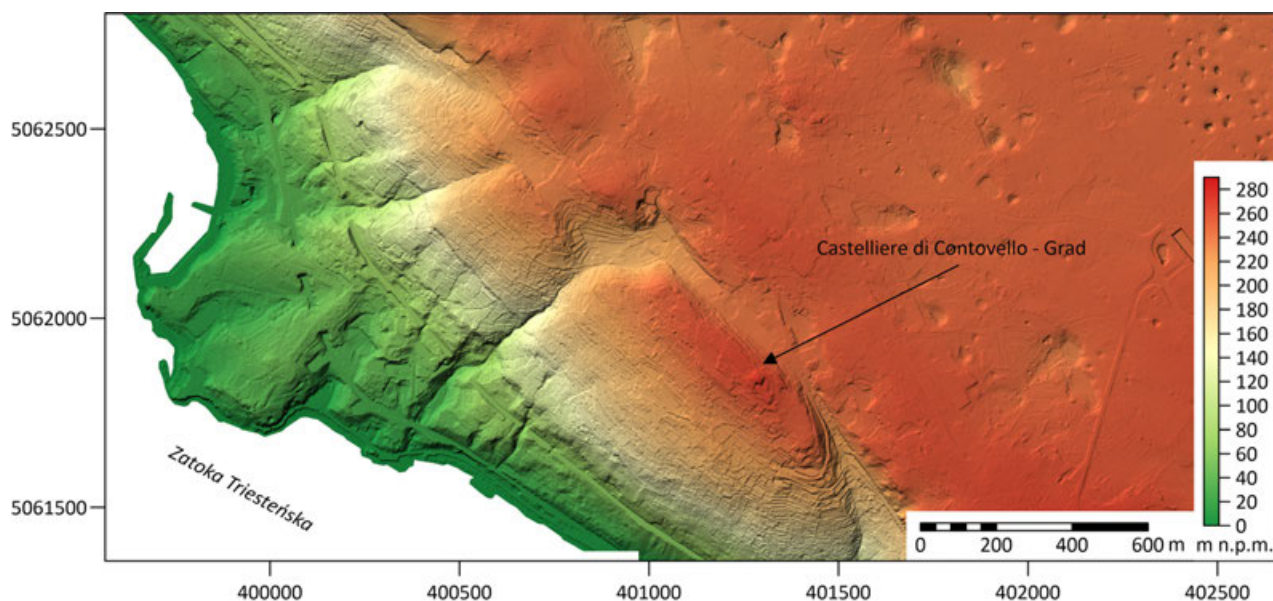
kańcy tej okolicy wspominają o znajdowaniu żelaznych grotów strzał i dekorowanej ceramiki średniowiecznej (Flego, Rupel 1993, 150). Pierwsze informacje o wieży *Moncolano* pochodzą z 1315 r., a jej historia jest ściśle związana z historią Triestu. Zamek *Moncolano* odegrał ważną rolę w wojnie z Wenecją, broniąc dostępu do miasta (Pahor 1962, 102–104; 1987, 12).

Strategiczne położenie stanowiska wykorzystywano prawdopodobnie również w okresie rzymskim. Według miejscowej tradycji, strażnica z tego czasu istniała w tym samym miejscu, co później wieża średniowieczna. Osadnictwo rzymskie w Contovello potwierdzają znaleziska zabytków, zwłaszcza ceramiki. W literaturze wspomina się także o ołtarzu dedykowanemu Jowiszowi, grobach rzymskich wzdłuż drogi prowadzącej do Prosecco i amforze z I w. n.e. Wzmiankuje się także o podłodze z elementów z wypalanej gliny, która miała zostać odnaleziona w okresie międzywojennym podczas prac w winnicy poniżej cmentarza. Obecność rzymska w tym rejonie związana była z funkcjonowaniem drogi łączącej Akwileję i Triest (*Tergeste*). Warto wspomnieć, że niektórzy badacze w okolicy Prosecco (to ostatnie jest zrosnięte aglomeracyjnie z Contovello) lokalizują *mansio Avesica* (Rupel 1987, 5–16; Flego, Rupel 1993, 150), rzymską stację wymienioną w *Itinerarium Antonini*, dziele geograficznym prawdopodobnie z III w., z rejestrem odległości i postojów na drogach *Imperium Romanum* (por. Wielowiejski 1984, 13–14). **9. Gradisce/Gradisce i 10. Gradec/Gradec.** Cytowany już Carlo Marchesetti w swoim dziele

Ryc. 12. Castelliere di Rupinpiccolo (Gradec), prow. Triest. Brama do grodu. Fot. D. Križmančič (wg Flego, Rupel 1993)

Fig. 12. Castelliere di Rupinpiccolo (Gradec), province of Trieste. Gate of the hillfort. Photo by D. Križmančič (after Flego, Rupel 1993)

Ryc. 13. Castelliere di Contovello (Grad), gm. i prow. Triest. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 13. Castelliere di Contovello (Grad), municipality and province of Trieste. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

z 1903 r., pod tytułem *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*, odnotował nazwy Gradisce oraz Gradez. Pierwszą można zidentyfikować jako grodzisko skatalogowane przez Friulskie Towarzystwo Archeologiczne pod nazwą Castelliere di Sales (znane także jako Gradišče nad Saležem), w gm. Sgonico, w prow. Triest. Drugie znajduje się głęboko w lesie, bliżej granicy ze Słowenią, ale w tej samej gminie. O obiektach tych, a zwłaszcza o pierwszym z nich, Marchesetti tak pisał: „Idąc dalej, ukazują się koło wioski Salles dwa grodziska, jedno na wschodzie, zwane Gradisce, na niewielkim wzniesieniu, zaznaczone na mapie sztabu generalnego wysokością 316 metrów, bezpośrednio powyżej wsi; drugie trochę bardziej oddale, na wyższym wierzchołku (M. Dernovcah, 407 metrów), nazywane przez miejscowych Gradez. Pierwsze (tabl. II, fig. 4) o formie kwadratu z zaokrąglonymi narożnikami, z pojedynczym wałem o długości 410 m, zajmuje wierzchołek góry i jest równe z częścią zalesioną, z wyjątkiem małego odcinka zamienionego na winnicę. Jego wał, bardzo dobrze zachowany, biegnie dookoła i w niektórych miejscach jest wciąż wysoki na 2 i więcej metrów; dookólna platforma ma szerokość 6–8 metrów” (Marchesetti 1903, 37). Ten sam obiekt, pod nieco inną nazwą, Gradische, odnotowany został na wojskowej mapie Austrii wewnętrznej z lat 1784–1785, z tak zwanego *pierwszego zdjęcia militarnego* (ryc. 14). Choć na mapie tej nie zaznaczono kształtu grodziska, odrysowując tylko formę rozległego wzniesienia, na którym jest usytuowane, utrwalenie nazwy sugeruje, że kartografowie dostrzegli strategiczne położenie tego obiektu. Castelliere di Sales stosunkowo łatwo osiągnąć, wychodząc z Sales, które znajduje się na wysokości około 260 m n.p.m., by wejść na wysokość 314 m n.p.m. (ryc. 15). Grodzisko zajmuje w miarę wypłaszczony wierzchołek wzniesienia. Mur o eliptycznym kształcie i grubości do 10 m, zbudowany z kamieni krasowych, rozciąga się nieprzerwanie na długości 500 m, otaczając trawiastą półkę o szerokości 8 m, której północna część była niegdyś uprawiana, południowa zaś została

przemieniona na winnicę. Pozostałości murów i gruzowiska porastają obecnie krzewy i drzewa, zasłaniając widok, który niegdyś musiał być bardzo rozległy. Obiekt był badany wykopaliskowo w latach 1962, 1964 i 1970. W 1962 r. stwierdzono, że warstwy kulturowe zostały w znacznej części zniszczone w wyniku działalności rolniczej (Lonza 1963, 33–34; Cannarella 1981, 255). W 1964 r. w północnej części odkryto trzy wybudowane po sobie mury, wznoszone na gruzach poprzednich. W materiale archeologicznym, poza dużymi fragmentami ceramiki oraz licznymi „pierścieniami” z wypalanej gliny, typowymi dla stanowisk typu *castellieri*, wspomina się o sprzączce brązowej datowanej na okres rzymski (Lonza 1963, 34; Cannarella 1981, 255–256). Wykopiska przeprowadzone w północno-zachodniej części grodziska w 1970 r., poza zbadaniem głównego muru, pozwoliły odkryć także konstrukcję bramy, która znajdowała się w miejscu obecnego wejścia na stanowisko. Z zewnątrz wchodziło się do niej korytarzem ograniczonym dwiema równoległymi ścianami. Wzdłuż muru rozłożona była prawdopodobnie część mieszkalna. Wśród kamieni i gruzów odnaleziono duże fragmenty naczyń ceramicznych, które pozwoliły wydatować grodzisko na epokę żelaza. Poza zabytkami z okresu protohistorycznego i rzymskiego, natrafiono także na ślady z czasów pierwszej wojny światowej (Lonza 1963, 33–34; Cannarella 1981, 255–256; Flego, Rupel 1993, 111–114; por. również kartę zabytku – *Carta Archeologica del Friuli Venezia Giulia* – SFA). Grodzisko w Sales funkcjonowało – jak twierdzi Věnceslava Karoušková-Soper – między VII i IV w. p.n.e. Badaczka ta zasygnalizowała również znalezisko fibuli typu Certosa (Karoušková-Soper 1983, 115).

Obiekt o lokalnej nazwie Gradez opisany przez Marchesettiego także udało się zlokalizować. W ewidencji stanowisk prowadzonych przez Friulskie Towarzystwo Archeologiczne występuje on pod nazwą Castelliere di Monte Coste. Tak opisywał go wspomniany dawny badacz: „Drugie grodzisko (f. 5) ma podwójny wał uformowany z dużych bloków, z których

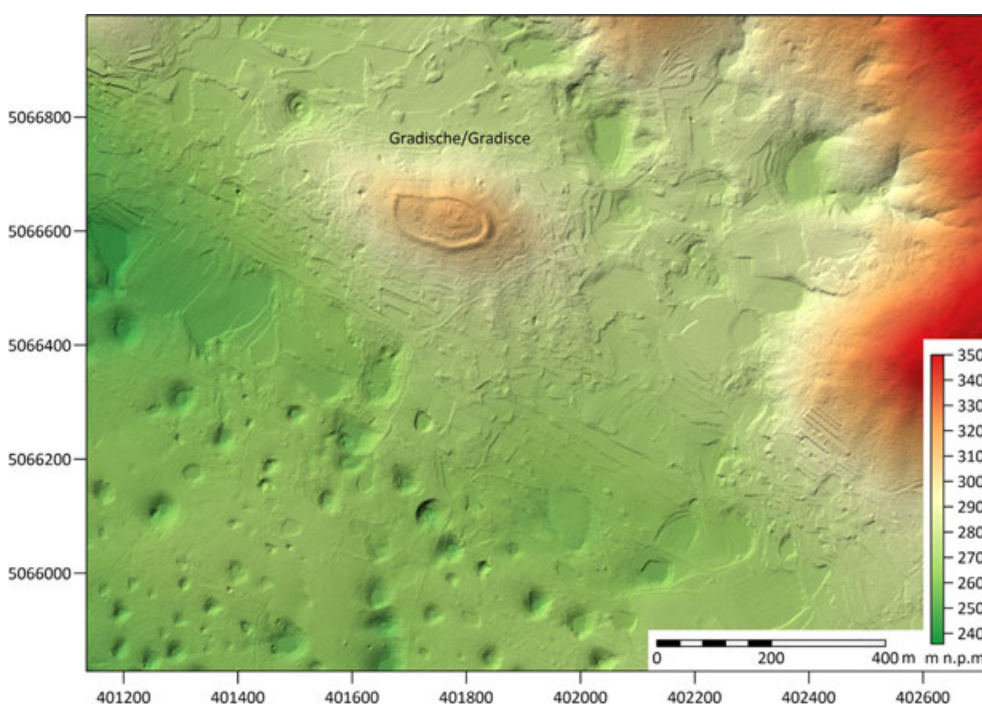

Ryc. 14. Grodzisko protohistoryczne (castelliere di Sales) znane pod lokalnymi nazwami Gradisce i Gradisce odnotowane na mapie Austrii wewnętrznej (Innerösterreich – tak zwane pierwsze zdjęcie militarne), z lat 1784–1785 (Österreichisches Staatsarchiv)

Fig. 14. Protohistoric hillfort (castelliere di Sales) known under the local names *Gradisce* and *Gradisce*, recorded on the map of Inner Austria (Innerösterreich – the so-called First Military Survey), 1784–1785 (Österreichisches Staatsarchiv)

wewnętrzny, prawie okrągły, ma zaledwie 190 metrów i jest w bardzo dobrym stanie; zewnętrzny o długości 240 m jest natomiast uszkodzony na niektórych odcinkach i nieco mniej gruby od poprzedniego. Także on jest całkowicie porośnięty lasem” (Marchesetti 1903, 37). Grodzisko leży w szczytowej partii góry Kosten (410,2 m n.p.m.), 300 m od granicy włosko-słoweńskiej. Można stamtąd dojrzeć górę św. Leonarda (Monte San Leonardo), na której wznosi się kolejne grodzisko protohistoryczne, datowane na epokę brązu i epokę żelaza. Wymiary i wygląd Castelliere di Monte Coste odpowiadają tym podanym przez Marchesettiego na początku XX w. Grodzisko należy do jednego z mniejszych w regionie. Zwiedzanie go nie jest obecnie łatwe, ponieważ wystające w różnych miejscach kamienie porośnięte są drzewami i krzewami. Po stronie południowej znajduje się niewielkie wypłaszczenie,

na którym widoczny jest odcinek muru o długości 20 m. Mur wewnętrzny opiera się o ten zewnętrzny od północy i wschodu. W południowo-zachodniej części muru zewnętrznego występuje słabo czytelna przerwa, która odpowiada zapewne pierwotnemu wejściu. Czytelna jest również przerwa w murze wewnętrznym, o szerokości 14 m, przedzielona na dwie części podtrójkątnym korpusem o szerokości 6 m. Pozwala to przypuszczać, że mamy tu do czynienia z podwójną bramą, każda o szerokości 4 m. Badania wykopaliskowe prowadzone w 1970 r. ujawniły materiał ceramiczny ze środkowego i młodszego okresu epoki brązu. Nieliczny materiał zabytkowy sugeruje stosunkowo krótki okres funkcjonowania obiektu (Cannarella 1981, 257; Karoušková-Soper 1983, 98; Flego, Rupel 1993, 107–110; *Carta Archeologica del Friuli Venezia Giulia* – SFA). Warto dodać, że na numerycznym modelu te-

Ryc. 15. Gradisce/Gradisce, gm. Sgonico, prow. Triest. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

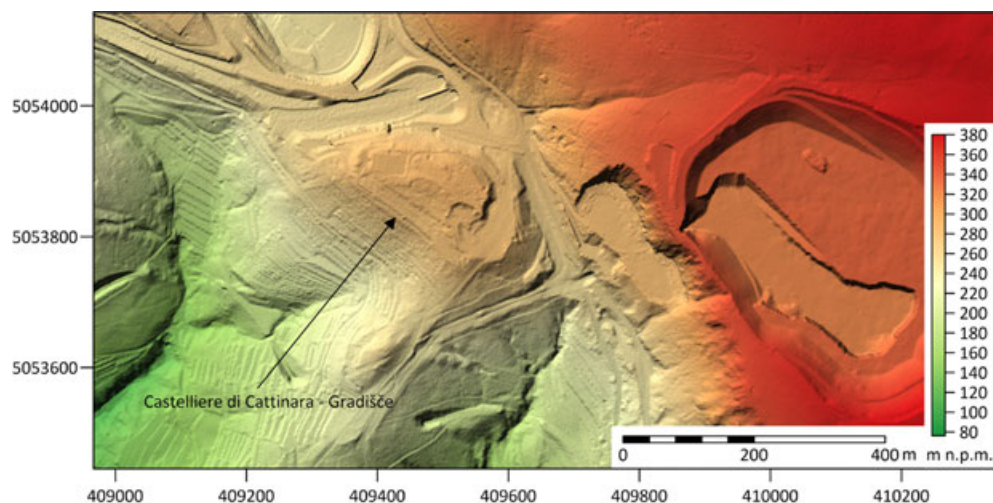
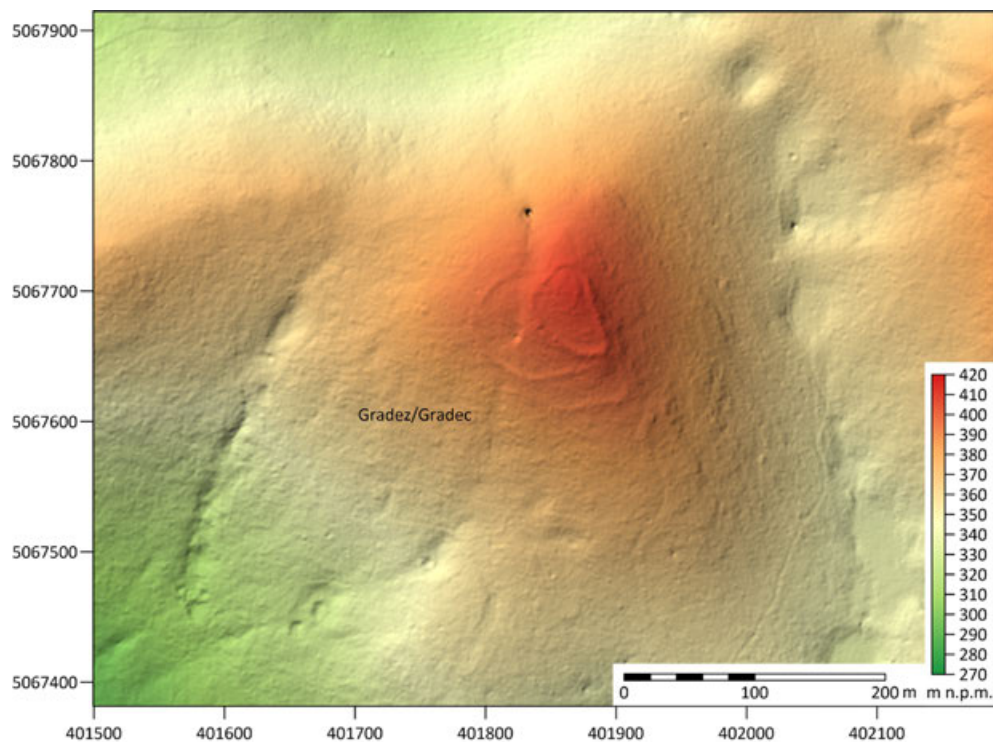
Fig. 15. Gradisce / Gradisce, municipality of Sgonico, province of Trieste. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

renu, od strony południowej rysuje się zaokrąglony ślad być może kolejnego muru (ryc. 16). **11. Castelliere di Cattinara – Gradišče na Monte Chiave.** Na wzgórzu Chiave (290,5 m n.p.m.), położonym niedaleko miejscowości Cattinara, w gm. i prow. Triest, na zachód od przełęczy Chiusa/Ključ, znajdują się pozostałości protohistorycznej fortyfikacji z suchym murem z kamienia, o obwodzie około 500 m (ryc. 17). Wzgórze to występuje również pod lokalnymi nazwami Gradišče oraz Šance. Historyk, Samo Pahor, nie bez racji twierdzi, że Cattinara, do której odnosi się znana pieczęć średniowieczna miasta Triest, która określa granice terytorium miejskiego, to interesujące nas grodzisko (Pahor 1960, 171).

Strategiczne położenie obiektu dostrzegł i opisał już dawno Carlo Marchesetti, który w latach 1883–1884 przeprowadził tam pierwsze badania wykopaliskowe. Tak opisywał swoje wrażenia: „castelliere di Cattinara, który był jednym z pierwszych castelliere eksplorowanych przeze mnie, przedstawia z punktu widzenia strategicznego doskonałą pozycję, zamykając dwie doliny Longera i Rozzol, nad którymi leży, i dominując nad rozległą doliną przeciętą przez niewielką rzekę Rosandra” (Marchesetti 1903, 26–27). Otoczenie grodziska, charakteryzujące się nieregularnymi pagórkami i bujną roślinnością, zostało częściowo przekształcone w wyniku prac rolnych oraz różnych interwencji. W 1865 r. wybudowano

Ryc. 16. Grodzisko protohistoryczne znane pod nazwami Gradec lub Gradez, gm. Sgonico, prow. Triest. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 16. Protohistoric hillfort known as Gradec or Gradez, municipality of Sgonico, province of Trieste. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

Ryc. 17. Castelliere di Cattinara – Gradišče na Monte Chiave, gm. i prow. Triest. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 17. Castelliere di Cattinara – Gradišče on Monte Chiave, municipality and province of Trieste. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

na wzgórzu prochownię, po której pozostały nieliczne ślady. Wschodnia strona wzniesienia została naruszona w latach 50. XX w. przez kamieniołom. W latach 70. w zachodniej części ulokowano dwa zbiorniki wodne połączone z wodociągiem Triestu. W 1989 r. wybudowano drogę prowadzącą do cystern. Wpływ na otoczenie miała także budowa dużej, podmiejskiej sieci drożnej Triestu (odcinek Cattinara-Padriciano). Od południowego zachodu stoki łączą się z równiną, która ciągnie się aż do wybrzeża morskiego. Dziś jest ona prawie całkowicie zabudowana, stanowiąc peryferie Triestu. W kierunku zachodnim wierzchołek kontynuuje się przez miejscowość Cattinara, dochodząc po około 2 km do wzgórza Montebello, gdzie znajduje się kolejne grodzisko protohistoryczne.

Carlo Marchesetti podjął badania na grodzisku pod wpływem informacji o znalezieniu szkieletu i kilku urn podczas budowy prochowni. W trakcie swoich wykopalisk natrafił na znaczną ilość ceramiki naczyniowej, narzędzia z rogu, szpilę z brązu oraz fragmenty trzech fibul brązowych (dwie z nich zostały sklasyfikowane jako typ Certosa i typ La Tène). W południowej części osiedla znaleziono liczne zabytki rzymskie (Marchesetti 1903, 26–27). Kiedy w drugiej połowie lat 50. XX w. we wschodniej części otworzono kamieniołom, natrafiono na kolejne zabytki. Odkrycia doprowadziły do badań archeologicznych w latach 1959–1961, którymi kierował prof. Benedetto Lonza. Znaleziono wówczas kolejne fragmenty ceramiki oraz wyroby z poroża jelenia. W 1962 r. służby konserwatorskie podjęły badania pod podłogą dawnej prochowni. W warstwie archeologicznej o miąższości 40 cm natrafiono, poza ceramiką, na kamienną formę odlewniczą do produkcji noży. W 1967 r. służby konserwatorskie zdecydowały się na poszerzenie badań, koncentrując się na prochowni i na obrzeżach stanowiska. Pracami kierował nadal Benedetto Lonza, który rezultaty wykopalisk opublikował w 1973 r. w książce pod tytułem *Il villaggio protoveneto presso Cattinara e guida alla preistoria di Trieste* (Lonza 1973; por. także Cannarella 1968, 220–221; Flego, Rupel 1993, 173–174). Już sam tytuł wspomnianej książki wskazywał, że Lonza utrzymywał, iż obiekt ten nie był grodziskiem, lecz osadą otwartą. Brakowało śladów umocnień. Nie natrafił na nie także wcześniej Marchesetti. Dopiero kolejny cykl badań w latach 1977–1979, 1982–1983 i najnowszych w latach 2001–2003, realizowanych pod kierunkiem Franki Maselli Scotti, doprowadził do odkrycia odcinków muru z bloków kamiennych, który zachował się pod młodszymi warstwami do wysokości 1 m. Miał on szerokość 1,5 m i został posadowiony na naturalnej skale. Udało się ustalić, że pierwotnie grodzisko otaczał jeden ciąg muru. Analiza materiału zabytkowego pozwoliła wydatować najstarszą fazę grodziska na schyłkowy okres epoki brązu. Obiekt był użytkowany także w epoce żelaza aż do V w. p.n.e. Kolejne fazy przypadają na okres lateński i rzymski (do I w. n.e.) (Maselli Scotti 1977a, 455–457; 1977b, 45–55; 1978, 143–156; 1981, 133–160; 1982, 491–492; 1983a, 252–253; 1983b, 281–307; 1994, 222–223; 2001, 91–92; 2005, 149–167; Casari 2005, 617–625; Crismani 2005, 117–148). **12. Castelliere di Slivia – Gradec.** Obiekt znajduje się niecałe 2 km na zachód od Prepotto, w gm. Duino Aurisina, w prow. Triest. Usytuowany jest na niewielkim wzniesieniu z charakterystycznym toponimem Gradec. Wierzchołek, otoczony potężną linią muru, widoczny jest już z daleka (ryc. 18). Do grodziska można stosunkowo łatwo dotrzeć z drogi Slivia – San Pelagio. Wchodzi się do niego

od wschodu, przez widoczną przerwę w umocnieniach. Okrągły ciąg murów jest stosunkowo dobrze zachowany, zwłaszcza w północnej części, gdzie gruzowiska kamieni osiągają prawie 5 m wysokości. Od północnego zachodu o ten pierwszy ciąg murów opiera się drugi – półkolisty, mniej czytelny w terenie. Wewnątrz pierwszego okręgu umocnień (akropolu), w północno-zachodniej części znajduje się półka terenowa, zapewne w przeszłości zabudowana. Część północna i wschodnia, a także sam wierzchołek są natomiast bardziej strome i skaliste. Znaczna część grodziska pokryta jest gęstą roślinnością, która jednak nie zasłania widoku na płaskowyż krasowy między Aurisina i San Giovanni del Timavo.

Jako pierwszy w sposób naukowy zainteresował się tym obiektem Ludwig Karl Moser (1845–1918). Do Triestu przyjechał ze śląskiego Cieszyna, który znajdował się wtedy pod panowaniem austriackim. Poznał wówczas wspomnianego już kilkakrotnie Carla Marchesettiego, dyrektora Miejskiego Muzeum Historii Naturalnej, który wkrótce stał się jego rywalem. Moser w swoim dziele pod tytułem *Der Karst un seine Höhlen (Kras i jego grotty)* odnotowuje interesujące nas grodzisko pod nazwą Iver vrh koło miejscowości Aurisina (Moser 1899, 105). Słowo *iver* oznacza po słoweńsku odłamek, ułamek, na przykład odlupany kamień i odnosiło się zapewne do kamieni, które okoliczni słowiańskojęzyczni mieszkańcy widzieli na szczycie wzniesienia. Toponim odnotowany przez Mosera zanikł. Zachował się inny – Gradec. Wkrótce po Moserze obiekt opisał Carlo Marchesetti, przytaczając między innymi informacje o długości murów. Wewnętrzny miał 270, zaś zewnętrzny 300 m (Marchesetti 1903, 38).

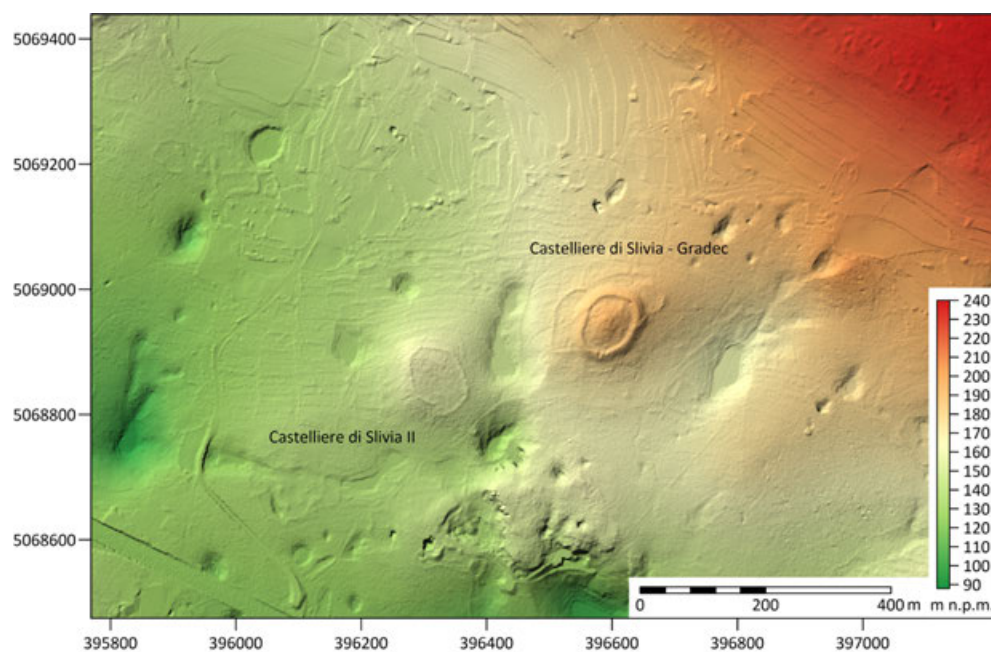
Pierwsze wykopaliska na grodzisku miały miejsce w latach 1954–1955 i zostały przeprowadzone z ramienia towarzystwa speleologicznego Commissione Grotte Eugenio Boegan. Niestety, wyników nigdy nie opublikowano. Wiadomo jednak, że odkryto wówczas zabytki z epoki żelaza, okresu rzymskiego i młodsze (Flego, Rupel 1993, 85–86). W tym czasie pojawiły się kolejne zawirowania z nazwą obiektu. Kiedy w 1955 r. odbywał się w Trieście pierwszy Kongres Prahistorii Krasu, postanowiono nadać grodzisku nazwę Castelliere Carlo Marchesetti, aby oddać hołd temu wybitnemu, nieżyjącemu już od prawie 30 lat uczonemu. Wybrano do tego Castelliere di Slivia, ponieważ jego mury były jednymi z najbardziej imponujących i najlepiej zachowanych w regionie.

Kolejne wykopaliska podjęte zostały w 1956 r. Kierowała nimi archeolożka z Padwy – Valnea Scrinari (1922–2010). Otworzyła wykop w części północno-wschodniej murów. Udało się wówczas potwierdzić, że nad gruzowiskami konstruowano tarasy. Prace na wewnętrznym wypłaszczeniu dostarczyły fragmentów rzymskiej ceramiki (Scrinari 1957, 430–431). Po tym okresie wzmożonej uwagi, wykopaliska podjęto dopiero w 1965 r. dzięki zainteresowaniu ze strony florenckiego Włoskiego Instytutu Prahistorii i Protohistorii. Niewielki sondaż dostarczył nieco materiału ceramicznego z epoki brązu oraz odsłonił fragment muru obwodowego (Cannarella 1981, 259).

W 1967 r. badania na grodzisku, przy murach i wewnątrz, podjął Benedetto Lonza ze służb konserwatorskich w Trieście. Niestety, nie zdążył, przed śmiercią w 1971 r., opublikować wyników. Tylko niektóre informacje znalazły się w jego *Notatkach na temat grodzisk Istrii i prowincji Triest* (Lonza 1977, 34). Na głębokości 2 m odsłonił duże bloki, które prawdopodobnie stanowiły część najstarszego muru obwodowego. Uwa-

Ryc. 18. Castelliere di Slivia – Gradec, gm. Duino Aurisina, prow. Triest. Numeryczny model terenu. Źródło danych przestrzennych: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Układ odniesienia: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 18. Castelliere di Slivia – Gradec, municipality of Duino-Aurisina, province of Trieste. Digital terrain model. Spatial data source: Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia. Reference system: RDN2008 UTM zone 33N (N-E), EPSG:6708. Compiled by M. Piotrowski

żał ponadto, że ogromne pokłady gruzu kamiennego były nie tylko wynikiem naturalnego runięcia pierwotnych murów, ale także rozbiórek dokonywanych przez wieśniaków w celu włączenia do użytku rolniczego wyrównanego terenu. Niektóre przekształcenia obiektu interpretował natomiast jako dzieła militarne z okresu pierwszej wojny światowej. Kolejne dane podają różni autorzy. Dante Cannarella donosi, że Lonza wyróżnił dwie warstwy archeologiczne z dystynktywnym materiałem ceramicznym. W pierwszej warstwie znaleziono fragmenty brzuchatych garnków z wywiniętymi brzegami, charakterystycznych dla wczesnej epoki żelaza; druga warstwa zawierała ceramikę z epoki brązu, nawiązującą typologicznie do materiałów znanych z grodzisk na wzgórzach Triestu i na Półwyspie Istria. W ten sposób, po raz pierwszy wykazano ślady dwóch odrębnych faz osadniczych w protohistorycznych osadach obronnych Krasu. W najniższej stratygraficznie warstwie Lonza odkrył rodzaj wypalanej podłogi glinianej, którą Cannarella wiązał z protohistorycznym osiedlem (Cannarella 1968, 216–217; 1981, 259–261).

Następne prace wykopaliskowe trwały w 1970 r. Kierował nimi prof. Giorgio Stacul z Uniwersytetu w Trieście. Objął pracami południową część wypłaszczenia oraz mury. Celem było ostateczne ustalenie charakteru stopni odkrytych podczas poprzednich wykopalisk oraz zidentyfikowanie wszelkich nowych struktur i umiejscowienie ich w relacji chronologicznej względem wyróżnionych warstw archeologicznych. Zabytki, głównie ceramika, wystąpiły w spągowej partii warstwy 2, w warstwie 4 i 5 oraz w stropowej części 6. W warstwach 2 i 3 znaleziono pozostałości „tynku” z odciskami trzciny. Na dnie warstwy 4 odkryto ślady pożywienia, głównie kości zwierząt. Równie interesujące okazały się wyniki prac przy murach. Po wewnętrznej stronie muru obwodowego odsłonięto stopień 1 o szerokości 0,5 m i zachowany do wysokości 1,5 m. Mur ten spoczywał na gruzach starszego muru obwodowego. Następnie natrafiono na kolejne murowane stopnie (nr 2, 3, 4), które zachowały się do wysokości 0,8 m, 0,9 m i 1,2 m oraz grubości 0,5 m. Pod koniec warstwy 2 odsłonięto masywną ścianę (nr 5), która spo-

czywała bezpośrednio na powierzchni skały macierzystej. Mur ten miał grubość 1,6 m i zachował się do wysokości 1,3–1,4 m. Był to niewątpliwie najstarszy mur grodu. U stóp tego muru, również po jego zewnętrznej stronie, zebrano fragmenty ceramiki i kości zwierzęce. Materiał zabytkowy z badań stanowiła głównie ceramika naczyniowa. Giorgio Stacul najstarszą ceramikę, która pochodziła z warstwy 6, wydatował na środkowy okres epoki brązu. Data została sprecyzowana dzięki datowaniu radiowęglowemu na 1440 ± 50 r. p.n.e., po kalibracji 1770 r. p.n.e. Próbkę pochodziła z ogniska w tej samej warstwie. Ceramika z warstw 4 i 5 określona została na koniec II i początek I tysiąclecia p.n.e. (młodszy i schyłkowy okres epoki brązu). Warstwa 3 chronologicznie została umieszczona we wczesnej epoce żelaza, między X i VIII w. p.n.e., natomiast warstwa 2 została wydatowana na okres między VII i IV stuleciem p.n.e. Biorąc pod uwagę również rzymską ceramikę ze stanowiska, należy stwierdzić, że gród był zamieszkiwany naprawdę długo (Stacul 1972, 145–162; por. także Flego, Rupel 1993, 86–88).

Zdaniem Věnceslavy Karouškové-Soper (1983, 112–113), kamienne stopnie 1, 2, 3 i 4 odnoszą się do ostatniej fazy protohistorycznej grodziska. Kamienie znalezione między stopniami zostały, według niej, zgromadzone celowo, by skonsolidować mury. Dyskusja na temat funkcji i chronologii stopni kamiennych trwa i obejmuje różne hipotezy – od konstrukcji protohistorycznych do pierwszowojennych podstaw pod armaty (Cannarella 1978, 45).

Należy jeszcze wspomnieć, że w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska zwanego Gradec, około 200 m na południowy zachód, znajduje się drugi podobny obiekt, określany jako Castelliere di Slivia II. Nosi on lokalną nazwę Podgrešč. Dokładnej etymologii tego toponimu nie udało się ustalić, jednak nasuwają się skojarzenia z podgrodziami. Obiekt ten leży na szczycie niewielkiego wzniesienia. Podczas badań znaleziono tam ceramikę określoną jako protohistoryczna, ze wskazaniem na młodszą epokę żelaza. Skromniejsze ślady murów i niewielka liczba zabytków sugerują, że osiedle to było zamieszkiwane stosunkowo krótko. Wśród zabytków z grodziska wymienia-

na jest także amfora z I w. p.n.e. oraz *terra sigillata africana* z IV–V w. n.e. (Flego, Rupel 1993, 81–82).

Sredniowieczne nazwy pierwszego i trzeciego typu bez protohistorycznego obiektu obronnego

13. Belgrado del Friuli (friulskie Belgrad), gm. Varmo, prow. Udine, zostało wielokrotnie odnotowane w źródłach historycznych: lata 1132–1150 – *septem massaritis in loco qui dicitur Velgradu*; 1150 r. – *Belgradum*; 1161–1169 – *de Belgrado*; 1184 r. – *curtem de Belgrado*; 1201 r. – *Velgrâdo*; lata 1266–1267 – *in loco qui dicitur Velgradum*; 1279 r. – *silve seu nemoris quod appellatur Gramougla supra Belgradum*; 1288 r. – *Velgrado*; 1289 r. – *de decima Belgradi et de decima Gradische super Belgradum*; 1298 r. – *Belgradum* (Di Prampero 1882, 19; Frau 1978, 34; Finco 2003, 544–545). Nazwa jest pochodzenia słowiańskiego – por. słoweński przymiotnik *bel* (biały) i rzeczownik *grad* (gród). Znajduje wiele analogii – choćby Belgrad (stolica Serbii), Biograd (w Dalmacji), Białogard (w Polsce, woj. zachodniopomorskie), Белгород-Biełgorod (miasto obwodowe w europejskiej części Rosji, położone nad rzeką Doniec), Білгород-Дністровський-Bilhorod-Dnistrowskij (w obwodzie odeskim na Ukrainie) i inne.

Warto odnotować, że pochodzi stamtąd depozyt przedmiotów brązowych, głównie siekier, znalezionych niedaleko rzeki Tagliamento. Depozyt datuje się na X–IX w. p.n.e. (Buora 1999b). Stosunkowo niedaleko od Belgrado znajduje się miejscowość Gradiscutta (0,6 km) oraz grodzisko protohistoryczne castelliere di Rividischia (2,8 km) (por. wyżej). Ale nazwa Belgrado związana jest zapewne z dworem lub zamkiem średniowiecznym. **14. Gradisca d'Isonzo.** Miejscowość Gradisca d'Isonzo (friulski standardowy Garadiscje, wariant lokalny Garadiscja, słoweńskie Gradišče), gm. loco, leży 12 km od granicy ze Słowenią, w prow. Gorycja. Nazwa pojawiła się już w średniowieczu: lata 1160–1182 – *in loco qui dicitur Gradisca*; 1176 r. – *Gradisca*; 1184 r. – *Gradisca*; 1275 r. – *in Gradisca superiori* (Di Prampero 1882, 71; Frau 1978, 67; Finco 2003, 548; 2021, 215). Miejscowość miała strategiczne położenie, umożliwiając kontrolowanie rzeki Isonzo (Soczy) oraz wejścia na Równinę Friulską od wschodu, nie dziwią więc znaleziska rzymskie i longobardzkie w tej okolicy. Przebiegała przez obecną miejscowość Gradisca d'Isonzo (*Ad Undecimum*) ważna droga rzymska, *Via Gemina*, prowadząca z Akwilei (*Aquileia civitas*) do dzisiejszej Lublany (*Aemona civitas*). Strategiczne i militarne znaczenie Gradisca wzrosło w XV w., kiedy Republika Wenecka podjęła decyzję o ufortyfikowaniu miasta, aby powstrzymać najazdy Turków (1479 r.). Miejscowość nosiła wówczas nazwę Enopoli, od nazwiska weneckiego porucznika (por. Mosetti 1933, 113–137; Corbellini, Massau Dan 1979; Nicotra 2018, 28–31). Z okresu weneckiego pochodzą dzieła obronne, które można podziwiać do dziś, między innymi zamek, który stoi na niewielkim wzniesieniu o nazwie Collisello, w pobliżu rzeki, na południe od centrum historycznego miasta. Dawny wygląd twierdzy Gradisca znamy z jednej z tablic przygotowanych przez Hansa Burgkmaira (1473–1531) do *Weißkuniga*, prozatorskiej powieści biograficznej o wyczynach Maksymiliana I (niepublikowanej do 1775 r.) (*Der Weiß Kunig*, 196). Przedstawia ona zdobycie Gradisca przez wojska cesarskie 26 września 1511 r. Rycina z pewnością opiera się na rysunkach wykonanych na miejscu, być może podczas re-

konesansu w kolejnych latach. Panorama jest dokładnie zarysowana, ze wzgórzami krasowymi i w tle zamkiem Gorycja, z miastem poniżej. Obraz twierdzy Gradisca – jak podaje Silvano Cavazza – również wydaje się całkowicie wiarygodny. Zamknięta murami Gradisca sprawia już wrażenie kompletnego miasta, pełnego domów, a raczej małych domów, z bardzo ograniczoną przestrzenią na rozbudowę (ryc. 19). Na Collisello, za którym widać wieżę Spiritata, zamek nie istnieje lub jest ledwo widoczny w dwóch budynkach, z których jeden, masywniejszy, może odpowiadać arsenałowi (por. Cavazza 2012, 17–25). Do czego odnosiła się słowiańska nazwa Gradisca? Nie wiadomo, ale najbardziej prawdopodobne jest, że do wzgórza Collisello lub jakiegoś obiektu na tym wzgórzu. Wszak nazwa Gradisca znacznie wyprzedza wzniesienie zamku weneckiego. Nie jest wcale wykluczone, że ten ostatni wybudowano w miejscu jakiegoś wcześniejszego założenia obronnego. Możliwe również, że jakieś grodzisko znajduje się pod zabudową miejską.

Warto też odnotować, że na przeciwległym w stosunku do miasta, lewym brzegu rzeki Soczy istnieje miejscowość o nazwie Sagrado. Pojawia się ona w źródłach pisanych w pierwszej połowie XII w.: 1130 r. – *Otto de Sagrat* (Di Prampero 1882, 170). Niektórzy językoznawcy wskazują na słowiańskie pochodzenie tego toponimu (zagroda lub za grodem?), inni wywodzą go od łacińskiego słowa *sacratum*, czyli cmentarz, dziedziniec kościelny (Frau 1978, 108). Warto jednak wspomnieć, że podobną sytuację toponomastyczną znajdziemy na terenie Austrii, gdzie kilkaset metrów dzieli Krnski Grad, główny gród Karantanii, od miejscowości Sagrad, w gm. Maria Saal. Potwierdzenie nazwy Sagrado w XII stuleciu współgra ze średniowieczną – słowiańską nazwą Gradisca. **15. Gradisca w Pasiano di Pordenone**, gm. loco, prow. Pordenone. Okazuje się, że ten mikrotoponim pojawił się już w średniowieczu: 1190 r. – *in Gradisca*; 1479 r. – *Gradisca*; 1493 r. – *in villa Gradisca* (Finco 2021, 215). Dziś pozostała ulica o nazwie Via Gradisca, prowadząca na północ od miasta.

Pozostałe nazwy pierwszego typu trudniejsze do wydatowania

16. Gradiscutta di Faedis. Nazwa odnosi się do niewielkiej osady w gm. Faedis, w prow. Udine. Funkcjonują również nazwy Gradischutta oraz (G)Radišče. Miejsce to położone jest w Prealpach Julijskich, na zboczu doliny. W sąsiedztwie znajduje się Borgo Gradischutta, którego nazwa sugeruje pozycję podrzędną względem lokalizacji Gradischutta. Określenie *borgo* należy rozumieć jako podgrodzie, podzámcze. W lokalizacji tej ani w jej bezpośrednim otoczeniu nie udało się – jak dotąd – zidentyfikować żadnego obiektu obronnego z okresu protohistorycznego (por. także Quarina 1943, 75), jednak kilkaset metrów ścieżką w górę od Borgo Gradischutta dochodzi się do kościoła pod wezwaniem Santa Maria Maddalena di Gradischutta, znanego także jako chiesa di Santa Maria in Rupis (włoskie *rupe* – skała), który datowany jest na pierwszą połowę XIV stulecia (ryc. 20). Przypuszcza się, że świątynię wybudowano w miejscu zniszczonej wieży strażniczej lub niewielkiego zamku, inaczej trudno byłoby wyjaśnić taką inwestycję w tak niedogodnym miejscu. Rzeczywiście, w sąsiedztwie kościoła znajdują się ewidentne pozostałości fortyfikacji. Twierdza stanowiła zapewne część systemu obronnego doliny strumienia

Ryc. 19. Zajęcie miejscowości Gradisca d'Isonzo przez wojska cesarza Maksymiliana I Habsburga (1459-1519). Na rysunku Hansa Burgkmaira widoczne miasto oraz wzgórze Collisello. Źródło: *Der Weiß Kunig*, 196

Fig. 19. Capture of the town of Gradisca d'Isonzo by the troops of Emperor Maximilian I of Habsburg (1459-1519). The drawing by Hans Burgkmair shows the town and the Collisello hill. Source: *Der Weiß Kunig*, 196

Grivò, wraz z zamkami Zucco i Cucagna. Sama nazwa Gradischutta (o znaczeniu podobnym jak *grodzisko*) wskazuje na występowanie nieistniejącej lub niefunkcjonującej już fortyfikacji, zrujnowanej formy obronnej. Jeżeli zatem założymy, że powstała ona przed wzniesieniem kościoła wybudowanego na początku XIV stulecia, to ów nazwotwórczy proces przypadłby na okres intensywnego osadnictwa słowiańskiego w północno-wschodniej Italii lub czas jego rozprzyskiania się

w romańskim otoczeniu. Do roku 1500 kaplica tętniła życiem, często stając się miejscem pielgrzymek mieszkańców z okolicy. Wewnątrz zachowały się dwie warstwy fresków, z których starsza pochodzi najprawdopodobniej z XIV w. (*Carta Archeologica del Friuli Venezia – SFA*). **17. Gradiscutta di Gorizia.** Miejsce o wielowariantowej nazwie Gradiscutta, Gradiščutta, Gradischutta, Gardiscutta leży w gm. i prow. Gorycja, kilka kilometrów na północny zachód od tego miasta, a więc bardzo

Ryc. 20. Kościółek pod wezwaniem Santa Maria Maddalena di Gradischiutta, znany także jako chiesa di Santa Maria in Rupis, datowany na XIV w. Obiekt znajduje się w pobliżu Gradiscutta di Faedis, w prow. Udine. Źródło: *Carta Archeologica del Friuli Venezia Giulia* – karta zabytku udostępniana przez Friulskie Towarzystwo Archeologiczne (Società Friulana di Archeologia)

Fig. 20. Church of Santa Maria Maddalena di Gradischiutta, also known as *chiesa di Santa Maria in Rupis*, dated to the 14th century. The place is located near Gradiscutta di Faedis, province of Udine. Source: *Carta Archeologica del Friuli Venezia Giulia* – heritage record provided by the Friulian Archaeological Society (Società Friulana di Archeologia)

blisko granicy ze Słowenią. Najważniejsze grodziska protohistoryczne włoskiej części Krasu (Carso Goriziano), czyli Brestovec, San Polo i Castellazzo di Doberdò, oddalone są od omawianej miejscowości o kilka do kilkunastu kilometrów. Obecnie, w miejscu o tej nazwie znajdują się winnice oraz posiadłość winiarska, własność Roberta Princica, który deklaruje, że nazwę swojemu gospodarstwu nadał, kierując się tradycją rodzinną. W sąsiedztwie występuje zagęszczenie toponimów słowiańskich. **18. Gradiscia/Gardis'ciùta/Gardis'ciùtis/Gradiscja** w miejscowości Ruda, gm. loco, prow. Udine. Franco Finco wskazał na ten mikrotoponim, odnotowując, że w 1811 r. pojawił się pod nazwą Gradiscia (Finco 2021, 215). Warto wspomnieć, że sama nazwa Ruda jest – według niektórych językoznawców – pochodzenia słowiańskiego. W obrębie miejscowości występują także inne słowiańskie nazwy. **19. Gradischis w Beano**, gm. Codroipo, w prow. Udine, to kolejny mikrotoponim słowiański, tym razem odnotowany w XVII w. (tamże). Nie można wykluczyć, że nazwa ma jakiś związek z grodziskami protohistorycznymi w okolicy. Beano znajduje się 5 km na wschód od grodziska protohistorycznego Gradisca di Sedegliano oraz 6,5 km na północny wschód od Gradisca w Codroipo. **20. Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo**. Toponim Borgo Gradisca znajduje się formalnie w granicach miejscowości Castello Roganzuolo, w gm. San Fior, w prow. Treviso. Leży już poza Friuli, w obrębie regionu Wenecja Euganejska i jest najdalej na zachód wysuniętą nazwą interesującego nas typu. Obszar Castello Roganzuolo leży na wzgórzach morenowych na wschód od Conegliano i zajmuje niewielką płaską przestrzeń na południe od pasa wzniesień Prealpi Bellunesi.

Aby zrozumieć etymologię słowiańskiej nazwy Borgo Gradisca, należy się odnieść także do nazwy Castello Roganzuolo,

centrum oddalonego od tego pierwszego miejsca o 100 m na południowy wschód, bowiem włoskie słowo *borgo* wywodzi się wprost od łacińskiego *burgus*, a to ma aż trzy znaczenia. W źródłach średniowiecznych oznacza a) zamek warowny lub gród, b) większą wieś, miasteczko lub c) przedmieście (*suburbium*), podgrodzie. Jak sugeruje Charles du Fresne, sieur du Cange w swoim *Słowniku do pisarzy łaciny średniej i niskiej*, wydanym w XVII w. (później uzupełnionym przez benedyktynów i wydanym w wersji poszerzonej w XIX w.), obejmującym terminologię z okresu od późnego antyku do renesansu, *burgus* oznaczało pierwotnie osiedle nieotoczone murem, znajdujące się poza linią murów. Kluczowa była owa pozycja poza granicą. Stąd najprawdopodobniej Burgundami nazywano lud, który osiedlił się nad brzegiem Renu, a potem przedostał się do wnętrza Galii (Du Cange 1733, col. 1363–1364). W *Słowniku* Du Canga spotykamy przykłady wszystkich trzech podanych wyżej znaczeń, ale wydaje się, że proces rozciągania określenia *burgus* także na zamek czy miasto otoczone murem był wynikiem z jednej strony prawnego, administracyjnego, gospodarczego i zwyczajowego związku centrum oraz podgrodzia lub podzamcza, a z drugiej – tendencji do rozbudowy fortyfikacji oraz włączania kolejnych części do systemu murów lub wałów. Tak więc Borgo Gradisca oznaczałoby pierwotnie podgrodzie lub podzamcze i sugerowałoby istnienie obiektu, który Słowianie musieliby określać nazwą typu *Gradisca*. Sama nazwa Catsello Roganzuolo wywodzi się od dawnego określenia *Castrum de Regençudo*, które notują źródła XIII-wieczne, a które odnosi się do zamku regencyjnego, w którym faktycznie rezydował regent mianowany przez rodzinę Da Camino (Sartori 1978, 11).

Wzgórze zamkowe, na którym wznosi się obecnie monumentalny kościół świętych Piotra i Pawła, było jednak miejscem zasiedlonym od dawna, na co wskazują odkrycia archeologiczne. Stanowisko znane jest przede wszystkim ze znaleziska paleoweneckiego cenotafu z dedykacją LAVSKOS KUBES, znalezionego w 1843 r. „wśród gruzów starożytnego cmentarzyska [...] przy okazji poszerzania drogi przy kościele parafialnym” (Pellegrini, Prosdocimi 1967, 437–438). W 1888 r. odkryto kolejne zabytki, monety i figurki „idoli”. Dwie paleoweneckie figurki z brązu – jedna przedstawiająca ityfalicznego wojownika, druga kobietę – zostały odnalezione na początku lat 70. XX w. w pobliżu fundamentów dzwonnicy. Na początku lat 80., podczas rekonesansu w obrębie zaoranego tarasu, na południe od kulminacji, członkowie zespołu o nazwie Gruppo Archeologico del Cedenese zebrali materiał ceramiczny i kamienny, a także kostki mozaik, ciężarki tkackie, dachówki, wskazujące na istnienie willi rzymskiej. Wśród zabytków znalazły się także kolejne materiały ceramiczne i brązowe z epoki paleoweneckiej. Znaczenie stanowiska i jego spore rozmiary potwierdzono w trakcie późniejszych wykopalisk prowadzonych w związku z rozbudową cmentarza i parkingu. Na podstawie dotychczasowych badań można odtworzyć okresy zasiedlenia wzgórza zamkowego i jego otoczenia. Pierwsze fazy wyznaczają sporadyczne znaleziska zabytków krzemiennych

oraz fragmentów ceramiki naczyniowej ze środkowej i młodszej epoki brązu (1500–1300 r. p.n.e.) oraz późnego okresu epoki brązu (1100–900 r. p.n.e.). Tarasowe wypłaszczenie na południe od kulminacji było stale użytkowane do końca wczesnej epoki żelaza. To okres paleowenecki z wpływami celtyckimi. W okresie rzymskim (wczesne cesarstwo) znajdowała się tu willa rzymska. Znaczna liczba znalezisk przypada na okres późnorzymski i wędrówek ludów (do VI w.) (Arnosti 1999, 27–108).

Na podstawie zgromadzonych danych można wnioskować, że nazwa Borgo Gradisca powstała w relacji podrzędności względem centrum o zapomnianej (rekonstruowanej) nazwie Gradisca. To ostatnie mogło odpowiadać zamkowi Roganzuolo. W XII w. Albert, biskup Cenedy, który był hrabią da Camino, wznosił w okolicy kilka zamków, w tym ten w Castello Roganzuolo (Semenzi 1864, 269). Nie można jednak wykluczyć, że słowiański toponim Gradisca odnosił się jeszcze do jakichś struktur sprzed budowy twierdzy średniowiecznej – rzymskich lub paleoweneckich. Topografia wzniesienia, jego naturalnie obronny charakter i rola, jaką pełniło, a nawet tradycja lokalna mogły się okazać wystarczające do określenia go grodziskiem. W pierwszej połowie XVI stulecia na ruinach zamku Roganzuolo wzniesiono monumentalny kościół świętych Piotra i Pawła, który do dziś góruje nad okolicą.

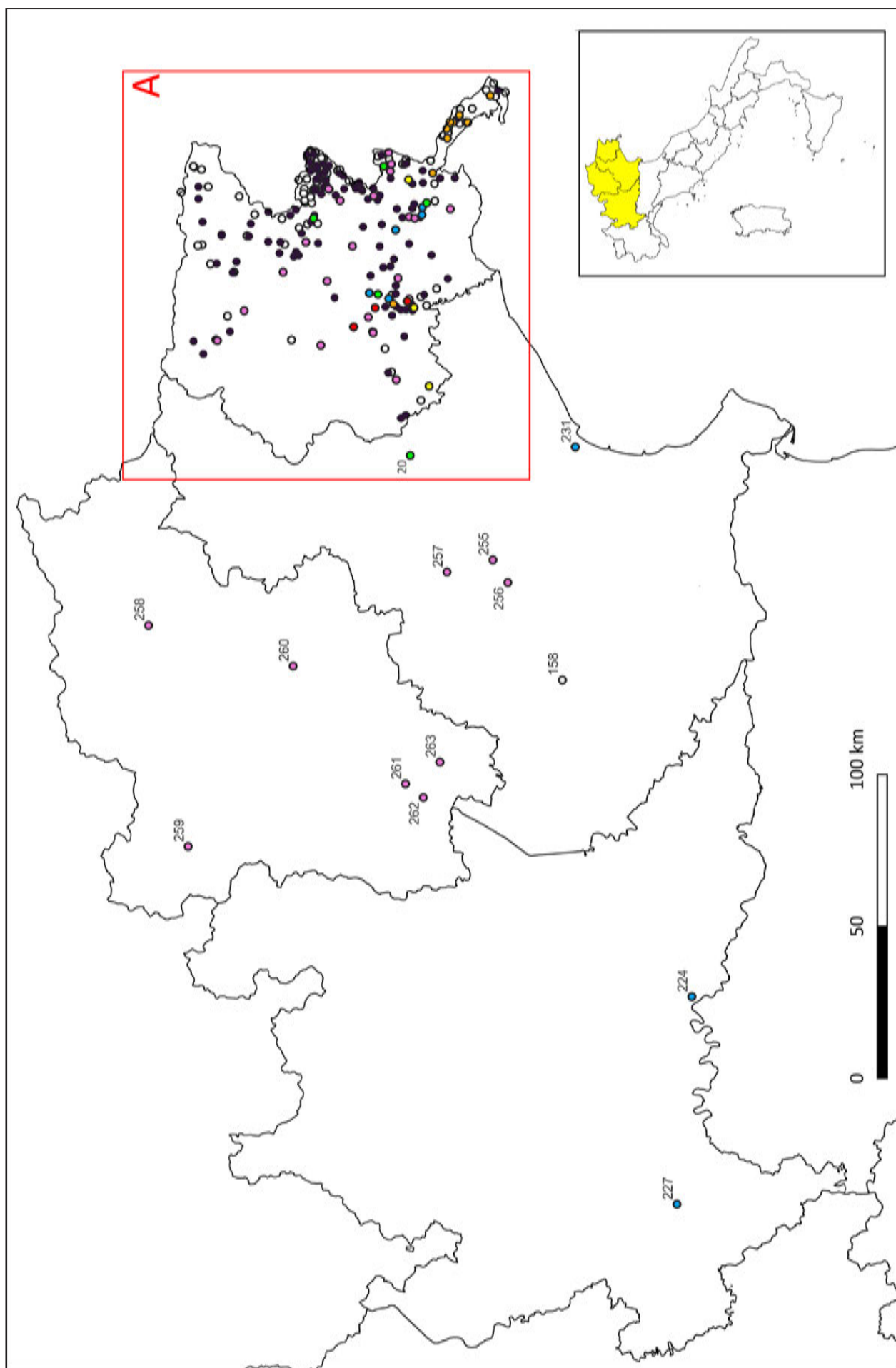
CZĘŚĆ 2. SŁOWIAŃSKIE TŁO OSADNICZE I ANALIZY CZASOWO-PRZESTRZENNE

Pozostałe średniowieczne, słowiańskie nazwy miejscowe na terenie Italii północno-wschodniej

Badane toponimy typu pierwszego, drugiego i trzeciego nie były zawieszone w próżni, lecz stanowiły węzły w rozbudowanej sieci zależności. Stają się one bardziej wymowne i zrozumiałe w kontekście innych słowiańskich nazw miejscowych odnotowanych na terenie północno-wschodnich Włoch (ryc. 21–23). Wiele z nich znajduje się daleko od obecnej granicy sławofońskiej, dokumentując zasięg dawnego, jeszcze średniowiecznego osadnictwa. Znamy je dzięki pracy włoskich językoznawców, takich jak między innymi Bernardino Biondelli (1804–1886), Antonino di Prampero (1836–1920), Angelico Prati (1883–1961), Giovan Battista Pellegrini (1921–2007), Mario Doria (1922–2006), Cornelio Cesare Desinan (1944–2023), Giovanni Frau, Franco Finco czy Robert Moscjon. Nie można jednak pominąć wkładu polskiego badacza, Jana Niecisława Baudouin de Courtenay (1845–1929), oraz austriackiej sławistki oraz archeolożki, Brigitty Mader. Jedną z pierwszych publikacji poświęconych słowiańskim nazwom miejscowym na Równinie Friulskiej w kontekście osadnictwa był tekst Bernardina Biondellego z 1844 r., pod tytułem *Prospetto topografico-statistico delle colonie straniere d'Italia* (Biondelli 1844, 246–249). Wyraźne przyspieszenie badań w tym zakresie nastąpiło w latach 20. oraz 30. XX w. dzięki inicjatywie Friulskiego Towarzystwa Filologicznego (Società Filologica Friulana) i kontynuowane jest do dzisiaj.

Zebrane tu słowiańskie nazwy miejscowe zostały zaczerpnięte od wspomnianych wyżej autorów (zwłaszcza – Di Prampero 1882; Frau 1978; Mader 1988; Moscjon 1999; Finco 2003;

2021 – w cytowanych pracach dalsza literatura i źródła), ze źródeł pisanych, a także z historycznych map, szczególnie mapy Austrii wewnętrznej (*Innerösterreich* – tak zwane *pierwsze zdjęcie militarne*), z lat 1784–1785, dalej mapy Królestwa Lombardii, Wenecji, Parmy i Modeny (tak zwane *drugie zdjęcie militarne Imperium Habsburgów*), z lat 1818–1829, mapy wybrzeża nadadriatyckiego Imperium Habsburgów (tak zwane *drugie zdjęcie wojskowe*), z lat 1821–1824, XIX-wiecznych map katastralnych Imperium Habsburgów oraz wojskowej mapy austriackiej (tak zwane *trzecie zdjęcie wojskowe Imperium Habsburgów*), z lat 1869–1887, w skali 1:750 000 i 1:250 000. Wymienione mapy, dostępne w wersji cyfrowej, przechowywane są w Archiwum Wojennym w Wiedniu. Prócz tego źródłem informacji był austriacki tak zwany *kataster napoleoński* realizowany od 1811 r. i pozostający w użyciu do 1851 r. Negatywy i wersja cyfrowa znajdują się w Państwowym Archiwum w Udine, zaś oryginały przetrzymywane są w Archiwum Państwowym w Wenecji. Wykorzystano również dane toponomastyczne udostępniane przez Istituto Nazionale di Statistica (Istat). Ponadto wszystkie z wymienionych miejscowości zweryfikowałem na współczesnych mapach i wiele w terenie. Przy określaniu lokalizacji i w analizach geoprzestrzennych wzięte zostały pod uwagę współrzędne centralnych części miejscowości, zazwyczaj w pobliżu najstarszego kościoła lub centralnego placu. W zestawieniu pominąłem kilka nazw miejscowych podawanych przez wymienionych wyżej autorów, których nie udało mi się w żaden sposób odnaleźć w terenie lub umieścić na mapie. Wiele zawartych tu toponimów ma metrykę średniowieczną, inne są trudne do bezpośredniego wydatowania i odnotowane zostały dopiero w okresie nowożytnym, co często nie wy-

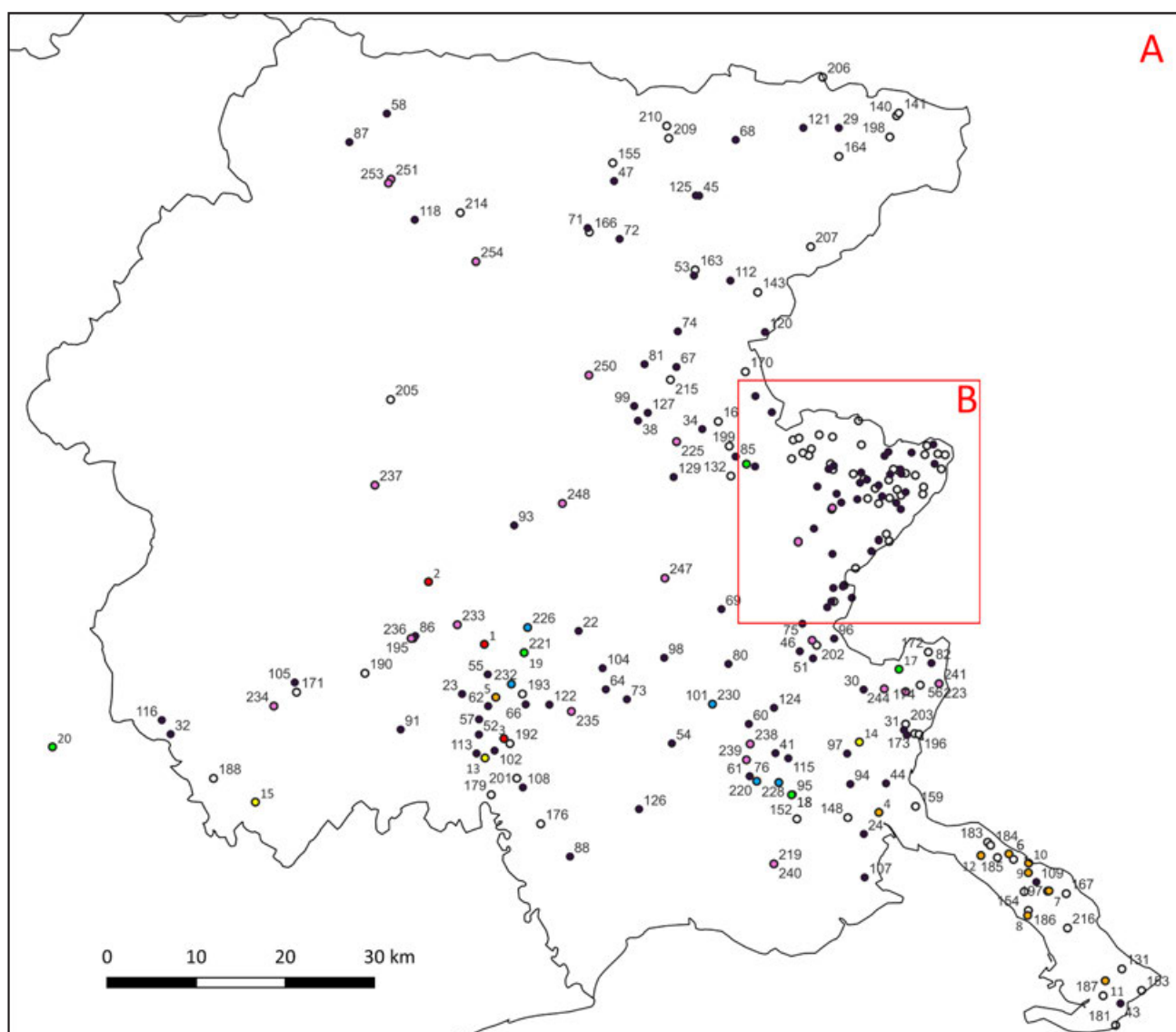

Ryc. 21. Północno-wschodnia Italia. Rozrzut toponimów słowiańskich, w tym tych nawiązujących do form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, stanowisk archeologicznych związanych z kulturą słowiańską w średniowieczu oraz miejsc obecności Słowian potwierdzonych w średniowiecznych źródłach pisanych. Legenda – por. ryc. 1. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 21. Northeastern Italy. Distribution of Slavic toponyms, including those derived from **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, archaeological sites linked to Slavic culture in the Middle Ages, and locations of Slavic presence confirmed in medieval written sources. Legend – see Fig. 1. Compiled by M. Piotrowski

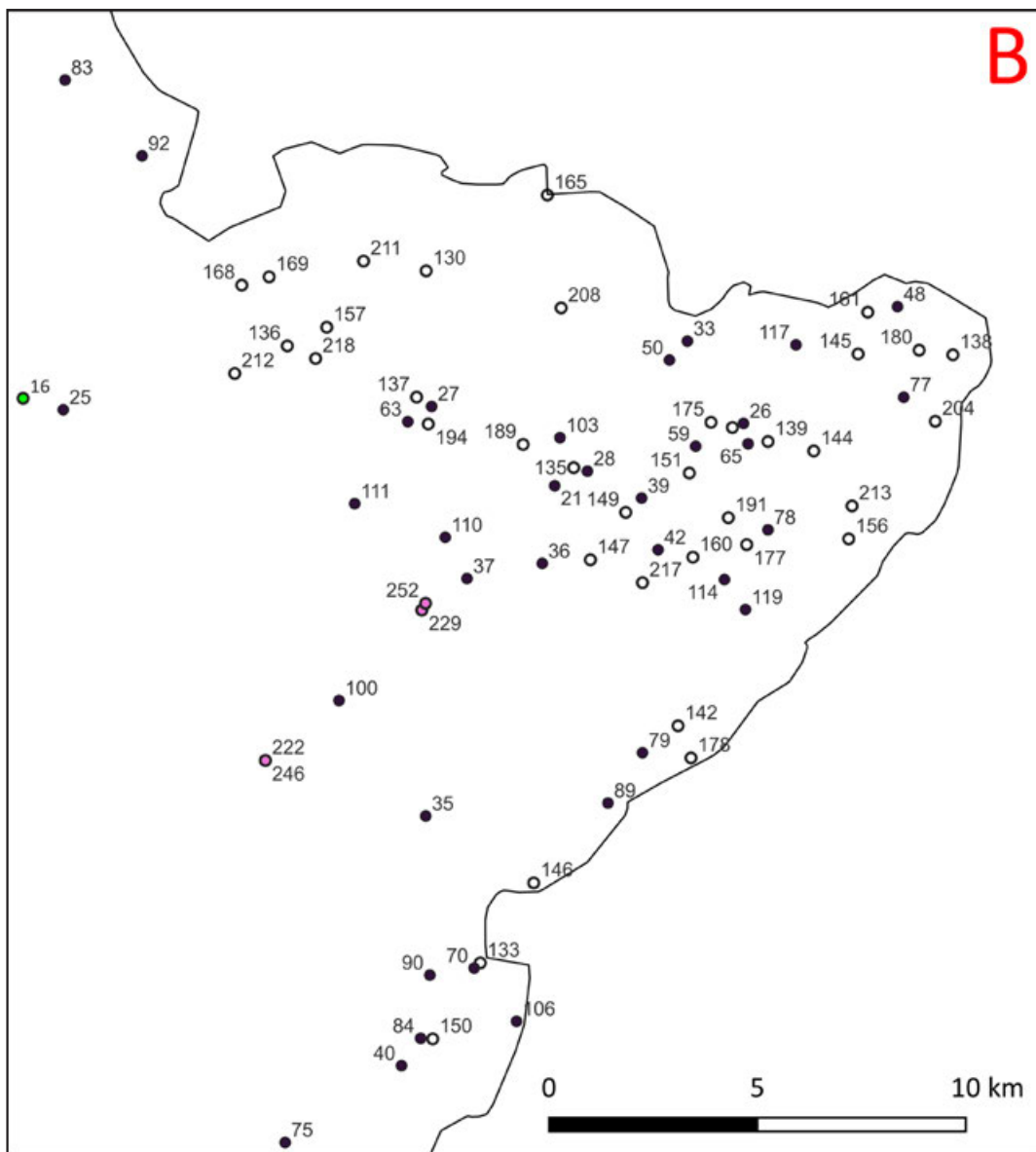
klucza możliwości powstania ich wcześniej. Osadnictwo słowiańskie we Wschodnich Alpach rozpoczęło się pod koniec VI w. i objęło także Alpy Julijskie, Prealpy i Kras. W kolejnych stuleciach ukształtowała się i utrwaliła słowiańsko-romańska granica językowa, która – mimo pewnych wahań – utrzymuje się do dziś. Oddziela ona obszary, w których przeważnie mówi się dialektami słoweńskimi od tych, w których mówi się odmianami nowołacińskimi (dialekty friujskie i weneckie).

Po stronie sławofońskiej pozostają więc Równina Resia, górna część doliny rzeki Torre i jej dopływy, dolina rzeki Natisone na wschód od Cividale, Collio, dolina Vipacco i Kras. Toponimia wschodnich obszarów Friuli-Wenecji Julijskiej wyraźnie podkreśla tę granicę językową, na wschód od której nazwy miejscowe są w większości pochodzenia słowiańskiego. Jednak nawet na zachód od niej, na Równinie Friujskiej, na wschód i zachód od rzeki Tagliamento, istnieje wiele toponimów, które

Ryc. 22. Północno-wschodnia Italia (obszar A). Rozrzut toponimów słowiańskich, w tym tych nawiązujących do form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, stanowisk archeologicznych związanych z kulturą słowiańską w średniowieczu oraz miejsc obecności Słowian potwierdzonych w średniowiecznych źródłach pisanych. Legenda – por. ryc. 1. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 22. Northeastern Italy (area A). Distribution of Slavic toponyms, including those derived from **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, archaeological sites linked to Slavic culture in the Middle Ages, and locations of Slavic presence confirmed in medieval written sources. Legend – see Fig. 1. Compiled by M. Piotrowski

Ryc. 23. Północno-wschodnia Italia (obszar B). Rozrzut toponimów słowiańskich, w tym tych nawiązujących do form *gardu, *gardiku, *gardiska, stanowisk archeologicznych związanych z kulturą słowiańską w średniowieczu oraz miejsc obecności Słowian potwierdzonych w średniowiecznych źródłach pisanych. Legenda – por. ryc. 1. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 23. Northeastern Italy (area B). Distribution of Slavic toponyms, including those derived from *gardu, *gardiku, *gardiska, archaeological sites linked to Slavic culture in the Middle Ages, and locations of Slavic presence confirmed in medieval written sources. Legend – see Fig. 1. Compiled by M. Piotrowski

mają słowiańskie pochodzenie i dokumentują dawne, jeszcze średniowieczne osadnictwo słowiańskie (Finco 2021, 215).

Z onomastycznego punktu widzenia wiele wskazanych niżej nazw miejscowych wymaga dalszych badań. Niektóre budzą zrozumiałą dyskusję. Szczególnie interesujące i cenne są nazwy udokumentowane w średniowieczu (numery 21–129), jednak – jak wiadomo – najstarsze poświadczenia nie zawsze okazują się wystarczające. Załączona lista, zwłaszcza dotycząca przykładów niepotwierdzonych w wiekach średnich (numery 130–218), ma – rzecz jasna – charakter wstępny, ukazując potencjalną (szeroką) pulę danych, która nawet po rozmaitych modyfikacjach powinna jednak demonstrować ogólny obraz zbliżony do uzyskanego. Oczywiście zdaję sobie sprawę, że podawanie współczesnych nazw, z etymologicznego punktu widzenia może

być ryzykowane i zawodne, ale zastosowanie lub zacytowanie pełnego aparatu wyjaśniającego rozsądziłoby ten i tak obszerny tekst. **21. Altovizza** (Altavizza, Altanizza, friujskie Altovizze), gm. San Pietro al Natisone, prow. Udine. 1275 r. – *in villa de Altaniza*. Nazwa z sufiksem słowiańskim i przekształceniem pierwotnej nazwy (*Altaniza*) w formę aktualną. Podobnie jak nazwa Altana, pochodzi od przymiotnika łacińskiego *altus* (wysoki). Altovizza leży na szczycie wzniesienia 406 m n.p.m. **22. Basiliano**, gm. loco, prow. Udine. Wcześniej Pasián Schiavonesco do 1923 r. 1072 r. – *apud Basilianum*; 1172 r. – *Basaglianum*; 1228 r. – *ad Basalianum*; 1268 r. – *in Pasegliano*; 1301 r. – *de Pasillano Sclavonech*. Może to być jedna z *duas Basilicas* z roku 762, wymienionych pod nazwą *Basagliapenta*. W takim przypadku *Basigliano* byłoby związane z przymiotnikiem *ba-*

silicanus, który ma jakiś związek z kościołem (na przykład osiedle wzniesione w sąsiedztwie kościoła). Warianty nazwy typu *Pasegliano* są późniejsze niż forma *Basaglianum* i są wynikiem wpływu kolonistów słowiańskich. Wpływ ten jest czytelny od XIII w. **23. Biauzzo** (Blaúz), gm. Codroipo, prow. Udine. 1072 r. – *in villa que dicitur Plaguhs*; 1136 r. – *in Blaguz*; 1149 r. – *in Blaguz*; 1184 r. – *in Plaguh*; 1202 r. – *in Blaiuz*; 1202 r. – *in Blaguz*; 1228 r. – *in Plaguech*; 1250–1300 – *Advocatia ville Blautii*; 1275 r. – *in villa Blaguci*. Desinan proponuje wywodenie nazwy od przymiotnika słoweńskiego *blág* (łagodny, miły), odnosząc to do terenu charakteryzowanego jako gościnny, żyzny. Finco rozważa nazwę również jako antroponim w formie patronimicznej **Blagovići*, klan *Blagū*. Nazwisko *Blagovič* występuje na terenie Słowenii. Nie wyklucza także innych etymologii, wskazując na słoweński *blagovec* (dąb) i toponimy słoweńskie *Blagovica*, *Blagóvec*. **24. Bistrigna** (obecnie Staranzano), gm. Staranzano, prow. Gorycja. 1464 r. – *Bistrigna*. Por. słoweńskie *bister* (czysty, przejrzysty), od którego pochodzi żeńskie zdrobnienie *bistrica* (przejrzysty strumień). **25. Borgo Stremiz**, gm. Faedis, prow. Udine. 1294 r. – *de Strenis*, por. słoweńskie *strmec* (stok, skarpa, stromizna). **26. Bric di Sopra** (friulskie *Bride*, słoweńskie *Gorenje Bardo*), gm. Grimacco, prow. Udine. 1260 r. – *in villa de Bradiz*; 1261 r. – *in villa de Brediz*; 1299 r. – *in Bric di Sopra*. Tłumaczy się jako zredukowaną formę wyrazu pochodzenia longobardzkiego *Bráida*, oznaczającego ogrodzony kawałek ziemi albo łączy się ze słoweńskim wyrazem *brdo* (wzniesienie) – por. niżej *Bardo* i *Berda*. **27. Brischis** (friulskie *Brisce*, słoweńska *Brišča*), gm. Pulfero, prow. Udine. 1209 r. – *Actum ante Ecclesiam S. Marie de Brischis*; 1271 r. – *Actum in tegete Absolonis de Brischis*; 1330 r. – *Brisca*. Por. słoweńskie *briški*, przymiotnik słoweński z odniesieniem do *brdo* (wzniesienie). **28. Brizza di Sopra**, gm. Savogna, prow. Udine. 1426 r. – *in Brizzo*; 1441 r. – *Brizza*, *Briza*, *in Brizia*. Nazwa pochodzi od formy dialektalnej słowiańskiej *brdice* (małe wzniesienia) i ma wspólny źródłosłów ze słoweńskim wyrazem *brdo* (wzniesienie). **29. Camporosso in Valcanale**, gm. Tarvisio, prow. Udine. 1428 r. – *villa que vocatur Camporosso*, ale najstarsza wzmianka brzmiała *Sevenik* (1204 r.), przywołując ówczesną słowiańską nazwę miejsca (*Žabnice*), zniemczoną w tamtym czasie do formy *Saifnitz*. Słowiańska nazwa średniowieczna odwoływałaby się zatem do wyrazu słoweńskiego *žaba* (żaba). Nie wyklucza się jednak możliwości, że zromanizowana nazwa *Camporosso* (normalnie przekładana jako czerwone pole) może być zniekształconym tłumaczeniem pierwotnej, jeszcze słowiańskiej nazwy, które brzmiałoby *campo rospo*, czyli żabie pole (wł. *rospo* – żaba). **30. Capriva del Friuli**, gm. loco, prow. Gorycja. 1202 r. – *Maynardus de Copris* (ale był to najpewniej błędny zapis zamiast właściwego *Copriv*); 1224 r. – *Meynardus de Coprewa*. Por. słoweńskie *kopriva* (pokrzywa). **31. Castel Rubbia** (obecnie zamek Rubbia, *castello di Rubbia*, w Savogna d'Isonzo), gm. Savogna d'Isonzo, prow. Gorycja. 1170 r. – *Ruwia*. Por. z dialektalnym wyrazem słoweńskim *robi* (głazy, skały). Słoweńska nazwa obiektu brzmi *Rubijski grad* lub *Grad Rubje*. **32. Cavolano Schiavoi** (Sčavói), gm. Sacile, prow. Pordenone. 1341 r. – *mansus in Sclavoy*. Por. niżej *Sclavons*. **33. Cepleti schis** (słoweńskie *Cepletišče*), gm. Savogna, prow. Udine. 1299 r. – *in villa Suplatische*; 1366 r. – *in villa Suplatischa*; 1351 r. – *Zaplatischa*. Nazwa pochodzenia słowiańskiego, od wyrażenia przyimkowego *za blótem*, substantywizowana (urzeczonni-

kowiona) za pomocą sufiksu – *išče*. Por. słoweńskie *za* (za) i *blato* (błoto, bagno), z przyrostkiem – *is* charakterystycznym dla języka friulskiego. Nasuwa się jednak pewna wątpliwość przy takiej rekonstrukcji, bowiem w zapisach źródłowych pojawia się spółgłoska bezdźwięczna *p*, a nie *b*. **34. Cergneu** (słoweńska *Černjéja*), gm. Nimis, prow. Udine. 1170 r. – *de villa Cerneu*; 1327 r. – *Cernedum*. Niektórzy językoznawcy wywodzą nazwę od łacińskiego słowa *cerrus* (dąb), ale nie uwzględniają słoweńskiej wersji nazwy. **35. Cialla**, gm. Prepotto, prow. Udine. 1293 r. – *de Čiala*. Nazwa pochodzi, według niektórych językoznawców, od słowa w dialekcie słowiańskim *cella* (urwisko). **36. Clastra**, gm. San Leonardo, prow. Udine. 1295 r. – *in Gastaldia de Antro in villa que dicitur Claste*; 1297 r. – *de dicta villa Glaste*; 1300 r. – *in Clastra*. Por. ze słoweńskim *klast* (karma dla zwierząt, pasza, obrok). **37. Clenia** (słoweńskie *Klégne*, *Klenje*), gm. San Pietro al Natisone, prow. Udine. 1275 r. – *Clinia*. Por. słoweńskie *klen* (klon). **38. Coia** (Cuie), gm. Tarcento, prow. Udine. 1350 r. – *Villa de Chuia*. Por. słoweńskie *hoja* (jodła). **39. Cosizza**, gm. San Leonardo, prow. Udine. 1275 r. – *in Cusiza*. Por. słoweńskie *kosíca* (kozica, ale także garnek). **40. Craoretto** (friulskie *Craurèt*, słoweńska *Kravorájdá*), gm. Prepotto, prow. Udine. 1300 r. – *in Cravoreto*; 1301 r. – *de Crevoreto*. Por. niżej *Cravero*. **41. Crauglio** (friulskie *Craui*), gm. San Vito al Torre, prow. Udine. 1236 r. – *de Crauglio*; 1296 r. – *in Sancto Vito apud Craugl*; 1300 r. – *in villa que dicitur Craugl*; 1306 r. – *in villa de Craugl*; 1309 r. – *in Craugl*; 1313 r. – *in Crauglio*; 1358 r. – *Crauglio*; 1365 r. – *in villa de Craugl*; 1378 r. – *in Crauglio*; 1385 r. – *de Crauglio*; 1424, 1426 r. – *in Craugl*. Nazwa pochodzi najprawdopodobniej od *kravji* (krowi), przymiotnik od słoweńskiego rzeczownika *krava* (krowa). Tak więc *Crauglio* byłoby miejscem (do wypasu) krów. Franco Finco wyklucza jednak taką etymologię, wskazując na fakt, iż w toponomastyce słoweńskiej spotyka się nazwy pochodzące od słoweńskiego *krágulj*, *-úlja* (krogulec) lub dialektalnego synonimu *krágelj*. Nazwy te odnajdujemy w strumieniu *Kragulja* lub źródle *Kragelca*. Także na terenie Serbii i Chorwacji ten drapieżny ptak, nazywany *krágŭj*, *-ŭja*, pojawia się w toponimach takich, jak *Kraguj*, *Kragujevac*, *Kraguljci*, *Kragujevčić*. Ponadto słoweński *Kragulj* oraz *Kragel*, jak i serbski czy chorwacki *Kraguj* to dawne antroponimy. Nazwisko *Kragelj* jest dokumentowane w Gorycji, podczas gdy *Craghil* w Grimacco. Na obszarze serbsko-chorwackim występują nazwiska *Kragujčić*, *Kragunić*, *Kraguljević*. **42. Cravero** (friul *Cràuver*, *Cràver*), gm. San Leonardo, prow. Udine. 1200 r. – *de bonis de Cravar*; około 1200 r. – *in villa de Cravar et Mers*; 1275 r. – *in Crovarno*. Por. słoweńskie *kravár* (krowiarz, pasterz). **43. Crogole**, gm. San Dorligo della Valle, prow. Triest. Począwszy od 1326 r. – *Creguglian(o)*, *Crego(g)lianum*, *Crugugl(i)ano*. Pochodzi prawdopodobnie od słoweńskiego *kregulj* (jastrząb, krogulec), łącząc się także, zapewne pierwotnie, z przymiotnikiem *(o)krogelj* (okrągły) lub wyrazem *krážyć*. **44. Doberdò del Lago** (słoweńskie *Doberdob*, friulskie *Dobardò*), gm. loco, prow. Gorycja. 1469 r. – *Toni de Doberdop*, *Dobradop*; 1486 r. – *in Dobrodop*. Por. przymiotnik słoweński *dóber* (dobry) lub *dob* (dąb). **45. Dogna**, gm. loco, prow. Udine. 1338 r. – *Dogna*. Istnieje także strumień o tej nazwie. Por. niżej *Dolegna*. **46. Dolegnano** (friulskie *Dolegnàn*), gm. San Giovanni al Natisone, prow. Udine. 1256 r. – *ad villam Dolornani* (błąd, powinno być *Dolonnani*); 1300 r. – *in Dolognana*; 1301 r. – *Matheus de Dolegnano*. Por. niżej *Dolegna*. **47. Dordolla**, gm. Moggio

Udinese, prow. Udine. 1335 r. – *Dordola*; 1341 – *pro sua parte Dardole*. Por. słoweńskie *dar* (aż do, do) i *dol* (dół, dolina), czyli *do doliny*. **48. Drenchia**, gm. loco, prow. Udine. 1295 r. – *homines ville Tranche*. Być może pochodzi od słoweńskiego apelatywu toponimicznego *direkija* lub *derekija* (wąwóz, parów, urwisko). **49. Gabria**, gm. Savogna d'Isonzo, prow. Gorycja. 1294 r. – *in villa de Gabria*. Por. ze słoweńskim *gáber* (grab). **50. Gabrovizza**, gm. Savogna, prow. Udine. 1368 r. – *in villa Gabrovize et Prepot*. Por. ze słoweńskim *gábrovje* (grab), od którego pochodzi nazwa Gabrovizza. Por. wyżej także Gabria. **51. Giassico**, gm. Cormons, prow. Gorycja. 1329 r. – *in Yasicho*. Por. słoweńskie *jesika* (osika), jeżeli nie *jas(a)* z przyrostkiem – *ek*. (polana, poręba, przesieka). **52. Glaunico**, gm. Camino al Tagliamento, prow. Udine. 1341 r. – *prebyter Symon de Glaunich*, 1391 r. – *in villa Clunichi prope Belgradum*. Por. słoweńskie *hlev* (stodoła, obora, stajnia), ale niektórzy językoznawcy raczej niesłusznie dopuszczają możliwość predialnego charakteru toponimu od Clavenius. Por. także słoweńską miejscowość *Hlevnik* (wł. Claunico) tuż przy granicy z Italią. Desinan skłaniał się do łączenia nazwy miejscowej Glaunico ze słowiańskim słowem *gláva* (głowa) odnosząc ją do formy terenu w kształcie głowy, zaokrąglonego wzgórza. Chodziłoby o pochodną formę *glavnik* z przyrostkiem –*nik* charakterystyczną dla nazw opisujących morfologię terenu. Finco zwraca uwagę, że apelatyw *gláva* występuje także w odniesieniu do źródeł rzek i strumieni, zarówno w języku słoweńskim, jak i serbskim oraz chorwackim. Bogactwo wodne w regionie Glaunico skłania do poszukiwań interpretacyjnych w tym ostatnim kierunku. **53. Gniva**, gm. Resia, prow. Udine. XIII w. – *Niwa*; 1338 r. – *Gniva*. Por. ze słoweńskim wyrazem *njiva* (niwa, pole uprawne). **54. Gonars**, gm. loco, prow. Udine. 1031 r. – *ad villam que dicitur Gonarium*, 1202 r. – *in Gonar*. Por. słoweński *zvonár* (dzwonnik). **55. Goricizza**, gm. Codroipo, prow. Udine. 1311 r. – *de Goričicia*; 1320 r. – *Guriziza*; 1379 – *Leonardus de Guričicia*. Por. ze słoweńskim wyrazem *goriza* (wzgórze), od którego pochodziłaby opisywana forma zdrobniła. Na terenie Słowenii notuje się różne toponimy i mikrotoponimy Goričica, Goričice. Należy jednak wspomnieć, że w języku słoweńskim *gorica* oznacza także winnicę oraz plac miejski, plac targowy. Por. niżej także Gorizia oraz Gorizzo. **56. Gorizia**, gm. loco, prow. loco. 1001 r. – *mediatatem predii Solikano et Gorza nuncupatum*; 1015 r. – *mediatatem unius ville que slavica lingua vocatur Goriza*. Por. wyżej Goricizza. **57. Gorizzo**, gm. Camino al Tagliamento, prow. Udine. 1297 r. – *intervillam S. Vidotti et villam Guriz*; 1377 r. – *in villa Goricii*. Por. wyżej Gorycja, ale w tym przypadku utworzona forma jest rodzaju męskiego. **58. Gracco**, gm. Rigolato, prow. Udine. 1275 r. – *in Grach, Grach*; 1314 r. – *de Gray*. Nie udało się natrafić na próby określenia etymologii tej nazwy w literaturze, ale wydaje się, że nawiązuje ona (zwłaszcza średniowieczne formy) do słoweńskiego wyrazu *grah* (groch). **59. Grimacco**, gm. loco, prow. Udine. 1379 r. – *homines de Gre-mach*; 1445 r. – *per la villa de Grimaç*. Por. ze słoweńskim *grm* (krzew, krzak, busz, krzaczysko), z sufiksem –*ak*, charakterystyczną dla nazw jakościowych uformowanych na bazie rzeczowników lub przymiotników. Nazwa Grimacco oznaczałaby zatem gąszcz, zarośla, miejsce zakrzaczone, zarośnięte. Językoznawcy nie wykluczają również, uznając jednak za mniej prawdopodobne, pochodzenia predialnego z sufiksem –*anu*

– od *Crimius* lub *Creminus*. **60. Ialmicco**, gm. Palmanova, prow. Udine. Około 1120 r. – *in villa de Jamnich*; 1211 r. – *in Janich*; 1238 r. – *Razonis militis de Jamnico*. Por. ze słoweńskim słowem *jama* (jama, dół). W tym przypadku z przyrostkiem –*ik*. Etymon *jamnik* znajduje liczne potwierdzenia w dawnych dokumentach i w toponomastyce słoweńskiej, serbskiej i chorwackiej. **61. Ioannis** (także Joannis), gm. Aiello del Friuli, prow. Udine. 1202 r. – *habebat advocatiam in Juaniz*; 1219 r. – *de Joanniz*; 1238 r. – *de Juaniz*; 1254 r. – *in villa Juzanitz*; 1299 r. – *Juhanniz*. Według Giovanniego Frau, nazwa pochodzi od osoby o imieniu Iohannes, w formie zeslawizowanej. Finco zwraca uwagę, że imię Jan, charakterystyczne dla tradycji chrześcijańskiej w języku słoweńskim i w innych językach słowiańskich brzmi *Ivan*, *paleosłowiański* **Jivanŭ*, ale istnieją też inne formy tego imienia: dialektałna *Jəvan* i archaiczna *Juvan*. Ta ostatnia forma pojawia się niejednokrotnie na liście dzierżawców i kolonów klasztoru Santa Maria w Akwilei (1170–1190) w zapisie *Ivvan*. Zdaniem Finco to właśnie od tego wariantu *Juvan* pochodzi toponim Ioannis, który prawdopodobnie reprezentuje patronim z sufiksem –*ić*. **62. Iutizzo**, gm. Codroipo, prow. Udine. 1206 r. – *Jutiz*; 1343 – *in Jutiç*; 1356 r. – *de Glutic*. Językoznawcy przypuszczają, że nazwa może mieć związek ze słoweńskim przymiotnikiem *ljút* (*dzi-ki*). Chodziłoby więc o okolicę dziką, opustoszałą. Należy brać pod uwagę także inne znaczenie. Słoweński *ljud* oznacza również osobę złą, rozgniewaną, rozszloczoną. Taka baza przymiotnikowa dała początek różnym hydronimom regionu serbsko-chorwackiego i innych terenów słowiańskich, odnosząc się do wartkich nurtów cieków wodnych: *Ljuta*, *Ljutava*, *Ljutača*, *Ljutovica*. **63. Lasiz**, gm. Pulfero, prow. Udine. 1145 r. – *villa que dicitur Lasiz*; 1234 r. – *de uno manso qui jacet in villa de Lazis*. Por. słoweńskie *laz* (las, także dziki lub wycięty las) oraz niżej Lase. **64. Lestizza** (w dialekcie Lastica), gm. loco, prow. Udine. 1174 r. – *juxta villam que dicitur Lastiça*; 1196 r. – *Lastiça*; 1311 r. – *Lastiça*; 1320 r. – *in villa Lestizze*; 1326 r. – *de Lastiça*; 1365 r. – *Listiza*. Por. słoweńskie słowo *les* (las) z sufiksem zdrabniającym –*izza* (lasek). Ale pojawiają się także inne tłumaczenia. Nazwę odnosi się do słoweńskiego *lisica* (lisica) lub *lestvica* (drabina), *les* (drewno), *leska* (leszczyna). Desinan zaproponował pochodzenie nazwy od rzeczownika żeńskiego *last* (w dopełniaczu *lasti*, paleosłowiańskie *vlasti*), czyli własność, własność ziemską, z sufiksem –*ica*. Tak wyprowadzona *lastica* oznaczałaby niewielką własność ziemską. **65. Liessa**, gm. Grimacco, prow. Udine. 1238 r. – *de Liezze*, 1253 r. – *de Lesa*, 1513 r. – *in Lessa*. Por. wyżej Lestizza. **66. Lonca di Codroipo** (obecnie część Codroipo), gm. Codroipo, prow. Udine. 1311 r. – *de Loncha*; 1465 r. – *Loncha*. Por. słoweńskie *lōka* (łąka). Por. niżej Santa Maria La Longa. **67. Lusevera** (słoweńskie *Bárdo*), gm. loco, prow. Udine. 1150 r. – *de Lusevera*. Być może należy szukać pokrewieństwa ze słoweńskim wyrazem *luža* (sadzawka, kałuża). Druga część nazwy pozostaje niewyjaśniona. Odnośnie do formy dialektałnej, słoweńskiej – por. niżej Bardo. **68. Lusnizza** (obecnie Bagni di Lusnizza), gm. Malborghetto-Valbruna, prow. Udine. 1361 r. – *Lussizza*; 1421 r. – *Losniz*. Por. z dialektałnym słoweńskim wyrazem *lužnica* (woda bagienna, bagno). **69. Malina**, strumień uchodzący do rzeki Torre, Parco Naturale del Torre e della Malina, gm. Remanzacco, prow. Udine. 1327 r. – *aque que appellabatur Malina*. Por. w dialekcie słoweńskim *malína* (piasek). **70. Mernicco**, gm. Dolegna del Collio, prow.

Gorycja. 1256 r. – *Montis Mircnich*. Por. ze słoweńskim *mír* (pokój, spokój, cisza), a więc nazwa może wskazywać miejsce spokojne, zaciszne. **71. Moggessa di Lá**, gm. Moggio Udinese, prow. Udine. 1314 r. – *Mulgessa de Carnea*; 1340 r. – *versus Mulgesia*. Por. Moggio Udinese. Wspomina się również o strumieniu o nazwie Moggessa. **72. Moggio Udinese**, gm. loco, prow. Udine. 1072 r. – *castrum suum quod Mosiz nuncupatur*; 1084 r. – *quod Mosni appellatur*; 1136 r. – *in loco qui vulgari vocabolo Mosnis dictus est*; 1143 r. – *Mosiniz*; 1146 r. – *de Mosnic-Mosiniz*. Nazwa może pochodzić od **māšnica*, której odpowiednikiem jest słoweński wyraz *muža* (bagno, bagnisko, błoto). **73. Mortegliano**, gm. loco, prow. Udine. 1247 r. – *Mortellanum*; 1274 r. – *de Portis Mortellianensi Plebano*; 1278 r. – *de villis S. Marie Sclavonich, Mortejam*. Toponim predialny z – *anu* od *Murtelius*. Ważne jest wskazanie w nazwie na obecność Słowian w XIII w. **74. Musi**, gm. Lusevera, prow. Udine. 1489 r. – *pascolo in Musíi*. Por. słoweńskie *muža* (bagno, grzęzawisko). W języku friulskim *mùse* (spływ błota lub mułu wymieszanego z kamieniami i gruzem kamiennym). Wskazuje się także na słowo *mosa* w dialekcie lombardzkim, oznaczające miejsce zabagnione. Niektórzy dopatrują się tu nawet pochodzenia przedromańskiego. Por. niżej Musil. **75. Noax** (friulskie *Nauàs*), gm. Corno di Rosazzo, prow. Udine. 1247 r. – *de Neuvach, de Nouvach, prope Cormons et villam Nouvach*; 1276 r. – *in villa de Neuvaccho*. Por. Novacco. **76. Novacco** (friulskie *Nauàs*), gm. Aiello del Friuli, prow. Udine. 1166 r. – *de Novach*; 1300 r. – *de Neuvach, de Novach*; 1327 r. – *de Navacho*. G. Frau tłumaczył Novacco i Noax jako toponimy predialne z przyrostkiem –*iacu*, wywodząc je od formy **Novus*. Franco Finco na podstawie fonetyki formy mówionej skłonny jest wykluczyć takie wyjaśnienie. Novacco i Noax tłumaczy przy pomocy słoweńskiego słowa *novák*, co ma oznaczać osobę, która osiedla się na terenie nieuprzątnym, na nieużytku. **77. Obenetto** (słoweńskie *Debegné*), gm. Drenchia, prow. Udine. 1327 r. – *in Troncha, in loco qui dicitur Obenet*. Toponim o niewyjaśnionym pochodzeniu. Jedyne wskazanie językoznawców skierowane jest na słoweńskie *dêbel* (gruby, tłusty, spasty). Być może nazwa pochodzi od przezwiska. **78. Oblizza**, gm. Stregna, prow. Udine. 1295 r. – *de Oblizza*. Por. ze słoweńskim *oblíca*, co w znaczeniu toponomastycznym odnosiłoby się do zaokrąglonego grzbietu, co odpowiadałoby rzeczywistemu położeniu miejsca. **79. Oborza**, gm. Prepotto, prow. Udine. 1256 r. – *de Alborza*; 1487 r. – *de Borza*. Od słowa *obor* w dialekcie, oznaczającym ogrodzenie, zagroda. Por. także słoweńskie *oborati* (orać dookoła, oborywać). **80. Percoto** (friulskie *Percût*), gm. Pavia di Udine, prow. Udine. 1184 r. – *de Percoto*; 1202 r. – *in Percoto*; 1211 r. – *de Percoto*; 1275 r. – *in villa de Perchuit*; 1292 r. – *de Percodo*. Por. ze słoweńskim *prehòd* (przejście, bród, przeprawa). Miejscowość leży bezpośrednio na brzegu rzeki Torre. **81. Pers** (w dialekcie słoweńskim *Brieh*), gm. Lusevera, prow. Udine. 1311 r. – *de Pers de Sclavons*. Nazwa *Pers* pochodzi od łacińskiego *pirus* (gruszką). Nas interesuje dawne określenie *de Sclavons* wskazujące na osadników słowiańskich, w odróżnieniu na przykład od *Romans*, w nazwie *Romans d'Isonzo*, oznaczającego ludność romańską. **82. Piuma**, gm. Gorycja, prow. Gorycja. 1064 r. – *Lintacum de Puma*. Nazwa nieznanego pochodzenia, być może słowiańska. **83. Platischis** (słoweńskie *Pleštišče*), gm. Taipana, prow. Udine. 1296 r. – *totam villam de Platischis*. Por. słoweńskie *plaišše* (miejsce błotniste). **84. Poianis**, gm. Prepotto, prow.

Udine. 1471 r. – *in Poglanis*. Por. niżej Borgo Poiana, ale tutaj w liczbie mnogiej (polany). **85. Porzus** (słoweński *Porčinj*), gm. Attimis, prow. Udine. 1170 r. – *et de villa Porcil* (alias *Procil*); 1296 r. – *de Purcis et Subit*; 1365 r. – *de Purcils*. Nazwa pochodzi od łacińskiego słowa *porcile* (chlew). Aktualna forma nosi jednak ślady wpływu języka słowiańskiego. **86. Postoncico** (Postunsic), gm. San Martino al Tagliamento, prow. Pordenone. 1204 r. – *in Villa Postonzichi*; 1268 r. – *in Postuncicho*; 1290 r. – *in Pustinzich*; 1300 r. – *in Postoncicho*. Por. słoweńskie *pustínca*, zdrobnienie od *Pustína* (ziemia nieuprzątniana, nieużytek), tutaj także z sufiksem zdrabniającym –*i(ca)* i formantem –*ik*. **87. Prato Carnico** (słoweńska *Ravánza*), gm. loco, prow. Udine. 1459 r. – *Michele de Prato*. Nazwa słowiańska jest tłumaczeniem nazwy romańskiej. **88. Precenico** (Prezenis, Perzenis), gm. loco, prow. Pordenone. 1150 r. – *Belgradum et Prissinicum*; 1170 r. – *Prosenich*. Toponim predialny z –*icu*, pochodzący od *Perce(n)ninus* lub podobnego imienia. Możliwe, że nazwa związana ze słoweńskim *prěčnik* (ogrodzenie, zaporą lub trawers), łączona z położeniem miejscowości nad rzeką Stella. **89. Prepotischis** (Muci), gm. Prepotto, prow. Udine. 1343 r. – *in Prapotisca*. Por. Prepotto. **90. Prepotto**, gm. loco, prow. Udine. 1161 r. – *in villa que Prapot vocatur*; 1244 r. – *de Prepot*. Por. ze słoweńskim *prápot* (paproć). **91. Prodo-lone** (Prodolón), gm. San Vito al Tagliamento, prow. Pordenone. 1201 r. – *de Pradulono*; 1234 r. – *de Prodolon*. Por. słoweńskie *pred* (przed) i *dòl* (dolina), z friulskim sufiksem wzmacniającym –*on*. **92. Prossenico** (słoweński *Prosnik*, *Prosnid*), gm. Taipana, prow. Udine. 1329 r. – *Prosenico, Parsinico*. Por. ze słoweńskim *presó* (proso), z sufiksem zbiorowym –*ik*. Tak więc nazwę tłumaczy się jako miejsce uprawy prosa. **93. Raucicco** (friulskie *Raucic*), gm. Rive d'Arcano, prow. Udine. 1344 r. – *de Ruucicho*; 1377 r. – *de Roucicco*. Giovanni Frau interpretowała ten toponim jako predialny od posiadacza ziemskiego o imieniu *Rabutius* lub podobnym. Franco Finco twierdzi, że można myśleć o słowiańskiej etymologii od słowa *rov* (rów, fosa, koryto rzeki, tunel, korytarz podziemny). Taka baza leksykalna jest rozwinięta w toponomastyce słoweńskiej. **94. Redipuglia**, gm. Fogliano-Redipuglia, prow. Gorycja. 1295 r. – *in Radopolia*; 1399 r. – *Rodopoglum*. Por. słoweńskie *srédi* (w środku, środkowy) oraz *pólje* (pole), czyli mielibyśmy środkowe pole. Element *pólje* językoznawcy odnajdują również w innych nazwach z terenu Friuli Wenecji Julijskiej: por. *Puglie*, *Puia*, *Puoie*. **95. Ruda**, gm. loco, prow. Udine. 1000 r. – *Capella Riudana*, 1247 r. – *Riuda*, 1275 r. – *Reuda*. W literaturze wskazywano na związek z łacińskim słowem *rota* (koło), z aluzją do istnienia jakiegoś koła młyńskiego, młyna, ale – choćby ze względu na położenie – należy brać pod uwagę raczej słoweńskie słowo *ruda* (ruda), zwłaszcza, że nazwy miejscowe pochodzące od rudy żelaza są powszechne na terenach zamieszkiwanych przez Słowian. **96. Ruttars**, gm. Dolegna del Collio, prow. Gorycja. 1289 r. – *Villam que dicitur Rutars*. Por. w dialekcie słoweńskim *rutar* (rolnik, kolon, osadnik). Wskazuje się również na podobieństwo do karyńskiego słowa znajdującego odpowiednik w nowożytnym niemieckim *Reute* (teren uprawny, uprawiany). **97. Sagrado**, gm. loco, prow. Gorycja. 1130 r. – *Otto de Sagrat*. Niektórzy językoznawcy wskazują na słowiańskie pochodzenie nazwy (zagroda(?), za grodem(?)), także ze względu na bliskość do granicy słoweńskiej, inni wywodzą ją od łacińskiego słowa *sacratum* (cmentarz, dziedziniec kościelny). **98. Sammardenchia**

(friulskie Sammardéncje), gm. Pozzuolo del Friuli, prow. Udine. 1174 r. – *villam Samardengham*; 1196 r. – *Samardengham*; 1277 r. – *de Samerdencha*; 1304 r. – *de Samerdenga*. Por. słoweńskie *smrděč* (śmierdzący). Prawdopodobnie określenie w rodzaju żeńskim odnosi się do wody. **99. Sammardenchia**, gm. Tarcento, prow. Udine. 1393 r. – *Samardencha, Samerdencha*; 1395 r. – *Samardenka*. Por. poprzednią nazwę. **100. Sanguarzo**, gm. Cividale del Friuli, prow. Udine. W latach 1200–1250 – *in villa de S. Georio*; 1251 r. – *Castrum montis S. Georgii*. Aktualna forma odzwierciedla friulskie określenie San 'Zórz (San Giorgio, czyli Święty Grzegorz) zeslawizowane. **101. Santa Maria La Longa**, gm. loco, prow. Udine. 1031 r. – *villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum*; 1150 r. – *in Sancta Maria*; 1228 r. – *de Sancta Maria de Melereto*; około 1240 r. – *in Sancta Maria*; 1277 r. – *in villa S. Marie Longe*; 1278 r. – *in Ronchis, Melereto, et Plebe S. Marie*; 1293 r. – *de Sancta Maria la Longa*; 1351 r. – *in villa Sancte Marie Longe*. Pierwotne nazwy łacińskie *Meleretum* i *Melereto* to fitotoponimy motywowane nazwami drzew owocowych (dendrotoponimy). Oznaczały miejsca, w których rosną jabłonie. Jeżeli chodzi o człon *La Longa*, część badaczy łączyła go z apelatywem słowiańskim *lōka* (słoweńska *lōka*, polska *łąka*). Robert Moscjon zaproponował inną etymologię, zwracając uwagę, że miejscowość ta znajdowała się na granicy rozległego (długiego) kompleksu leśnego potwierdzonego w wielu źródłach: *in loco dicto il Bosch in sump le Longie* [...] *unum campum nemoris in loco dicto le Longie* (1540 r.), *Lis Lunghis* (1543), *lis Lungis, cavata dal bosco* (1548), *strada che va nelle Longhe* (1615), *chiamati Le Longhe* (1734), *Lungis* (1811), *Lungjis* (1991–1993). Człon *La Longa* odnosiłby się zatem do *długiego lasu* (słoweński *les*) – por. niżej Lase. **102. Santa Marizza**, gm. Varmo, prow. Udine. 1278 r. – *de villis Rivignani, S. Marizze, Villerote*; 1465 r. – *de S.ta Marizza*. Nazwa to oczywiście Santa Maria (agiotoponim), ale z sufiksem typowym dla języka słowiańskiego w formie deminutywu (*Marica*). **103. Savogna**, gm. loco, prow. Udine. 1305 r. – *in Villa de Sovenga*. Por. słoweńskie *sovódenj* (dopływ, zbieg rzek). **104. Sclaunico** (friulskie *Sclaunìc*), gm. Lestizza, prow. Udine. 1290 r. – *in villa de Sclaunico*; 1328 r. – *Sclaunico*. Część językoznawców uznaje ten toponim za predialny, pochodzący od osoby *Sclavonius*. Ale Finco, po ponownej analizie stwierdził, że bardziej prawdopodobne jest pochodzenie od etnonimu *sclavo*, – *onis* (Słowianin jako członek grupy etnicznej). Por. *Sclavons*. Należy również wspomnieć, że nie wyklucza się jeszcze innego pochodzenia, tym razem od słoweńskiego *slama* (słoma). Pierwotna forma brzmiałaby zatem *Slamnik*. **105. Sclavons** (obecnie Via Sclavons w Cordenons), gm. Cordenons, prow. Pordenone. 1480 r. – *columellis Sclavonsii*. Nazwa pochodzi od osoby określanej jako *Sclavus* ze wzmocnieniem – *one*, aby podkreślić pochodzenie słowiańskie. Toponim jest przeciwieństwem nazwy *Romans* oznaczającego pochodzenie romańskie. **106. Scriò** (słoweńskie *Škriljévo*), gm. Dolegna del Collio, prow. Gorzyca. 1327 r. – *de Scrilgeu*; 1374 r. – *de Scriglo*. Por. słoweńskie *skríl* (łupek), od którego pochodzi opisywana nazwa w wersji przymiotnikowej. **107. Sdobba**, gm. Grado, gm. Staranzano, prow. Gorzyca. 1261 r. – *in Sdoba una barcha cum hominibus* IV. Lokalizacja dotyczy dość rozległego terenu w ujściowej części międzyrzecza Isonzo i Isonzato. Etymologia – por. niżej Dobbia. **108. Sella** (friulskie *Séle*), gm. Rivignano Teor, prow. Udine. 1336 r. – *Sella prope Varmum*; 1378 r. – *Sela*. Por. słow-

weńskie *sêlo* (osada). Toponimy tego typu są bardzo rozpowszechnione na terenie Słowenii. Nie należy mylić z łacińskim *sella* (krzesło), które w języku friulskim daje *siêle*. **109. Sgonico**, gm. loco, prow. Triest. W dokumentach z XIV i XV w. – *Svonicho, Vonicho*. Nazwa ma związek ze słoweńskim *zvonik* (dzwonnica). **110. Sorzento**, gm. San Pietro al Natisone, prow. Udine. 1269 r. – *de Surzint*. Nazwa pochodzi od łacińskiego słowa *surgentis* (źródło wody) z przystosowaniem do języka słowiańskiego. **111. Spignon** (słoweński *Varh*), gm. Pulfero, prow. Udine. 1320 r. – *montem Spignoni*. Pochodzenie od przymiotnika **spineonis* uformowany od łacińskiego *spinus* (kolec) z sufiksem wzmacniającym – *one*. Odnosi się do szczytowej, ostrej partii góry. Nazwa słowiańska *Vrh* ma analogiczne znaczenie. **112. Stolvizza**, gm. Resia, prow. Udine. 1333 r. – *de Stolviza*. Por. ze słoweńskim *stòlp* (wieża, dzwonnica). **113. Straccis**, gm. Camino al Tagliamento, prow. Udine. 1130 r. – *de Stracic*; 1275 r. – *de Straza* (wzmianki źródłowe mogą odnosić się także do Straccis, w gm. Gorzyca). Toponim nieznanego pochodzenia, ale raczej na pewno słowiańskiego. Odnosi się prawdopodobnie do terminu botanicznego *stračič* (bluszcz). Przyrostek jest typowy dla języka friulskiego. **114. Stregna** (słoweńska nazwa *Srédgne, Srednje*), gm. loco, prow. Udine. 1242 r. – *in villa de Striena*; 1250 r. – *de Sdreina*. Por. słoweńskie *srédnji* (miejsce pośrodku). **115. Tapogliano**, gm. Campolongo Tapogliano, prow. Udine. 1256 r. – *in Tapoliano*; 1257 r. – *in villa de Tapoglano*; 1275 r. – *in Toppolano*; 1300 r. – *in Topoglan* – *in villa de Topoglano*; 1372 r. – *de uno manso in Topoglano*; 1407 r. – *in Topoglano*. Według Frau, toponim ma charakter predialny i pochodzi od hipotetycznego szlachcica zwanego **Tappulius, Tappulus*. Pellegrini nie wykluczał związku ze słoweńskim *tôpol* (topola), z sufiksem *-jane*, wskazującym na osadę. **116. Topaligo** (Topalic, obecnie Via Topaligo), gm. Sacile, prow. Pordenone. 1200 r. – *in villa de Topodlich*; 1223 r. – *de Topolicho*. Por. słoweńskie *tôpol* (topola). Topoligo jest formą zbiorową z sufiksem słowiańskim *-ik*. **117. Topolò** (słoweńskie *Topolove*), gm. Grimacco, prow. Udine. 1321 r. – *de Topolou*. Por. Topaligo. **118. Trava**, gm. Lauco, prow. Udine. 1324 r. – *de Trava*. Por. słoweńskie *tráva* (trawa). **119. Tribil Inferiore** (słoweńskie *Dolègni Tarbí*), gm. Stregna, prow. Udine. 1305 r. – *Prodanus de Trebil*; 1373 r. – *in villa de Trebili* (nie wiadomo, czy wzmianki źródłowe odnoszą się do Tribil Inferiore, czy Tribil Superiore). Por. słoweńskie *trèbiti* (uprawiać, przekopać, zaorać). Nazwa jest formą odczasownikową. **120. Uccesa** (słoweńska *Učá*), gm. Resia, prow. Udine. Istnieje także rzeka o tej samej nazwie, dopływ Isonzo (Soczy). 1289 r. – *ad flumen Vicet*, 1382 r. – *Canale de Vulsea*. Toponim o nieznanym pochodzeniu, ale językoznawcy przypuszczają, że słowiańskim. **121. Ugovizza**, gm. Malborghetto Valbruna, prow. Udine. 1268 r. – *de Chuniça*. Forma odczasownikowa słoweńskiego *úkati* (robić hałas, szumieć). Nazwa bierze swój początek od strumienia o tej samej nazwie, który z wielkim impetem przepływa przez miejscowość. **122. Virco** (friulskie *Uérc, Uirc*, obecnie Via Virco w Bertioło), gm. Bertioło, prow. Udine. 1174 r. – *Villam de Wirco*; 1275 r. – *in villa de Wirch*; 1312 r. – *villa Virch*; 1366 r. – *in villa de Wirco*; 1377 r. – *in Wirco*. Łączy się ze słowiańską bazą toponimiczną *viru* (źródło), z sufiksem *-ek*. Miejscowość znajduje się na linii wybijania źródeł (tak zwane *Risorgive*), por. w tym kontekście nieodległe miejsce o nazwie *Risorgive di Virco*. Spotyka się także inne tłumaczenia, odnoszące się do protosłowiańskiego **vrīxū* (wznie-

sienie), por. słoweński *vrh* (szczyt, wzniesienie). Nie wyklucza się także możliwości, że chodzi o osobę o imieniu germańskim typu *Wirco*. **123. Visco** (friulski *Visc*), gm. loco, prow. Udine. 1196 r. – *villam de Vuisco*. Por. słoweńskie *višek* (wyniosłość, wzgórek). Nie wyklucza się jednak, że może tu chodzić o antroponim od imienia **Viško* – zdrobniła lub pieszczotliwa wersja imienia *Všelav*. Por. *Viscone*. **124. Viscone** (friulski *Viscón*), gm. Chiopris-Viscone, prow. Udine. Lata 1020–1040 – *villam que vocatur Viscon*; 1291 r. – *Helarius de Viscono*; 1300 r. – *Villa S. Viti que est prope Visconum – in Viscono*; 1327 r. – *in villa de Viscono*. Por. niżej *Visco*. **125. Visocco**, gm. Dogna, prow. Udine. 1341 r. – *in l. qui d. Visoch*. Por. słoweński wyraz *visòk* (wysoki). **126. Zellina**, gm. San Giorgio di Nogaro, prow. Udine. Nieopodal znajduje się rzeka o nazwie *Zellina*. 1239 r. – *a Schlusa veteris Ziline usque ad Levatam*. Por. słoweńskie *célina* (teren nieuprawny, nieużytek, ziemia nieurodzajna). **127. Zomeais**, gm. Tarcento, prow. Udine. 1466 r. – *Zomeaglis*. Językoznawcy sugerują prawdopodobne skojarzenie ze słoweńskim *za* (za) i *mêja* (granica, miedza), z friulskim przyrostkiem liczby mnogiej. Drugie tłumaczenie odsyła do słoweńskiego *zemlja* (ziemia uprawna). **128. Zompicchia** (Čupíce, Supíce), gm. Codroipo, prow. Udine. 1150 r. – *Malzupiche*; 1170 r. – *de Zumpita*, ale ostatnia wzmianka średniowieczna może odnosić się również do *Zompitta*, gm. Reana del Roiale (por. dalej). Genetycznie chodzi być może o zdrobnienie na bazie słoweńskiego *čop* (krzew, krzak, zarośla). Pierwsza część pierwotnej słowiańskiej nazwy *Malzupiche* może się odnosić do przymiotnika *málo* (mały), tu także z sufiksem friulskim *-ittu*. **129. Zompitta** (Čumpíte), gm. Reana del Roiale, prow. Udine. 1170 r. – *de Zumpita*, ale wzmianka może odnosić się również do *Zompicchia*, gm. Codroipo. 1278 r. – *in Zumpicha*. Co do etymologii – por. wyżej *Zompicchia*.

Pozostałe toponimy słowiańskie trudniejsze do wydatowania

130. Bardo, gm. Pulfero, prow. Udine. Por. ze słoweńskim *brdo* (wzgórze) (ryc. 21–23). Miejscowość leży na szczycie wzniesienia. **131. Basovizza**, gm. Trieste, prow. Trieste. Por. ze słoweńskim *bezeg* (czarny bez). Zob. także sufiks słowiański. **132. Borgo Poiana**, gm. Attimis, prow. Udine. Por. słoweńskie *poljana* (polana, równina). **133. Bregħ** (w miejscowości Merlicco), gm. Dolegna del Collio, prow. Gorycja. Por. słoweńskie *breg* (brzeg). Miejsce leży w dolinie rzeki Idrija. **134. Brida di Sotto**, gm. Grimacco, prow. Udine. Por. *Brida di Sopra*. **135. Brizza di Sotto**, gm. Savogna, prow. Udine. Por. *Brizza di Sopra*. **136. Calla**, gm. Pulfero, prow. Udine. Por. *Cialla*. **137. Cicigolis**, gm. Pulfero, prow. Udine. Nazwa o trudnej do ustalenia etymologii, ale językoznawcy przypuszczają, że prawdopodobnie jest pochodzenia słowiańskiego. **138. Clabuzzaro**, gm. Drénchia, prow. Udine. 1655 r. – *Clabuzzaro*. Por. słoweńskie *klobučar* (kapelusznik, czapnik). **139. Clodig** (słoweńskie *Klodič*), gm. Grimacco, prow. Udine. Por. słoweńskie *hlod* (drewno, kłoda). **140. Coccau di Sopra**, gm. Tarvisio, prow. Udine. Por. słoweńskie *kokáva* (jałowy). **141. Coccau di Sotto**, gm. Tarvisio, prow. Udine. Por. *Coccau di Sopra*. **142. Codromaz**, gm. Prepotto, prow. Udine. Nazwa pochodzi od imienia osoby, w rzeczywistości pierwotnie od przezwiska. Por. słoweńskie *koder*, *kodra* (lok, kędzior). **143. Coritis**, gm. Resia, prow. Udine. Por. słoweńskie *korito* (koryto, również

koryto rzeki). Przyrostek *-is* jest friulski. **144. Costne**, gm. Grimacco, prow. Udine. Por. słoweńskie *hostnat*, *košat*, *kosmat* (krzaczasty). **145. Cras**, gm. Drénchia, prow. Udine. Por. słoweńskie *kras* (klif, urwisko, skała), a więc generalnie miejsce kamieniste, urwiste. **146. Cras**, gm. Prepotto, prow. Udine. Por. *Cras*, gm. Drénchia, prow. Udine. **147. Crostù**, gm. San Leonardo, prow. Udine. Por. słoweńskie *hrástovje* (dębowy las). **148. Dobbia**, gm. Staranzano, prow. Gorycja. Por. słoweńskie *dobja* (dąbrowa). Por. także *Sdobba*, nazwa odcinka rzeki Isonzo od Isola Morosini do ujścia. **149. Dolegna**, gm. San Leonardo, prow. Udine. Por. przymiotnik słoweński *dolénji* (miejsce nisko położone, dolne). **150. Dolegna del Collio**, gm. loco, prow. Gorycja. Por. wyżej *Dolegna*. **151. Dolina**, gm. Grimacco, prow. Udine. Por. słoweńskie *dolina* (dolina). **152. Draga** (Lago La Draga – jezioro La Draga), gm. Ruda, prow. Udine. Por. słoweńskie *drága* (dół, fosa, jama). **153. Draga Sant'Elia**, gm. San Dorligo della Valle, prow. Trieste. Por. wyżej *Draga*. **154. Gabrovizza** (San Primo) (słoweński *Gabrovec*), gm. Sgonico (słoweński *Zgonik*), prow. Trieste. Por. *Gabrovizza*, gm. Savogna, prow. Udine oraz *Gabria*, gm. Savogna d'Isonzo, prow. Udine. **155. Gallizis** (wskazuje się także nazwę *Gallischis*), gm. Moggio Udinese, prow. Udine. W pierwszym członie nazwy rozpoznaje się toponim *Gail* (por. *Gailtal* w pobliskiej Austrii), podczas, gdy w drugim wskazuje się na sufiks – *ischis*, nawiązujący do słoweńskiego – *išče*, wskazującego na miejsce. Nazwę tłumaczy się jako miejsce trudno dostępne. Wskazuje się także na możliwy związek z określeniem słoweńskim *golišče* (miejsce gołe, niezarośnięte). **156. Gnidovizza**, gm. Stregna, prow. Udine. Por. słoweńskie *gnída* (gnida). Jako analogię do tej nazwy podaje się włoską miejscowość *Lendinara* (włoska *lendina* – wsza) w prow. Rovigo, w regionie Wenecja Euganejska. **157. Goregnavas**, gm. Pulfero, prow. Udine. Por. przymiotnik słoweński *gorenji* (górnny) oraz rzeczownik *vás* (wieś), czyli *górna wieś*, *wieś położona na górze*, wyżej. **158. Gorizia**, gm. Montorso Vicentino, prow. Vicenza. Por. wyżej *Gorizia*, prow. i gm. loco. **159. Iamiano** (także *Jamiano*), gm. Doberdò del Lago, prow. Gorycja. Por. wyżej *Ialmicco*. W tym przypadku nazwa zawiera charakterystyczny sufiks słowiański *-jane*. **160. Iesizza**, gm. San Leonardo, prow. Udine. Por. słoweński wyraz *jêsen* (jesion), z sufiksem zdrabniającym – *ica*. **161. Lase**, gm. Drénchia, prow. Udine. Por. słoweńskie *les* (las). **162. Lase** (obecnie *via Lase* w Pecolle di Sotto), gm. Nimis, prow. Udine. Por. *Lase*, gm. Drénchia. **163. Lipovaz**, gm. Resia, prow. Udine. Por. słoweńskie *lípa* (lipa) oraz *vas* (wieś), czyli *Lipowa Wieś*. **164. Lussari** (Monte Lussari, słoweńskie *Višárie*), gm. Camporosso in Valcanale, prow. Udine. Obecna forma włoska jest deformacją pierwotnej nazwy dialektalnej. Pierwotna nazwa związana ze słoweńskim *viš* – (wysoki). **165. Mataiur** (także *Matajur*), góra (Monte Mataiur, Monte Matajur) w dolinie rzeki Natisone, 1642 m n.p.m., na granicy włosko-słoweńskiej, znana dawniej także jako *Mons Regis* (680 r.). W języku friulskim *Mòntmaiòr*, czyli większa góra. Nazwa oficjalna zawiera jednak typową dla języka słowiańskiego redukcję. **166. Moggesa di Qua**, gm. Moggio Udinese, prow. Udine. Por. *Moggesa di Lá* oraz *Moggio Udinese*, gm. loco. **167. Monrupino** (wcześniejsza nazwa *Rupingrande*, słoweński *Repentabor*), gm. loco, prow. Trieste. Słoweńska nazwa złożona *Répen Tâbor*, gdzie *tabor* oznacza obóz, obozowisko. Dawna nazwa brzmiała *Ripniça*, a jeszcze wcześniej *Rimniça*. Por. *Rupingrande* oraz *Ru-*

pinpiccolo w gm. Sgonico. Nazwa traktowana jest jako aluzja do „Rzymian”, czyli populacji romańskiej, chrześcijańskiej chroniącej się w *tabor*, czyli obozie przed niewiernymi lub barbarzyńcami. W tym kontekście wspomina się o Turkach, choć można dopuszczać również obronę przed samymi Słowianami. **168. Montefosca** (słoweński Črni Vrh), gm. Pulfero, prow. Udine. Góra. Nazwa włoska pochodzi od połączonych słów łacińskich *mons* (góra) i *foscus* (czarny, ciemny). Nazwa słoweńska, to dosłowne tłumaczenie nazwy łacińskiej. **169. Montefosca** (słoweński Črni Vrh), gm. Pulfero, prow. Udine. Miejscowość. Por. Montefosca – góra. **170. Montemaggiore** (słoweńska nazwa Brezje), gm. loco, prow. Udine. Słoweńskie *brezje* (zbocze, stok). Miejscowość znajduje się na wysokości 819 m n.p.m. **171. Musil**, gm. Cordenons, prow. Pordenone. Por. wyżej Musi. **172. Oslavia**, gm. Gorycja, prow. Gorycja. Por. ze słoweńskim *òsla* (kamień do ostrzenia, osekła). **173. Peci**, gm. Savogna d'Isonzo, prow. Gorycja. Por. ze słoweńskim *peč* (skała, kamień, głaz, ale też piec). **174. Piedimonte del Calvario** (obecnie dzielnica Gorycji, friułskie Pudigori), gm. Gorycja, prow. Gorycja. Pierwsza część nazwy włoskiej jest tłumaczeniem starszej, słowiańskiej nazwy *Podgora*. **175. Platatz** (słoweńskie Platac), gm. Grimacco, prow. Udine. 1796 r. – *Plataz*. Por. słoweńskie *blato* (błoto, bagno). **176. Podere Pustot**, gm. Palazzolo dello Stella, prow. Udine. Por. wyżej Via Pustote w Zoppola. **177. Podgora** (obecnie Via Podgora w miejscowości Stregna), gm. Stregna, prow. Udine. Por. wyżej Piedimonte del Calvario. **178. Podresca** (słoweńskie Podárskie), gm. Prepotto, prow. Udine. Por. identyczne nazwisko, występujące również w wariantcie Podrecca. Prawdopodobnie deformacja słowiańska friułskiego nazwiska (od tytułu) *patriarca* (patriarcha). **179. Poiana**, gm. Morsano al Tagliamento, prow. Pordenone. Por. wyżej Borgo Poiana. **180. Prapotonizza**, gm. Drenchia, prow. Udine. Por. słoweńskie *práprotje* (paprotka), tutaj w formie deminutywu. Por. wyżej i niżej Prepotto. **181. Prebenico** (słoweńskie Prebeneg), gm. San Dorlingo della Valle, prow. Triest. Nazwa nieznanego pochodzenia, ale prawdopodobnie słowiańska ze względu na sufiks. **182. Precenico Inferiore**, gm. Duino-Aurisina, prow. Triest. Por. Precenico. **183. Precenico Superiore**, gm. Duino-Aurisina, prow. Triest. Por. wyżej Precenico. **184. Predil** (Cave del Predil), gm. Tarvisio, prow. Udine. Por. ze słoweńskim *predél* (miejsce graniczne, granica). **185. Prepotto**, gm. Duino-Aurisina, prow. Triest. Por. wyżej Prepotto. **186. Prosecco**, gm. Sgonico, prow. Triest. Słoweński *prosék*, dialektalna forma słowa *preseka* (przebiega, miejsce wycięte w lesie). **187. Puglie**, gm. San Dorlingo della Valle, prow. Triest. Por. wyżej Redipuglia. **188. Puia** (Puja), gm. Prata di Pordenone, prow. Pordenone. Por. wyżej Redipuglia. **189. Puoie**, gm. San Pietro al Natisone, prow. Udine. Por. wyżej Redipuglia. **190. Pustote** (obecnie Via Pustote w Zoppola), gm. Zoppola, prow. Pordenone. Por. także w języku friułskim *pustòt*, *pustòte*. Nazwa pochodzenia słowiańskiego oznaczająca miejsce nieuprawiane, porzucone, niezamieszkałe, puste. **191. Raune**, gm. Stregna, prow. Udine. Por. ze słoweńskim *ráven* (równy). Byłoby to miejsce równe, płaskie, równina. **192. Rividischia** (friułskie Rividiscje, lokalnie także Rividišce), gm. Codroipo, prow. Udine. Toponim jest pochodną od słoweńskiego *robída* (jeżyna) z sufiksem **-iščē* (słoweńskie *-išče*). Ten sam źródłosłów w Słowenii wytworzył toponim Robidišče, niewielką osadę na granicy z Italią. **193. Rivolto-Lonca**, gm. Codroipo, prow. Udine. Człon *Lonca* – por. wyżej

Lonca di Codroipo. **194. Rodda**, gm. Pulfero, prow. Udine. Por. wyżej Ruda. **195. Rupa** (obecnie Via Rupa w miejscowości San Martino al Tagliamento), gm. San Martino al Tagliamento, prow. Pordenone. Por. kolejny toponim Rupa. **196. Rupa**, gm. Savogna d'Isonzo, prow. Gorycja. Por. ze słoweńskim *rupa* (dół, dziura). **197. Rupinpiccolo** (słoweński Máli Répen), gm. Sgonico, prow. Triest. Por. wyżej Monrupino. **198. Rutte Piccolo** (niemiecki Gróit), gm. Tarvisio, prow. Udine. Por. wyżej Ruttars. **199. Salandri**, gm. Attimis, prow. Udine. Por. przyimek słoweński *za* (za) lub też łaciński *sub* (pod) oraz friułskie słowo *ândri* (jaskinia, jak w nazwie miejscowej Antro). **200. Samatorza**, gm. Sgonico, prow. Triest. Por. słowiańskie **somò-tvor* (samo się rozpada) z aluzją do kruchości skały, do cechy otoczenia. **201. Santa Marizzutta** (friułskie Sante Mariçute), gm. Varmo, prow. Udine. Por. wyżej Santa Marizza. W tym przypadku do formy zeslawizowanej dodano jeszcze przyrostek typowy dla języka friułskiego *-ùte*. **202. Sant'Andrat del Judrio**, gm. Corno di Rosazzo, prow. Udine. To nic innego niż zeslawizowana forma nazwy *Sant'Andrea* (Święty Andrzej). **200. Sant'Andrat del Cormor** (kościół Sant'Andrat del Cormor), gm. Talmassons, prow. Udine. Por. poprzednią nazwę. **203. Savogna d'Isonzo**, gm. loco, prow. Gorycja. Por. Savogna, prow. Udine. **204. Scale**, gm. Grimacco, prow. Udine. Por. słoweńskie *skala* (skała). **205. Sclaf** (obecnie Via Sclaf w Tramonti di Sotto), gm. Tramonti di Sotto, prow. Pordenone. Por. wyżej Sclavons. **206. Sella Bistrizza** (Jóf Bistrice, Planina Bistrice – Połonina Bistrizza), gm. Malborghetto Valbruna, prow. Udine. Odnośnie do etymologii – por. wyżej Bistrigna. Generalnie toponim Bistrizza, Bistrice w różnych wariantach spotykany jest w kontekście cieków wodnych, osad i innych lokalizacji, dość popularny w krajach Europy Środkowej, Południowo-Wschodniej i Wschodniej (w Słowenii wiele miejsc i miejscowości oraz cieków wodnych o nazwie Bistrice, w Austrii kilka miejscowości, rzeka i potok o pochodnej nazwie Feistritz). **207. Sella Nevea**, gm. Chiusaforte, prow. Udine. Por. wyżej Sella, gm. Rivignano. **208. Stermizza** (słoweńska Starmiza), gm. Savogna, prow. Udine. 1731 r. – *Stermice*. Por. ze słoweńskim *strm* (stromy). Stermizza byłaby formą zdrobniałą. **209. Studena Alta**, gm. Pontebba, prow. Udine. Por. słoweńskie *studènc* (źródło). **210. Studena Bassa**, gm. Pontebba, prow. Udine. Por. Studena Alta. **211. Stupizza** (słoweńska Stúpza, Stúpica), gm. Pulfero, prow. Udine. Por. słoweńskie *stópica* (stopa, stopień). **212. Tamoris**, gm. Torreato, prow. Udine. Liczba mnoga od *tamar*. Por. w dialekcie słoweńskim *tamor* o znaczeniu analogicznym jak friułski *tamar* (ogrodzenie, palisada). **213. Tribil Superiore** (słoweńskie Gorègni Tarbí), gm. Stregna, prow. Udine. Por. wyżej Tribil Inferiore. **214. Vas**, gm. Lauco, prow. Udine. Istnieje także wzniesienie o tej samej nazwie 1965 m n.p.m. 1523 r. – *in Vas*. Por. słoweńskie *vás* (wieś). Niektórzy badacze wywodzą nazwę od łacińskiego *vasum* (naczynie), odnosząc ją do topograficznej wklęsłości, ale taka etymologia wydaje się mniej prawdopodobna. **215. Vedronza** (Vedronze, słoweńskie Gníviza), gm. Lusevera, prow. Udine. Nazwę łączy się z przymiotnikiem łacińskim *veter* (stary), z przyrostkiem wzmacniającym *-one*, zmodyfikowanym przez wpływ słowiański. Pierwotne znaczenie toponomastyczne miałyby wskazywać na nieużytek, ugór, miejsce dawno nieuprawiane. Dialektalna forma słowiańska oznacza małe pole. **216. Villa Opicina**, gm. i prow. Triest. Por. słoweńskie *ópčina* (wspólnota, gmina). Por. łacińskie *villa* o rozbudowanym

i zmiennym znaczeniu w okresie starożytności i w średniowieczu. W okresie nowożytnym to przede wszystkim grupa domów z kościołem, o charakterze wiejskim. **217. Zabrida** (słoweńskie Zabardo), gm. San Leonardo, prow. Udine. Por. słoweńskie *za (za)* i *brdo* (góra), czyli za górą, Zagórze. **218. Zapatocco** (słoweński Zapotok), gm. Pulfero, prow. Udine. Por. słoweńskie *za (za)* i *pôtok* (potok), czyli miejsce za potokiem.

Inne miejsca i zasięgi obecności Słowian w średniowieczu znane ze źródeł pisanych (północna Italia)

Pierwsze źródłowe ślady ekspansji Słowian do północnych Włoch pochodzą ze schyłku VI oraz przełomu VI i VII w. Są to dwa listy papieża Grzegorza Wielkiego – jeden do egzarchy Italii, Kalinika (599 r.), drugi do biskupa Salony, Maksyma (600 r.) (Plezia 1954, 99–100). Drugi ze wspomnianych listów ujawnia stosunek papieża do Słowian i drogę ich napływu na Półwysep Apeniński: „Czcigodny bracie, wspólny syn nasz, przebiter Weturianus, przybywszy do Rzymu zastał mnie tak osłabionego atakami podagry, że w żaden sposób nie mogłem odpowiedzieć o własnych siłach na Wasz list. A jednak boleję bardzo i niepokoję się z powodu groźby, jaka zawisła nad Wami ze strony plemienia Sklawinów: boleję, ponieważ dotyka mnie osobiście to, co Was spotyka, a niepokoję się, ponieważ przez Istrię zaczynają oni już docierać do Italii [...]”. Mniej więcej w tym samym czasie, za panowania króla Agilulfa, Longobardowie wraz z Awarami i Słowianami najechali półwysep Istria, pałac i rabując wszystko, co napotkali (HL IV:24) (ryc. 21–23). W pierwszych latach VII w. król Agilulf wyruszył przeciwko Kremonie (obecnie region Lombardia) i oblegał ją wraz ze Słowianami przysłanymi mu na pomoc przez kagana awarskiego (HL IV:28). Po śmierci Gisulfa, longobardzkiego księcia siedzącego w *Forum Iulii*, który poległ w trakcie najazdu awarskiego około 610 r., „władzę po nim przejęli jego synowie, Tason i Kakkon. Oni w swoim czasie – jak pisał Paweł Diakon – zdobędą krainę Słowian, która ciągnie się aż do miejscowości Medaria⁶ i zwie się Zelia⁷. Odtąd aż do czasów księcia Ratchisa będą musieli owi Słowianie płacić daninę księciom Forum Iulii” (HL IV:38). Relacje longobardzko-słowiańskie nie ograniczały się do samych kontaktów militarnych. Obejmowały także próby wzajemnego zrozumienia, w tym poznawania języka sąsiadów. Od Pawła Diakona dowiadujemy się, że jeden z młodszych braci wspomnianych książąt Tasona i Kakkona, Radoald, znał język słowiański (HL IV:44). Mamy więc udokumentowane słowiańskie wpływy językowe na północno-wschodnią Italię już w VII stuleciu. Po śmierci księcia Friuli, Lupusa, około 666 r., władzę po nim próbował przejąć jego syn – Arnefrit. Obawiając się króla Grimualda, uciekł do Słowian Karynckich. „Później powrócił ze Słowianami, chcąc niejako dzięki ich sile odzyskać księstwo, lecz zginął

w warowni Nemas [dzisiejsze włoskie Nimis], niedaleko Forum Iulii, w czasie ataku Forojuliańczyków” (HL V:22). Około 664 r. odbyła się ważna bitwa między Słowianami i Longobardami w miejscu zwanym *Broxas*. Wśród wielu propozycji lokalizacji tej miejscowości, najbardziej prawdopodobne wydaje się dzisiejsze San Pietro al Natisone (gm. loco) (Banchig 2007). Warto odnotować, że celem Słowian walczących w *Broxas* było samo *Forum Iulii*, czyli dzisiejsze Cividale. Możemy więc przyjąć, że musieli je znać z autopsji. Longobardzki historyk opisał również szeroko okoliczności śmierci księcia Friuli – Ferdulfa, który panował i zginął w bitwie ze Słowianami w ciągu jednego roku 705 (HL VI:24). Opis miejsca potyczki nie ujawnia jednak konkretnej lokalizacji. Walki ze Słowianami toczyli również Pemmon (705–739) i jego syn Ratchis (739–744), książęta Friuli (HL VI:45–52). Jak widać, relacje Longobardów i Słowian miały w Italii charakter przede wszystkim militarny. Oczywiście i później się to zdarzało, jednak rzadziej. W związku z walką o dziedzictwo między synami Ludwika Niemieckiego, w armii Karlomana zmierzającej pod Pawię w Lombardii w 877 r., znajdowały się oddziały słowiańskie (*diversorumque Sclavorum*) (MGH SS rer. Germ. 7, p. III, 877). Zrekrutował je Karloman zapewne z dawnej dzielnicy, którą posiadał za życia ojca, a więc z Panonii i Karantanii. Można przyjąć, że po klęsce Longobardów z Frankami w roku 774, kiedy potrzeba utrzymywania granicy straciła podstawy polityczne, Słowianie wschodnioalpejscy, choć zapewne także i inni, częściej zaczęli pojawiać się na terenie Friuli w celach pokojowych (zabytki archeologiczne, *Ewangeliarz z Cividale*). Ten proces naturalnego, powolnego osadnictwa został częściowo wyhamowany przez najazdy Madziarów. Później, to znaczy od drugiej połowy X w., obserwujemy wyraźny rozkwit osadnictwa słowiańskiego sięgającego aż po Weronę, Padwę i Treviso.

W tle wydarzeń militarnych toczyło się normalne życie, a także inne rodzaje aktywności na polu kontaktów ze Słowianami. Przy opisie wspomnianej bitwy w *Broxas* Paweł Diakon przemycił informację o podejmowaniu już w VII w. akcji ewangelizacyjnych skierowanych do ludów słowiańskich ze strony Akwilei. Działalność ta rozwinięta została przez patriarchę Paulina II (776–802) i kontynuowana była przez jego następców. Wymownym śladem jej skuteczności jest słynny *Ewangeliarz z Cividale z Ewangelią św. Marka*, dzieło pochodzące z V lub VI w., znane również jako *Codex Aquileiensis*, na kartach którego głównie w okresie między połową IX a połową X w. zapisano setki imion longobardzkich, słowiańskich i bawarskich (na temat *Ewangeliarza* por. Ludwig, Schmid 1987, 15–29). Znaczny udział zapisanych w *Ewangeliarzu* imion słowiańskich, choć dotyczy głównie elit społecznych, jest wyjątkowym dowodem postępów chrystianizacyjnych wśród Słowian i świadectwem ich przybywania do Italii. Lokuje również Akwileję na szczycie miejscowości w tej części Włoch, w których potwierdzono w wiekach średnich największą liczbę jednostkowych epizodów słowiańskich. Co ciekawe, obecność Słowian w Akwilei lub w powiązaniu z tym ośrodkiem widoczna jest także po zakończeniu najazdów madziarskich i potwierdza używanie języka słowiańskiego. Na liście dzierżawców i kolonów klasztoru Santa Maria w Akwilei, w odniesieniu do lat 1170–1190, pojawiają się słowiańskie imiona: w Perteole – *Dobrozain*, *Altire Mistibor* i *Soimir*, w Zompicchia – *Stoian*, *Ivvan* (tutaj zeslawizowana wersja imienia Iohannes – por. wyżej), *Drago-uit*, *Precelau*, w Beano – *Stane*, *Iuri*, *Sdegoy*, *Stanizlau*, *Bizlau*,

⁶ Medarię identyfikuje się z Maglern (obecnie Thörl-Maglern, gm. Arnoldstein, w Austrii, zaledwie 3 km od granicy Włoch, albo – co językowo wydaje się bardziej prawdopodobne – Möderndorf (w austriackim pow. Hermagor-Pressegger See, również 3 km od obecnej granicy Włoch).

⁷ U Pawła Diakona *Zellia* – por. w języku słoweńskim *Zilja*, włoskie *Zeglia* – rzeka w południowej Austrii, dopływ Drawy. Od strony południowej na pewnym odcinku dolina sąsiaduje z Friuli.

Dragozlau, w *Pantianicco* – *Stanizlau*, *Vitigoy*, *Stegoy*, *Goste*, *Lastigoy*, *Ivvan*, *Dourogoy*, *Zdestan*, w *Santa Maria la Longa* – *Ivvan* (tutaj imię zeslawizowane), *Stoian*, *Stanon* i tak dalej (Kos 1985, 176–180; Finco 2021, 217).

Jeżeli chodzi o okoliczności napływu Słowian na Półwysp Apeniński, nie można pominąć handlu niewolnikami i dostarczania siły roboczej. Uwidacznia się tu znacząca rola Wenecji. „W historiografii – jak podkreślił Wincenty Swoboda – za niepodlegający dyskusji uznany jest fakt, że przez półwysp Apeniński wiódł tranzytowy szlak handlu niewolnikami słowiańskimi przeznaczonymi dla muzułmańskiej Hiszpanii” (Swoboda 1979, 4). Wymownym śladem opisanego zjawiska był znany los uczniów Metodego sprzedanych w niewolę na Morawach, a wykupionych później z Wenecji (Polek 1993, 48; Leciejewicz 1996, 153, 159; Grodzanow 2015, 14).

W każdym razie, po okresie zagrożenia madziarskiego w północno-wschodnich Włoszech Słowianie stali się pożądanymi osiedleńcami. „Jako bliscy geograficznie, zapewne przeważnie ochrzczeni rolnicy, byli – jak pisałem w innym miejscu – zapewne najlepszymi możliwymi kandydatami do odtwarzania tkanki osadniczej po niszczeniach najazdów węgierskich. Potrzebni byli do wyłesiania, karczowania, rekultywacji i ekspansji upraw. Weszli w skomplikowany układ zależności feudalnych. Ze względu na skalę zjawiska – dziś trudną do wyobrażenia – pozostało po tym demograficzno-gospodarczym eksperymencie sporo śladów w postaci nazw miejscowych, informacji w źródłach pisanych czy znalezisk archeologicznych” (Piotrowski 2022, 212). Z tego okresu pochodzi wzmianka, która dotyczy przeszłości obecnej miejscowości *Santa Maria La Longa*. W dokumencie patriarchy akwilejskiego, *Poppona*, z 1031 r., pojawia się *villa Sclavorum que similiter dicitur Meleretum* (*Diplomi patriarchali*, 19–21), którą „należałoby rozumieć zapewne jako ośrodek o charakterze wiejskim, typowy dla średniowiecznych włości kościelnych, zamieszkały wyłącznie lub przeważnie przez osiedleńców słowiańskich, składający się z różnych i odrębnych gospodarstw zorganizowanych w ten sposób, że podlegały jednej władzy” (Piotrowski 2022, 204). Jak słusznie zauważył Vinco Šribar, poza patriarchami Akwilei, także świeccy panowie i władcy promowali kolonizację z udziałem Słowian (Šribar 1988, 47–48). Wspomnijmy choćby dyplom Ottona III, wystawiony podczas jego pobytu w Rawennie 28 kwietnia 1001 r., którym przekazał patriarche Janowi IV oraz Kościołowi w Akwilei połowę zamku zwanego *Siliganum* (włoskie Salcano, słoweński Solkan) oraz połowę osady, która w języku Słowian nazywała się *Goriza*, czyli dzisiejsza Gorycja, oraz teren między rzekami Isonzo i Vipacco, między strumieniem Vrtovin i Lasem Tarnova, a to wszystko z powodu zniszczeń, jakich niegdyś Kościół Boży w Akwilei doznał w wyniku rzezi spowodowanej przez Węgrów, potrzebujący teraz pomocy, by przetrwać: „*Sanctamque dei ecclesiam quondam Ungarorum sevicia devastatam nunc magnas necessitates perpeti considerantes, medietatem unius castelli quod dicitur Siliganum et medietatem unius ville que Sclavorum lingua vocatur Goriza*” (MGH DD O III., nr 402). Około sześć miesięcy później, prawdopodobnie 27 października, podczas pobytu w Pawi, cesarz darował drugą połowę terytorium – rzecz jasna również zamieszkaną częściowo przez Słowian – Werihenowi (MGH DD O III., nr 412), który przy tej okazji po raz pierwszy otrzymał tytuł hrabiego Friuli (studium analityczne obydwu dyplomów – por. Štih 1999; 2004, 31–49).

Jak można się przekonać z pobieżnego przedstawienia faktów historycznych, obecność Słowian w średniowieczu w północnej Italii zaznacza się od Półwyspu Istria i Alp Julijskich, poprzez Wenecję aż po Lombardię. Na potrzeby analizy danych przestrzennych można wskazać konkretne miejscowości: 219. Akwileja, 220. Altire, 221. Beano, 222. Cividale del Friuli, 223. Gorycja, 224. Kremona, 225. Nimis, 226. Pantianicco, 227. Pawia, 228. Perteole, 229. San Pietro al Natisone, 230. Santa Maria La Longa, 231. Wenecja i 232. Zompicchia.

Sredniowieczne osadnictwo słowiańskie w północno-wschodniej Italii w świetle znalezisk archeologicznych

Mapa osadnictwa słowiańskiego w północno-wschodniej Italii w średniowieczu staje się bardziej kompletna, kiedy do toponimów i danych ze źródeł pisanych dodamy znaleziska archeologiczne (ryc. 21–23), w większości przypadków łączone z kulturą ketlaską (*köttlacher Kultur*, *Köttlachkultur*) (połowa VIII–połowa XI w.), nazwaną tak od eponimicznego cmentarzyska w Köttlach, w gm. Enzenreith, w pow. Neunkirchen, w Dolnej Austrii, 50 km na południe od Wiednia, odkrytego w połowie XIX w. (Franck 1854). Zasięg kultury ketlaskiej obejmował teren od północno-wschodniej Italii po Austrię i Słowenię. Większość znalezisk występuje na terenie dzisiejszej Słowenii, południowej Styrii i części Karyntii, a więc na obszarze Karantanii, regionu, który zamieszkiwali „*Sclavi qui dicitur Quarantani*”, wspomniani w *Conversio Bagoariurum et Carantanorum* (*Traktat o nawróceniu Bawarów i Karantyjczyków*) (Labuda 1999, 96–97; 2009). Najbardziej typowe dla kultury ketlaskiej, zwanej także karantańsko-ketlaską, są duże, średnie i małe cmentarzyska szkieletowe lub pojedyncze pochówki, w których występuje charakterystyczne wyposażenie grobowe, głównie emaliowane lub grawerowane zapinki w kształcie „kapelusza” oraz „ósemki”, a także kabłączki skroniowe różnych typów i rozmiarów, do tego zdobione zausznice półksiężycowate. Analogiczne zestawy zabytków odkrywane są na nekropolach i w luźnych znaleziskach na terenie północno-wschodnich Włoch. Kulturę ketlaską wiąże się zazwyczaj ze Słowianami alpejskimi, choć w rzeczywistości należy ją rozumieć odpowiednio szerzej (por. m.in. Pittioni 1943; Jażdżewski 1964, 403–404; Kurnatowska 1977, 9n.; Korošec 1979; 1987; Šribar 1983, 269–319; Giesler 1980, 85–98; 1997; 2001, 155–161; Szymański 1988, 170–171; Zoll-Adamikowa 1996, 347–349; Štular, Lehner 2024, 7–10 – tam dalsza literatura).

Tu konieczne jest pewne uściślenie dotyczące językowo-etnicznego podłoża kultury ketlaskiej. Nie może go zabraknąć w tekście o archeologii i języku. „Dziś – po wielu próbach etnicznej interpretacji kultur archeologicznych – wydaje się oczywista bezzasadność nadmiernie optymistycznych tez o możliwości całkowitej korelacji układów archeologicznych z językowymi, rasowymi, społecznymi i kulturowymi”, pisał Stanisław Tabaczyński pod koniec ubiegłego stulecia (1998, 79). Tak czy inaczej, wyodrębniane przez archeologów jednostki taksonomiczne reprezentują stale pewną formę integracji wybranych elementów kultury, pomiędzy którymi zachodzą powtarzalne i trwałe związki. Owe związki – jak pisał w dalszej części Tabaczyński – stanowią „wiarygodny wskaźnik zachowań, czynności, a także cech dyspozycyjnych i zjawisk

psychicznych przekazywanych przez jednostkę lub grupę innym jednostkom czy grupom w obrębie wspólnoty społecznej, której spójność zapewniają wewnętrzne kontakty o charakterze komunikacyjnym” (tamże, 85). Wyzwolenie się spod imperatywu etnicznego pozwoliło badaczom na zadawanie nowych pytań, między innymi o ludzką naturę oraz mechanizmy samoidentyfikacji (Brather 2000; 2008). Dlatego, myśląc o kulturze ketlaskiej, należy ją rozumieć jako pewną wspólnotę komunikatywną, zdominowaną przez żywioł etnicznie i językowo słowiański, ale którą tworzyli również przedstawiciele społeczności od dawna zamieszkujących tereny pozostające w zasięgu tej kultury, oraz nowi przybysze (Piotrowski 2022, 204). Koncepcja wspólnot komunikatywnych – według myśli Ludwika Zabrockiego – „to pomost przerzucony między historią [i oczywiście archeologią] a językoznawcą” (Zabrocki 1963, 19). Znaczną użyteczność tego aparatu pojęciowego dla studiów etnogenetycznych już dawno wykazał badacz wczesnych Słowian, Michał Parczewski (por. m.in. 1988; 1991).

Wykorzystanie danych językowych (toponimy) i znalezisk archeologicznych jako równoważnych źródeł w interesujących nas analizach przestrzennych wymaga jednak głębszego uzasadnienia. Niedługo po odkryciu kultury ketlaskiej, w duchu funkcjonującej wówczas archeologii kulturowo-historycznej, rozgorzała dyskusja na temat przynależności etnicznej osób, którym przypisywano charakterystyczną biżuterię z cmentarzysk austriackich i słoweńskich. Niektórzy badacze utrzymywali, że artefakty te miały słowiańskie pochodzenie, inni kwestionowali to kategoryczne przypisanie. Kolejna grupa uczonych interpretowała je jako ślad wczesnośredniowiecznej obecności Germanów w Alpach Wschodnich (historyczny przegląd badań, źródeł i poglądów – por. Korošec 1979; Pleterski 2001; Štular, Lehner 2024, 7–10). Dziś ciężar studiów został przeniesiony w inne miejsce, a kwestia „słowiańskości” wymagała dekonstrukcji założeń starszych badaczy i włączenia nowych metod analizy źródeł. Tak czy inaczej, istotną rolę w postrzeganiu nosicieli kultury ketlaskiej grają rozważania nad pojawieniem się i rozwojem Słowian na arenie europejskiej i we wschodnich Alpach.

Przełomowe znaczenie w badaniach nad wczesnymi Słowianami i „słowiańskością” w ogóle miała książka Florina Curty: *The Making of the Slavs* (2001). Jej autor dowodził, że używanie etnonimu *Słowianie* stało się powszechne początkowo jedynie w strefie ich kontaktów z Bizancjum, wzdłuż dolnego Dunaju. Curta, podobnie jak wcześniej Walter Pohl (1988, 96–102), krytykował model ekspansji Słowian ze wspólnej prakolebki (*Urheimat*) i podkreślał pojawienie się ich na arenie historii w okresie justyniańskim. Curta poszedł jednak o krok dalej i stwierdził, że Słowianie zostali zasadniczo stworzeni przez percepcję bizantyńską. Doszedł do wniosku, że powstał nie tyle w wyniku etnogenezy, ile dzięki inwencji, wyobraźni i etykietowaniu ze strony autorów bizantyjskich. W ten sposób tożsamość grupy słowiańskiej wyłoniła się „w cieniu twierdz justyniańskich”. W ślad za Florinem Cortą podążył Danijel Dzino. W swojej pracy, pod tytułem *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (Dzino 2010), pojmował wczesnych Słowian jako proces, a nie byt. Mimo, iż prace Curty i Dzina w części poddano krytyce, nie zaproponowano dotychczas sensownej teorii alternatywnej, która poradziłaby sobie z ewidentnymi wadami koncepcji *Urheimatu* (Fusek 2004; Sokol 2011). W rzeczywi-

stości pomysły wspomnianych autorów były nieco zradykalizowaną wersją wcześniejszych dylematów i rozważań prowadzonych na gruncie socjologii. Co do etniczności, podejmowano dyskusję, jak to świetnie zaprezentował Steve Fenton, „czy – dla potrzeb teorii socjologicznej – terminy «grupa etniczna» i «etniczność» odnoszą się do socjologicznych realiów, które są namacalne, osadzone w życiu grupowym, czy też terminy te odnoszą się do pewnych raczej mętnych i trudno definiovalnych tożsamości o przelotnym znaczeniu i powinny one być rozumiane raczej jako «społecznie konstruowane» niż ugruntowane i «rzeczywiste»” (Fenton 2007, 11–12n.). Za tym i innymi badaczami zajmuję stanowisko pośrednie, uwzględniające ekspansję Słowian, a w niektórych warunkach historycznych ekspansję po prostu „słowiańskości”, która „polegała na akceptowaniu nowego wówczas modelu życia, atrakcyjnego mimo jego powierzchownej prostoty” (Urbańczyk 2000, 87, 136; por. również tenże 2023), a medium był język słowiański. Za najsilniejszy element spajający grupę i odróżniający ją od innych grup uznać należy właśnie język, bowiem wzory kultury i stereotypy „mieszkają w języku” (wyrażenie zaczerpnięte od Bartmiński 2009). Obecnie konkurują ze sobą zasadniczo trzy hipotezy dotyczące rozprzestrzenienia się języka słowiańskiego między V a połową IX w. Pierwsza zakłada, że Słowianie rozeszli się po Europie ze swej prakolebki. Druga opiera się na dyfuzji słowiańskiego modelu kulturowego wśród populacji niesłowiańskich, a w skrajnej formie na rozprzestrzenieniu się samego języka. Wreszcie trzecia – hybrydowa hipoteza łączy rzeczywisty ruch migracyjny z dyfuzją kulturową i dyfuzją języka, a co najważniejsze, znajduje ona poparcie w najnowszych wynikach badań z zakresu genetyki populacyjnej i językoznawstwa (przegląd całej tej problematyki – por. m.in. Gołąb 1987; Pohl 1988, 96–102; 2006; 2018; Pleterski 1990; Godłowski 1999; 2000; Curta 2001; 2006; Parczewski 2002; Parczewski, Kaczanowski 2005; Urbańczyk 2000; 2006a; 2006b; 2023; Brather 2006; Barford 2006; Heather 2010; Borowiec 2012; Pleterski 2013; Kazanski 2020; Štular, Lozić 2024).

W przypadku najbardziej nas tu interesujących Słowian południowych, rozprzestrzenienie się ich zostało wywołane przez migrację, jednak głównym mechanizmem dalszego rozwoju była zmiana języka z lokalnych dialektów na słowiański (sławizacja) (por. Lindstedt, Salmela 2020). Warto przytoczyć tu najnowsze ustalenia dotyczące Słowian wschodnioalpejskich, którzy, z racji sąsiedztwa i innych powiązań, stanowili główną grupę zasiedlającą także północno-wschodnią Italię w średniowieczu. Należy zaznaczyć, że zasób źródłowy jest obecnie nieporównywalnie większy niż na przykład w czasie wydania w 1979 r. jednej z najważniejszych monografii poświęconych archeologii Słowian karantańskich, autorstwa Paoli Korošec (1979). W latach 80. XX stulecia w Centrum Badań Naukowych Słoweńskiej Akademii Nauki i Sztuki utworzono bazę danych archeologicznych ZBIVA, zaprojektowaną tak, aby obejmowała kompleksowy zestaw danych dotyczących literatury, stanowisk, grobów i artefaktów związanych z wczesnośredniowieczną archeologią Alp Wschodnich. Obecnie baza obejmuje informacje o około 3900 stanowiskach, co oznacza znaczny wzrost w porównaniu z 242 stanowiskami opisanymi przed 46 laty przez Paolę Korošec. ZBIVA została pomyślana jako narzędzie do badania kultury karantańsko-ketlaskiej, ale obejmuje okres od VI stulecia do końca zwyczaju składania darów grobowych w XI w. Zawiera dane przede wszystkim

z obszaru współczesnej Słowenii, Austrii, północno-zachodniej Chorwacji i północno-wschodnich Włoch (Štular 2019).

Jak podają Benjamin Štular i Edisa Lozić, dzięki wykorzystaniu bardzo szczegółowych oraz złożonych zbiorów danych, które zawierają wiele warstw informacji i są analizowane na głębszym poziomie (*deep data*), z wykorzystaniem geograficznych systemów informacyjnych (GIS), udało się ustalić, że miały miejsce dwie oddzielne migracje Słowian do Alp Wschodnich, pierwsza po roku 500, w górę rzeki Mura i Drawa oraz druga, przed 700 r., w górę rzeki Sawa. Liczba imigrantów była stosunkowo niewielka. Nie była to migracja masowa, z jaką mieliśmy do czynienia w przypadku Ostrogotów Teodoryka lub Longobardów Alboina. Migracja wzdłuż rzek Mura i Drawa prawdopodobnie przybrała formę serii kolonizacji obejmujących tereny sąsiednie, przeważnie niezamieszkane. Fala napływu wzdłuż Sawy była bardziej podobna do infiltracji małej grupy. Dwie oddzielne migracje na teren Alp Wschodnich (obecna Słowenia) zostały potwierdzone niezależnie przez archeologię, lingwistykę i genetykę populacyjną. Archeologia i genetyka potwierdziły również, że dominującym procesem pomigracyjnym była akulturacja. Lingwistyka potwierdziła, że migranci mówili po słowiańsku, a genetyka udowodniła, że posiadali jednorodny substrat genetyczny odziedziczony po jednej populacji przodków, wspólnej tylko dla dzisiejszych grup etnicznych mówiących po słowiańsku. Pozwoliło to zidentyfikować imigrantów jako Słowian (pisanych bez cudzośliwu). Wyniki badań wykazały, że migracja, dyfuzja kulturowa oraz zmiana języka stanowiły elementy jednego procesu. Tak więc migracja stanowiła podstawę sławizacji regionu wschodnioalpejskiego, jednak z historycznego punktu widzenia to następująca później akulturacja miała największe znaczenie (Štular, Lozić 2024, 86–87).

Stanowiska archeologiczne i znaleziska kultury ketlaskiej we Włoszech zostały już szerzej przedstawione w polskiej literaturze (por. Piotrowski 2022, 204–209 – tam bibliografia), tutaj ograniczę się więc do listy miejscowości z krótkim opisem. Najwięcej znalezisk pochodzi z regionu Friuli-Wenecja Julijska. **233. Turrida**, gm Sedegliano, prow. Udine. Odkryto tu około 30 grobów szkieletowych odkopanych przy kościele św. Marcina, zorientowanych na osi wschód–zachód; zebrano 27 zausznic, 10 kabłączków skroniowych, 7 pierścionków, 2 groty strzał oraz 5 noży. Prócz wymienionych znalezisk, z Turridy pochodzi jeszcze 17 przedmiotów z brązu i żelaza zachowanych w różnym stanie, określonych jako „bransolety”; część z nich to zapewne kabłączki skroniowe. Zabytki wydatowano na fazę Kötllach I i II. Nekropola była pierwotnie większa, na co wskazują informacje o znajdowaniu kości ludzkich (Brozzi 1963, 66–68; Cividini 1997, 137–142; Cagnana 2008, 462–463; Basso 2021, 138–143). **234. Pordenone**, gm. i prow. loco. W samym centrum miasta, w obrębie Palazzo Ricchieri (XIII–XVI w.) odkryto duże cmentarzysko z 31 grobami szkieletowymi. Tylko w trzech grobach nie było wyposażenia, w większości znaleziono po kilka przedmiotów, a w jednym więcej niż 10. Prócz zausznic lunulowatych, kabłączków skroniowych różnych typów oraz pierścionków, na wyposażenie zmarłych składały się także fibule kapeluszone, fibule ósemkowate, fibule z okrągłą główką, noże, klucze czy paciorki szklane. Nekropolę datuje się na fazy Kötllach I i II, między X a XI w. (Tonon 1988; Tonon, Brozzi 1987; Mader 1993; Cagnana 2008, 463; Basso 2021, 118–130). **235. Cortina (Flambro)**, gm. Tal-

massons, prow. Udine. Odkryto tu cmentarzysko. Wśród zabytków wymienia się dwa kabłączki skroniowe, jeden pierścionek oraz jedną broszkę kapeluszoną. Zespół datuje się na X–XI w. (Cividini, Maggi 1999, 148–150; Cagnana 2008, 463; Basso 2021, 159–160). **236. Arzenutto**, gm. San Martino al Tagliamento, prow. Pordenone. Natrafiono tu na cmentarzysko. W latach 1984–1985 odkopano trzy groby z kabłączkami skroniowymi, które wydatowano na pierwszą i drugą połowę X stulecia. Generalnie groby z Arzenutto datuje się na drugą połowę X i XI w. (faza Kötllach II). Jeden z grobów przecięty został przez fundament kościoła z XIII w. Był to pochówek kobiety, przy której prócz kabłączka skroniowego, znaleziono nóż żelazny, a jamę grobową otoczono kamieniami (Cagnana 2008, 463; Basso 2021, 145–148). **237. Solimbergo**, gm. Sequals, prow. Pordenone. W trakcie wykopalisk na zamku Solimbergo odkryto broszkę w kształcie kapelusza. Zabytek wystąpił w warstwie z ceramiką naczyniową datowaną na okres pomiędzy X a XI w. Warstwa ta została przecięta przez fundament zamku, którego budowę rozpoczęto pod koniec XII w. (Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 166–169). **238. Visco**, gm. loco, prow. Udine. W wyniku przypadkowego odkrycia natrafiono na szkielet, przy którym obok czaszki znaleziono charakterystyczną zausznicę w kształcie półksiężyca, a na klatce piersiowej fibulę kapeluszoną. Materiały datuje się na okres między późną fazą Kötllach I a Kötllach II (Tassin 1983, 13–19; Cagnana 2008, 464; Basso 2021, 170–172). **239. Joannis**, gm. Aiello del Friuli, prow. Udine. W obrębie zabytkowego spichlerza i sąsiedniego budynku oraz poza nimi, w obrębie późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego założenia mieszkalno-gospodarczo-sakralnego o charakterze wiejskiego założenia obronnego (Centa di Joannis) odkryto cmentarzysko ketlaskie. Przebadano 29 grobów. Jamy grobowe były otoczone kamieniami oraz głazami, ale wyłącznie przy głowie zmarłego. W grobach znaleziono zabytki typowe dla fazy Kötllach II (druga połowa X–XI w.): 34 brązowe kabłączki skroniowe, zwykle znajdowane w parze, 3 zausznice lunulowate z brązu, 4 noże żelazne oraz 7 pierścionków z brązu i srebra. Zabudowania późnośredniowieczne powstały w XIV w., kiedy o nekropoli słowiańskiej zapewne już zapomniano (Borzacconi, Tiussi 2006, 335–337; 2008, 49–51). **240. Akwileja**, gm. loco, prow. Udine. W tym ważnym ośrodku kościelnym znaleziono dwie zausznice półksiężycowate oraz fibulę w kształcie dysku. Okoliczności odkrycia nie są znane, ale zausznice datowane są na fazę Kötllach I, zaś fibula na fazę Kötllach II (Brozzi 1963, 71; 1989, 19; Cagnana 2008, 464; Basso 2021, 148–149). **241. Gorycja**, gm. i prow. loco. Z miejscowości tej pochodzą trzy zabytki, które zostały znalezione w tym samym czasie: nóż żelazny oraz dwa przedmioty określone początkowo błędnie jako „bransoleta” i „pierścionek”, w rzeczywistości rozpoznane jako kabłączki skroniowe. Wszystkie trzy egzemplarze znajdują analogie w materiałach kultury ketlaskiej. Dokumentacja dotycząca znalezienia łącznie 68 zabytków zaginęła w okresie pierwszej wojny światowej (Ahumada Silva 1983, 38, fig. IV:2; Cagnana 2008, 464; Basso 2021, 162–163). **242. Lucinico**, gm. i prow. Gorycja. Na prawym brzegu Isonzo – rzeki, która oddziela to miejsce od centrum Gorycji – odkryto przypadkiem cztery kabłączki skroniowe (Furlani 1986, 25, fig. 6). Zabytki te datuje się na okres między X a XI w. (Basso 2021, 164). **243. Corno di Rosazzo**, gm. loco, prow. Udine. Na podwórku miejscowej plebanii odkryto przypadkiem siedem

pochówków ułożonych w rzędzie. Wśród zabytków wystąpiły dwie zausznice półksiężycowate oraz dwa kabłączki skroniowe. Materiał datuje się między X a XI w. (Someda De Marco 1954, 192–194, fig. 17; Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 157–159). **244. Mossa**, gm. loco, prow. Gorycja. Na wzgórzu Vallisella/Torondel, podczas prac rolnych wykopano kilka naczyń, monet rzymskich i kostek mozaik, a także odkryto 10 pochówków o orientacji wschód–zachód, którym towarzyszyły zabytki z brązu oraz moneta z IX w. Poza tym natrafiono na dół, w którym spoczywały w bezładzie szczątki wielu osób przykryte warstwą wapna. Później odkryto osiem kolejnych grobów szkieletowych. Następnie przeprowadzono systematyczne prace wykopaliskowe, które ujawniły kolejne 47 pochówków oraz fundamenty starszych od grobów imponujących konstrukcji murowanych. Groby przypisano do kultury ketlaskiej. Wśród zabytków ruchomych znalazły się zausznice półksiężycowate, kabłączki skroniowe, nóż oraz grot strzały. Materiały przypisano do rozwiniętego horyzontu Kottlach I (IX–X w.) (Furlani 1986, 33–36; por. także Cagnana 2008, 464–465; Basso 2021, 105–110). **245. San Pietro al Natisone**, gm. loco, prow. Udine. Koło kościoła św. Kwiryna, w warstwie ziemi zmieszanej z ludzkimi kośćmi, utworzonej prawdopodobnie w późnym średniowieczu w wyniku rozkopania starszego cmentarza, znaleziono 11 kabłączków skroniowych oraz dwie brosze kapeluszkowate. Datowanie zabytków przypisuje się przeważnie do X–XI w., a jeden z kabłączków do okresu VIII–IX stulecia (Tagliaferri 1986, 153; Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 131–134). **246. Cividale**, gm. loco, prow. Udine. Z granic miasta lub okolicy pochodzi fibula w kształcie dysku, datowana na przełom fazy Kottlach I i II (pierwsza połowa X w.) (Negri 2010, 103–112). Po jednej zausznicy półksiężycowatej znaleziono w: **247. Udine**, gm. i prow. loco, **248. Caporiacco**, gm. Colloredo di Monte Albano, prow. Udine oraz **249. Nimis**, gm. loco, prow. Udine (Brozzi 1963, 70; Šribar 1983, 317–318; Cagnana 2008, 465; Basso 2021, 150–151, 165–166; 169–170). **250. Godo**, gm. Gemona del Friuli, prow. Udine. Pochodzi stąd kabłączek skroniowy, który datuje się na VIII–IX stulecie, chociaż niektórzy badacze kwestionują jego związek z kulturą ketlaską (Mader 2004, 56; Basso 2021, 161–162). **251. Ovaro**, gm. loco, prow. Udine. Odkryto tam cmentarz, który datuje się na okres między VII a XI w. W 23 grobach pochowano 40 osób. Wszystkie pochówki znajdowały się w przestrzeni między salą pozostającej w ruinie bazyliki a bazylikiem, z wyjątkiem jednego w pobliżu relikwiarza. Spośród grobów przebadanych w pobliżu kościoła San Martino szczególne zainteresowanie wzbudziły trzy, z widocznymi śladami rozpalania ognisk wewnątrz grobów z częściowym nadpaleniem szczątków zmarłych. Ten rytuał, poświadczony w kontekście pochówków słowiańskich na różnych cmentarzyskach Słowenii i Chorwacji, pozwolił na wyciągnięcie wniosku, że społeczność zamieszkująca Ovaro między VII i IX w. musiała być mieszana, głównie romańsko-słowiańska (Cagnana 2000; Cagnana, Amoretti 2005, 433–452; por. także Borzacconi, Cagnana 2001, 514–522). **252. San Pietro al Natisone**. Poza wspomnianymi wyżej odkryciami koło kościoła św. Kwiryna, na interesujące materiały natrafiono w tej samej miejscowości przy rezydencji Belvedere. Wśród 27 odsłoniętych jam grobowych, w których pochowano łącznie 28 zmarłych, przeważała orientacja wschód–zachód, z głową na zachód, ale część zmarłych ułożona została głową na północ. Doły grzebalne

miały obstawy z kamieni. W trakcie prac, przy 15 zmarłych znaleziono kościane grzebień, przy 13 – żelazne noże, przy trzech – zausznice z brązu. Do tego w grobach i ich sąsiedztwie wystąpiły przeszliki ceramiczne, igła brązowa i kościana, żelazny grot strzały, krzesiwo, dwie sprzączki, nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych, kości zwierzęce. Cmentarzysko wydатовano na VI–VII w. Ślady palenia ognia zaobserwowano we wszystkich grobach, ale szczególnie w sześciu jamach, w których zabiegi te były skoncentrowane – podobnie jak w Ovaro – w pobliżu stóp i głowy zmarłego. Określenie przynależności kulturowej zmarłych jest w tym przypadku problematyczne. Była to zapewne społeczność mieszana, słowiańsko-romańska (Borzacconi 2007, 250–295). **253. Cella**, gm. Ovaro, prow. Udine. W miejscowości tej znaleziono zausznice lunulowatą oraz kabłączek skroniowy. Obydwa zabytki można datować na fazę Kottlach II (druga połowa X–XI w.) (Cagnana, Amoretti 2005, 443; Basso 2021, 151–152). **254. Mazéit**, wzgórze w gm. Verzegnis, w prow. Udine. W miejscu tym odkryty został grób kobiety z kabłączkami skroniowymi typowymi dla kultury ketlaskiej (Vannacci Lunazzi 2008, 25–30).

Znaleziska archeologiczne związane z kulturą ketlaską pochodzą również z regionu Wenecja Euganejska: **255. Castello di Godego**, gm. loco, prow. Treviso, **256. Cittadella** (Pieve di San Donato), gm. loco, prow. Padwa, **257. Crespano del Grappa**, gm. loco, prow. Treviso. Kolejne zabytki znane są również z regionu Teydent-Górna Adyga: **258. Bressanone/Brixen**, gm. loco, prow. Bolzano, **259. Laas/Lasa**, gm. loco, prow. Bolzano, **260. Cavalese**, gm. loco, prow. Trydent, **261. Drena**, gm. loco, prow. Trydent, **262. Arco (San Giorgio)**, gm. loco, prow. Trydent, **263. Lizzana**, gm. Rovereto, prow. Trydent (Possenti 1995, 141–168; Basso 2021, 180–193).

Analizy językowe, czasowe i przestrzenne

Zanim przejdziemy do analiz czasowo-przestrzennych, warto (spróbować) ustalić, jakim dokładnie językiem posługiwali się Słowianie zasiedlający północno-wschodnią Italię w okresie powstawania lokalnych słowiańskich nazw toponimicznych w średniowieczu. W odniesieniu do wspólnego przodka wszystkich języków słowiańskich używa się terminu *paleosłowiański*, *prasłowiański* lub *protosłowiański* (niem. *Urslawisch* lub *Protoslawisch*, słoweńska *praslovanščina*). Ten wspólny język nie został bezpośrednio udokumentowany w tekstach pisanych, lecz ma charakter postulatywny i jest rekonstruowany za pomocą metod językoznawstwa porównawczego. Około VI w. n.e. lokalne odmiany języka prasłowiańskiego zaczęły ewoluować oddzielnie. Języka prasłowiańskiego nie należy mylić ze starosłowiańskim lub staro-cerkiewno-słowiańskim (rzadziej starosłowiańskim lub starobułgarskim, niem. *Alt-kirchenslawisch*, słoweńska *stara cerkvena slovanščina*), który stanowi najstarszy zapisany język słowiański, opracowany w drugiej połowie IX w. przez misjonarzy Cyryla i Metodego w celu chrystianizacji Słowian i tłumaczenia tekstów sakralnych. Chociaż początkowo używany był głównie w ewangelizacji obszaru Moraw, ten język pisany opierał się na południowo-słowiańskim dialekcie, którym kiedyś mówiono w regionie Saloniki i z tego powodu wykazuje on cechy językowe podobne do bułgarskiego i macedońskiego, których brak na obszarach alpejskich (słoweńskich), morawsko-panońskich, a także w słowiańskich toponimach Friuli (Garzaniti 2013; Finco

2021, 218). Z punktu widzenia ewolucji językowej nie było przerwy w ciągłości między prasłowiańskim a współczesnymi odmianami słoweńskimi (i współczesnym „standardowym” słoweńskim). Ludność słowiańska, która osiedliła się na terenie Alp Wschodnich w VI stuleciu, posiadała już pewne wyróżniające ją cechy językowe (fonetyczne, morfo-syntaktyczne, leksykalne), które z czasem stopniowo się uwydatniły i wzmocniły. Ten obszar językowy coraz bardziej oddalał się od innych rejonów sławofońskich, w szczególności południowo-wschodnich (sztokawski) i od rejonu morawskiego (czeski, słowacki), od którego oddzielony został wraz z osiedleniem się Węgrów w Panonii (896) oraz w wyniku postępującej germanizacji dzisiejszej południowej Austrii (por. Ramovš 1936, 22–23; Greenberg 2000, 35–38).

Wśród uczonych nie ma jednomyślności co do nazwy, jaką należałoby określać odmianę języka słowiańskiego używanego na obszarze wschodnich Alp (i północno-wschodniej Italii) między VI a X w. Zasadniczo w obiegu naukowym funkcjonują trzy pojęcia, które odzwierciedlają dwa różne podejścia teoretyczno-metodologiczne i interpretacyjne: *alpejsko-słowiański* i *karantański* oraz *protosłoweński*. Termin *alpejsko-słowiański* (niemiecki *Alpenslawisch*, słoweńska *alpska slovanščina*), ukuły przez Frana Ramovša i używany głównie przez austriackich uczonych, odnosi się do fazy językowej przejściowej między okresem fragmentacji języka prasłowiańskiego a późniejszą fazą późnośredniowieczną (z rękopisami z XIV–XV w.), podkreślając charakterystyczne cechy same w sobie nieuważane za słoweńskie. Język *alpejsko-słowiański* uważany jest za zaczątek (fazę embrionalną) późniejszego lokalnego rozwoju językowego, który doprowadził do powstania odmian słoweńskich. Definiując cechy lingwistyczne toponimów słowiańskich na terenie Austrii południowej (tak zwana *Slavia submersa*), Heinz Dieter Pohl użył określenia *Karantanisch* (karantański) jako glottonimu (Pohl 2005, 130). Język *protosłoweński*, zwany również *paleosłoweńskim* lub *starsłoweńskim* (niem. *Urslovenisch*, *Altslovenisch*, *Protoslovenisch*, *Frühslovenisch*; słoweńska *praslovenščina*, *starslovenščina*, *protoslovenščina*), podkreśla cechy językowe charakterystyczne dla tej odmiany języka (lub wspólne jedynie z językiem kajkawskim i czakawskim) w odróżnieniu od innych obszarów sławofońskich. W podejściu tym kładzie się nacisk na wyszukiwanie „proto-słoweńskich” cech językowych. Warto w tym miejscu wspomnieć, że prócz toponimów i antroponimów, najważniejszym i zarazem najstarszym świadectwem języka słowiańskiego używanego w interesującym nas okresie w Alpach Wschodnich (w szczególności na obszarze dzisiejszej Karyntii) są słynne *Pomniki Fryzyńskie* (słoweńskie *Brižinski spomeniki*, niemieckie *Freisinger Denkmäler*), trzy teksty do użytku liturgicznego, przepisane około roku 1000 z oryginałów prawdopodobnie pochodzących z IX w. Są to najstarsze teksty słowiańskie napisane alfabetem łacińskim i w języku innym niż staro-cerkiewno-słowiański (Moszyński 1994; Wątróbska, Ziewiec 2008).

Przeprowadzone kwerendy archiwalne, biblioteczne i terenowe pozwoliły na zebranie 20 toponimów słowiańskich w północno-wschodnich Włoszech, które można wywieść ze wspólnego pnia, a dokładnie od paleosłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*. Z tych nazw miejscowych 15 (75%) występuje w formie derywatu sufiksального z przyrostkiem *-iska* (typ pierwszy), oznaczając – jak należy sądzić – dawny gród, który w momencie wytwarzania i utrwalania się topo-

nimu pozostawał obiektem, który utracił swe pierwotne znaczenie i funkcje. Trzy nazwy zachowały się w formach zdrobniałych (deminutywnych) typu *Gradec* lub *Gradez* (typ drugi) (15%), zaś dwie (10%) odnoszą się bezpośrednio do określenia *gród* (typ trzeci). Jeżeli powstanie nazw typu *Gradec/Gradez* (gródek) powiążemy z niewielkimi rozmiarami obiektów obronnych lub – zgodnie z sugestiami językoznawców (Szczerbowska-Kopacz 2011, 180) – z istnieniem tych obiektów w sąsiedztwie jakichś większych lub ważniejszych grodów czy grodzisk, to w grę wchodzi różne możliwości. W przypadku *Castelliere di Rupinpiccolo*, o lokalnej nazwie *Gradec*, uwagę zwracają relatywnie niewielkie rozmiary tego grodziska protohistorycznego, mimo monumentalności pojedynczego ciągu muru obwodowego. Warto też wspomnieć, że w niewielkiej odległości od omawianego obiektu znajdują się dwa większe grodziska: jedno o nazwie *Gradische/Gradisce* (*Castelliere di Sales*), oddalone o 3 km, drugie, lokalnie określane jako *Grad* (*castelliere di Contovello*), leżące w odległości 3,6 km. Z kolei w odniesieniu do grodziska *Slivia*, znanego również jako *Gradec*, należy zauważyć, że jest to obiekt o wyjątkowo dużych rozmiarach, więc o nazwie mogła zadecydować relacja do innego obiektu, choćby oddalonego o zaledwie 200 m grodziska protohistorycznego znanego jako *castelliere di Slivia II*. Nazwa *Belgrado*, jak już zostało wspomniane, mogła odnosić się do funkcjonującego dworu lub zamku średniowiecznego. Podobnie jest z *castelliere di Contovello* o nazwie *Grad*, gdzie na dawnym grodzisku protohistorycznym wznosił się średniowieczny zamek *Moncolano*.

Powstanie sześciu (30%) toponimów wywodzących się z form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* zostało udokumentowane w średniowieczu. Dotyczy to takich miejscowości, jak *Gradisca di Sedegliano*, *Gradisca di Spilimbergo*, *Gradiscutta di Varmo*, *Belgrado del Friuli*, *Gradisca d’Isonzo* oraz *Gradisca* w *Pasiano di Pordenone*. Pozostałe 70% jest trudne do wydatowania, jednak z dużym prawdopodobieństwem co najmniej część z nich można przypisać wiekom średnim. Dotyczy to zwłaszcza tych nazw miejscowych, które znajdują się na zachodzie, daleko od granicy sławofońskiej i musiały powstać w okresie rozwijającego się osadnictwa słowiańskiego w głębi Italii północno-wschodniej. Byłyby to przede wszystkim następujące lokalizacje: *Castelliere La Gradisce* (*Gradiscutta*) w *Codroipo*, *Gradischis* w *Beano* oraz *Borgo Gradisca* w *Castello Ronganzuolo*. W każdym razie, trudno byłoby wyjaśnić powstanie toponimów tego typu w innym okresie.

Dotykamy tu problemu datowania także innych słowiańskich nazw miejscowych występujących na terenie Friuli-Wenecji Julijskiej i możliwości wykorzystania ich w analizach osadniczych dotyczących okresu średniowiecza. Spośród zebranych 198 toponimów (nie licząc tych odnoszących się do prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*), aż 109 (ponad 55%) zostało potwierdzonych w średniowieczu. Nie ulega wątpliwości, że wykształcenie się znacznej części pozostałych 45% przypadło na ten sam okres, przy czym pewność ta wzrasta wraz z przesuwaniem się na zachód. Twierdzenie takie wspierają niektóre szacunki i zestawienia liczbowe. Już na pierwszy rzut oka widać, że toponimy trudne do wydatowania występują przeważnie tam, gdzie te średniowieczne. Pewnym wyjątkiem jest tu – o dziwo – prowincja *Triest*, gdzie notuje się niewiele nazw znanych ze średniowiecznych źródeł pisanych. Z uwagi na położenie w pobliżu, a później

w zasięgu ziem zamieszkiwanych w wiekach średnich przez Słowian, jest to raczej wynik stanu badań niż obraz rzeczywistości. Jeżeli toponimy średniowieczne zamknijemy najmniejszą (wspólną) geometrią ograniczającą (ryc. 26), to okaże się, że aż 79 na 89, czyli 88,76% słowiańskich nazw miejscowych trudnych do wydatowania mieści się w tej geometrii. Udział ten wzrośnie do 100%, gdy przy wyznaczaniu geometrii weźmiemy pod uwagę również zasięg występowania znalezisk archeologicznych związanych ze średniowieczną kulturą słowiańską oraz miejsc ich obecności odnotowanych w źródłach pisanych. Ale to nie wszystko. Wiele słowiańskich nazw miejscowych trudnych do wydatowania znajduje odpowiedniki w tych potwierdzonych w średniowieczu. Niektóre z tych pierwszych stanowią dosłowne tłumaczenie wcześniejszych nazw łacińskich.

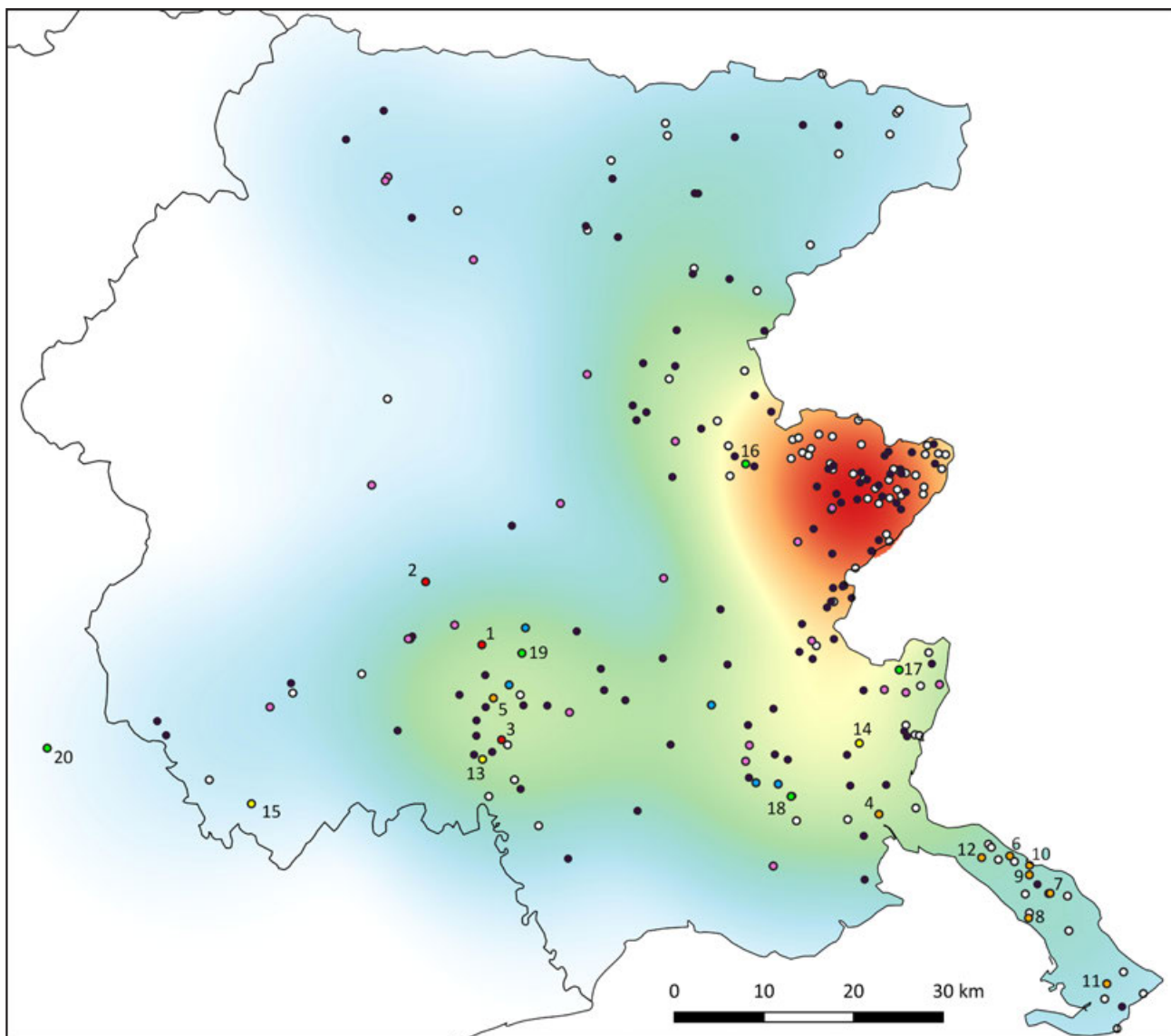
Okres kształtowania toponimii słowiańskiej na terenie Italii rozpoczął się wraz z pojawieniem się Słowian u jej granic u schyłku VI stulecia, jednak proces ten musiał przyspieszyć od drugiej połowy VIII w., kiedy po klęsce Longobardów z Frankami ruch na linii Alp Julijskich, Prealp Julijskich i Krasu był już swobodniejszy. Niewątpliwie jednak prawdziwy rozkwit słowiańskiego nazewnictwa terenowego zawdzięczamy wielkiej akcji kolonizacyjnej, która rozpoczęła się po najazdach Węgrów, a więc od drugiej połowy X w. Jak należy sądzić, powstała wówczas przeważająca część znanych słowiańskich nazw miejscowych między Alpami, Adriatykiem i wschodnią częścią regionu Veneto. Język słowiański wymarł na Równinie Friulskiej i na zachód od niej jeszcze w wiekach średnich, najpierw otoczony, a później zastąpiony przez język romański używany przez większą część mieszkańców regionu. Według Brigitty Mader, pierwiastek słowiański zaczął być stopniowo wchłaniany od XII w. (Mader 1988, 40). Franco Finco wykazuje z jednej strony, że w XIII i XIV stuleciu imiona słowiańskie nie pojawiają się już tak często w dokumentach, a te, które nadal występują, stanowią oznakę wcześniejszej obecności osad słowiańskich oraz pewnego konserwatyzmu w pismach notarialnych (Finco 2003, 541, 543). Także imiona słowiańskie odnoszące się do dzierzawców i kolonów klasztoru Marii Panny w Akwilei w latach 1170–1190 – o czym była mowa wyżej – nie pojawiają się już w XIV w. Z drugiej strony, wspomniany uczony rewiduje nieco w ostatnich latach swoje poglądy, stwierdzając, że obserwacje tego typu nie mogą być do końca miarodajne, ponieważ antroponimia dostosowuje się do naciśków kulturowych, mód i prestiżu, co nie musi oznaczać porzucenia języka przodków. W dolinach Resia i Natisone, gdzie miejscowy dialekt słowiański przetrwał od wieków średnich do dziś, od dawna stosowane jest nazewnictwo osobowe, które ma pochodzenie romańskie i chrześcijańskie (Finco 2021, 217). Tak czy inaczej, wydaje się, że procesy zanikania języka słowiańskiego w Italii północno-wschodniej, na zachód od granicy sławofońskiej rozpoczęły się jeszcze w średniowieczu i dotknęły w pierwszej kolejności imion osobowych. Zjawisko to było jednym z przejawów romanizacji i chrystianizacji (akulturacji). Najbardziej trwale okazały się nazwy miejscowe, wśród których szczególną pozycję zajmują trzy interesujące nas typy. Wszystko wskazuje na to, że znaczna większość słowiańskich toponimów na terenie północno-wschodniej Italii powstała w wiekach średnich, tyle że na wschodzie miały one większą szansę na przetrwanie ze względu na ciągłość językową i kulturową. Pozwala to przypuszczać, że w głębi Friuli-

-Wenecji Julijskiej i we wschodnim Veneto część słowiańskiej toponimii uległa bezpowrotnemu zapomnieniu.

Ogólna liczba zebranych w tym artykule toponimów słowiańskich na terenie północno-wschodniej Italii wynosi 218, z czego 20 (9,17%) to badane przez nas nazwy nawiązujące do prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*. Stanowią one najliczniejszą grupę o wspólnym źródłosłowie (od **gardu*), co wskazuje na pewną zwyczajowość w nadawaniu tego typu nazw. Lista skatalogowanych toponimów z pewnością nie jest zamknięta, a etymologia w niektórych przypadkach nie została definitywnie rozstrzygnięta, ale w zebranym materiale roboczym da się stwierdzić pewne prawidłowości. Przytłaczająca większość nazw odnosi się do cech krajobrazu i jego zasobów (na przykład góry, cieki wodne, źródła, doliny, urwiska, parowy, bagna, skały, wyróżniki topograficzne, budowa terenu, brzegi rzek, miejsca trudno dostępne, miejsca gołe, niezarośnięte, pustki, równiny, połoniny, polany). Całkiem sporo nazw odnosi się do funkcji terenu i jego elementów (przesieka, osada, wieś, obóz, obozowisko, łąka, las, pole orne, nieużytek, miedza, granica, miejsce graniczne, wspólnota, gmina). Do tej ostatniej grupy nazw kulturowych dodać należy interesujące nas „grodziska”, „gródk” i „grody”. W niemałej liczbie przypadków spotykamy też odwołania do świata zwierząt i roślin (dzikiego i udomowionego). Niektóre toponimy wskazują na położenie (pośrodku, na dole, na górze, pod górą, za górą, za grodem). Zdarzają się również odonimy⁸ (przejście, bród, przeprawa). Wśród nazw spotyka się takie, które nawiązują do zajęć, rodzaju działalności społeczno-gospodarczej (pasterz, dzwonnik, osiedleniec na nowym terenie, na nieużytku, kapelusznik, czapnik) albo do imienia lub przezwiska osoby (antroponimy). Część toponimów odpowiada zabudowie i jej funkcji (chlew, obora, zagroda, ogrodzenie, wieża, dzwonnica). W przypadku niektórych nazw miejscowych pojawiają się w różnych okresach określenia wskazujące konkretnie na obecność Słowian. Nieliczne słowiańskie nazwy zostały urobione od postaci świętych lub wezwań kościołów. Te ostatnie – zauważmy – niejednokrotnie górowały nad okolicą albo stanowiły najbardziej charakterystyczny punkt krajobrazu. Widać więc, że w procesie osławiania przestrzeni przeważały odwołania do dominant terenowych i pustek osadniczych. W takiej perspektywie pojawianie się i utrwalanie nazw trzech interesujących nas typów wydaje się wręcz naturalnym procesem. Zastanawiające jest jednak, że nie do wszystkich tego typu nazw udało się przyporządkować obiekty ufortyfikowane. Na 20 z nich 12 (60%) odpowiada znanym grodziskom protohistorycznym, wybudowanym między epoką brązu i wczesną epoką żelaza, co pozwala widzieć w tym zjawisku pewną regułę. W jednym z tych przypadków na grodzisku protohistorycznym powstała twierdza średniowiecza. Do tego dochodzi jeszcze nazwa Belgrado del Friuli, odnosząca się zapewne do średniowiecznego dworu lub zamku. W sumie mielibyśmy więc 13 potwierdzonych przypadków (65%). Co zatem z pozostałymi siedmioma nazwami?

Kiedy przyjrzymy się lokalizacji toponimów wywodzących się od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, którym nie udało się przyporządkować żadnego obiektu ufor-

⁸ *Odonim* to termin oznaczający nazwę własną nadaną ulicy, placowi lub dowolnemu obszarowi, w którym odbywa się ruch, w tym drogom, szlakom czy przeprawom (Zamboni 2005; Marcato 2005).

Ryc. 24. Friuli-Wenecja Julijska oraz wschodni skraj Wenecji Euganejskiej. Toponimy wywodzące się od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* na tle mapy skupień wygenerowanej w oparciu o pozostałe toponimy słowiańskie, znaleziska archeologiczne oraz miejsca obecności Słowian odnotowane w średniowiecznych źródłach pisanych. Promień skupienia 23 km. Legenda – por. ryc. 1. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 24. Friuli-Venezia Giulia and the eastern edge of Veneto. Toponyms derived from Proto-Slavic forms **gardu*, **gardiku*, **gardiska* shown against a density map generated from other Slavic toponyms, archaeological finds, and locations of Slavic presence recorded in medieval written sources. Cluster radius: 23 km. Legend – see Fig. 1. Compiled by M. Piotrowski

tyfikowanego, to łatwo zauważymy, że poza trzema przypadkami (Gradiscutta di Faedis, Gradiscutta di Gorizia i Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo), pozostałe cztery znajdują się na Równinie Friulskiej – stosunkowo płaskim terenie intensywnie użytkowanym rolniczo, zwłaszcza w czasach nowożytnych. Stan zachowania niektórych grodzisk protohistorycznych w tym rejonie wskazuje na znaczne zniszczenia wywołane agraryzacją. Ich budowa, głównie z ziemi, drewna i luźnych kamieni, w odróżnieniu od kamiennych fortyfikacji budowanych na wzniesieniach w okolicach Gorycji, Triestu czy Monfalcone, zwiększała ich podatność na działanie czynników podepozycyjnych (naturalnych i antropogenicznych). Dobrym przykładem jest Castelliere di Rividischia koło Gradiscutta – protohistoryczne grodzisko, które długo pozostawało nierozpoznane przez archeologów i uchwytnie jest jedynie

na niektórych zdjęciach lotniczych. Do tego dochodzą jeszcze procesy urbanizacyjne w tej części Włoch. Należy więc dopuścić możliwość, że przynajmniej niektóre z nazw miejscowych, zwłaszcza tych wywodzących się z formy **gardiska* (grodzisko), odpowiadają zniszczonym, nieczytelnym w terenie osadom obronnym. W tej sytuacji dane językoznawcze powinny stać się przyczynkiem do bardziej intensywnych archeologicznych poszukiwań tego rodzaju obiektów.

Wychodząc z założenia, że znaczna większość słowiańskich toponimów z terenu północno-wschodniej Italii ma średniowieczną genezę, można podjąć próbę analiz przestrzennych nastawionych na przedstawienie i zbadanie zależności interesujących nas nazw pierwszego, drugiego i trzeciego typu od śladów osadnictwa słowiańskiego, z włączeniem stanowisk archeologicznych oraz miejscowości pojawiających się w źród-

dłach pisanych. Najprostszym sposobem jest wygenerowanie mapy skupień (*heat map*) (Wilkinson, Friendly 2008; Słomska-Przech, Panecki, Pokojski 2021) uwzględniającej wszystkie dostępne ślady obecności Słowian, z wyłączeniem nazw trzech interesujących nas typów, a następnie obserwacja tych ostatnich na obrazie wynikowym (ryc. 24). Mapa skupień to graficzne przedstawienie gęstości danych geograficznych w formie map rastrowych, opracowane przez zastosowanie estymacji gęstości jądra przy użyciu zadanego promienia dla danych punktowych. Szczegółowość map skupień odzwierciedla promień funkcji estymacji jądra: im większy promień, tym bardziej uogólniona mapa. Na potrzeby generalizacji zebranych danych punktowych wybrałem promień 23 km. Z doświadczenia i danych źródłowych⁹ wynika, że jest to średnia odległość, jaką dzień nie może pokonać człowiek pieszo, a zatem dwa punkty oddalone od siebie na taką lub mniejszą odległość można uznać za skupienie wynikające z mobilności człowieka w średniowieczu. Na wygenerowanej mapie skupień widzimy, że wszystkie badane przez nas nazwy pochodne od form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* mieszczą się w zasięgu tak wyliczonych koncentracji, przy czym najbardziej peryferyjne wydają się dwie lokalizacje: Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo oraz Gradisca w Pasiano di Pordenone.

Jeżeli przyjmiemy odległość 23 km za średnią drogę możliwą do pokonania dziennie w wiekach średnich na piechotę, to łatwo zrozumiemy, że poruszanie się w promieniu około 11,5 km umożliwi powrót do domu bez konieczności nocowania. Wyznacza to obszar najbardziej intensywnej aktywności osadniczej ze wszystkimi jej konsekwencjami, w tym zapewne z osławianiem przestrzeni i nazywaniem jej charakterystycznych punktów (por. niżej). Wykreślając okręgi o promieniu 11,5 km wokół interesujących nas toponimów pierwszego, drugiego i trzeciego typu, możemy zbadać, w zasięgu jakiej liczby poszczególnych rodzajów innych śladów obecności Słowian się one mieszczą. Zestawienie wyników przedstawia tabela 1. Niemal wszystkie badane przez nas obiekty znajdują się w zasięgu innych punktów w liczbie od kilku do kilkunastu. Wyróżniają się tu Gradisce/Gradisce w gm. Sgonico, w prow. Triest, Gradišče na Monte Chiave (Castelliere di Cattinara), Castelliere La Gradisce (Gradiscutta) w Codroipo oraz grodzisko Castelliere di Rividischia koło Gradiscutta. Jednym z wyjątków jest Gradisca di Spilimbergo z wynikiem zero, jednak należy wspomnieć, że w zasadzie na granicy wytyczonego wokół tego grodziska okręgu znajduje się duże cmentarzysko kultury keltackiej w miejscowości Turrida. Drugim wyjątkiem jest Borgo Gradisca położone najdalej na zachód, już w regionie Wenecja Euganejska. Zaledwie jeden punkt mieści się w zasięgu Gradisca w Pasiano di Pordenone. Trzeba jednak zauważyć, że dwa ostatnie przykłady dotyczą toponimów leżących na linii, wzdłuż której rozkładają się ślady obecności Słowian w średniowieczu. Odpowiada ona szlakom wojennym Węgrów, którzy od schyłku IX do połowy X w. zapuszczali się w głąb Italii, a jak pamiętamy, rozwój osadnictwa słowiańskiego był w tym rejonie powiązany z zagospodarowaniem ziem zniszczonych przez Madziarów (ryc. 25). Wydaje się, że w przypadku wysuniętych na zachód toponimów Borgo Gradisca i Gradiska

w Pasiano mamy do czynienia z niedostatecznym stanem badań nad obecnością Słowian w średniowieczu, chociaż oczywiście należy się tu liczyć z rozrzedzeniem ich osadnictwa.

Interesującym narzędziem do analizy danych przestrzennych, z jakimi mamy tu do czynienia, jest tak zwany *diagram Woronoja* (Brassel, Reif 1979; Kisiała, Rutkiewicz 2017). Jest on konstrukcją tworzoną ze zbioru punktów rozmieszczonych na określonej powierzchni. Podstawą są punkty (węzły, centra, załączki), które należą do określonego, jednolitego i skończonego zbioru S . W naszym przypadku będą to wszystkie odnotowane na terenie północnej Italii toponimy wywodzące się od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*. Metoda polega na takim podziale badanego obszaru na pola (komórki), w którym każdy punkt położony wewnątrz danego pola – jak na przykład inny toponim słowiański, znalezisko archeologiczne lub miejsce wzmiankowane w źródłach pisanych związane z obecnością Słowian – leży bliżej węzła znajdującego się w tej komórce niż jakiegokolwiek innego węzła sieci ze zbioru S .

$$Vor_S(p) = \{x \in E \mid \forall q \in S, d(x, p) \leq d(x, q)\},$$

gdzie d jest odległością. Komórki Woronoja, będąc intersekcją półpłaszczyzn, są wielobokami wypukłymi. Zbiór tych wieloboków rozkłada dwuwymiarową przestrzeń euklidesową, tworząc charakterystyczny diagram. Komórki diagramu, przyjmujące numer identyfikacyjny węzła ze zbioru S , możemy rozumieć jako teoretyczny, oparty na kryterium najbliższej odległości, zasięg oddziaływania interesujących nas obiektów/nazw pierwszego, drugiego i trzeciego typu w procesie osławiania przestrzeni i nazywania elementów krajobrazu. Podział na pola pozwala na zrozumienie teoretycznej regionalizacji przestrzeni względem elementów ze zbioru S . Znaczenie ma również wielkość komórek. Im są mniejsze, tym zagęszczenie obiektów ze zbioru S jest większe. Znaczny rozstrzał wielkości powierzchni komórek w określonym zasięgu – jak w naszym przypadku – wskazuje, że rozmieszczenie interesujących nas obiektów/nazw jest nierównomierne, co mogło przekładać się na zróżnicowany do nich dostęp. Diagram Woronoja umożliwia uwzględnienie w analizie dowolnej liczby punktów mieszczących się w założonych granicach.

Analiza diagramu (ryc. 26; tabela 2), poza wskazaniem analogicznych jak poprzednio skupień toponimów nawiązujących do form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, pozwala stwierdzić, że prócz protohistorycznej osady obronnej o lokalnej nazwie Gradec lub Gradez w gm. Sgonico, w prow. Triest, wszystkie pozostałe posiadają przynajmniej jeden, a zwykle więcej, punktów związanych z obecnością Słowian, z których bliżej jest do danego węzła sieci niż do innych podobnych węzłów. Wyróżniają się tu toponimy takie, jak Gradiscutta di Faedis (77 punktów), Gradiscutta di Gorizia (56 punktów), Gradiscia (Gardiščiuta, Gardiščiutis, Gradiscja), w miejscowości Ruda (19 punktów), Gradischis w Beano (11 punktów), wszystkie w regionie Friuli-Wenecja Julijska. Stosując kryterium liczebności, należałoby do tej samej grupy zaliczyć Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo (13 punktów), w regionie Wenecja Euganejska (Veneto), chociaż w tym przypadku należy zwrócić uwagę na znaczne rozproszenie potwierdzonych śladów obecności Słowian. Wspomniany wyjątek, czyli obiekt Gradec/Gradez, znajduje się jednak w skupieniu innych toponimów pochodzących od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, ale też w pobliżu innych toponimów słowiańskich

⁹ Na przykład w relacji Ibrahima Ibn Jakuba podróż z Pragi do Krakowa zajęła trzy tygodnie (*Relacja Ibrahima Ibn Jakuba...*). Z szacunkowych wyliczeń wynika, że poruszał się on około 23 km dziennie.

Tabela 1. Analiza pozostawiania toponimów pochodnych od form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* w zasięgu osadnictwa słowiańskiego (promień 11,5 km)
Table 1. Analysis of the presence of toponyms derived from the forms **gardu*, **gardiku*, **gardiska* within the range of Slavic settlement (radius of 11.5 km)

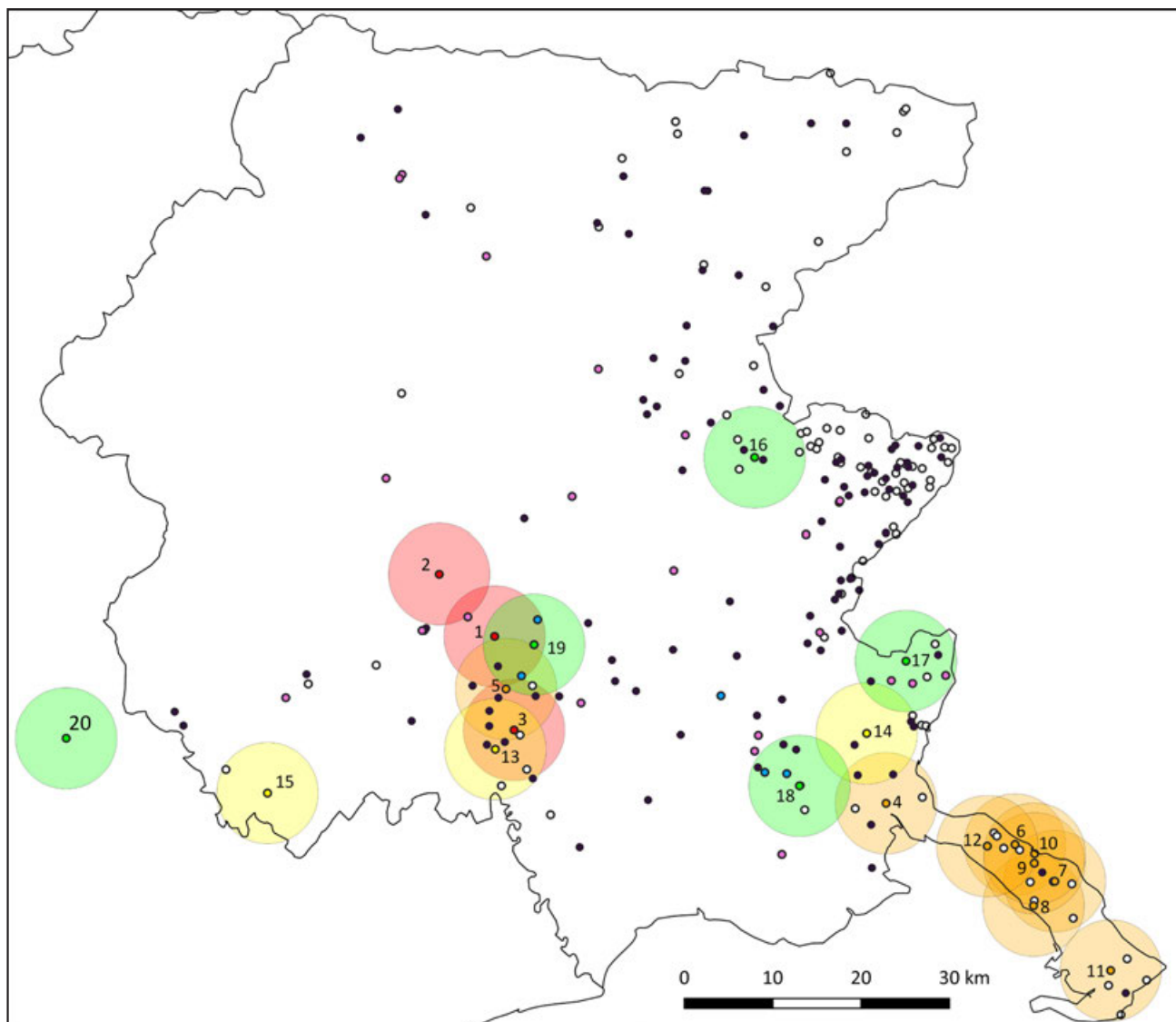
Nr	Toponim typu <i>Gród/Gródek/Grodzisko</i>	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	Gradisca di Sedegliano	0	0	0	1	1	0	3	1	6
2	Gradisca di Spilimbergo	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Gradiscutta	0	1	1	0	6	3	0	0	11
4	Castelliere della Gradiscata	0	0	0	0	3	2	0	0	5
5	Castelliere La Gradiscje	1	0	0	0	6	2	1	0	10
6	Gradišče	0	3	0	0	1	6	0	0	4
7	Gradec	0	2	0	0	1	5	0	0	8
8	Grad	0	2	0	0	1	5	0	0	8
9	Gradische/Gradisce	0	5	0	0	1	9	0	0	15
10	Gradez/Gradec	0	4	0	0	1	9	0	0	14
11	Gradišče	0	0	0	0	1	4	0	0	5
12	Gradec	0	3	0	0	0	5	0	0	8
13	Belgrado	1	0	0	0	5	3	0	0	9
14	Gradisca d'Isonzo	0	0	0	0	5	1	0	0	6
15	Gradisca	0	0	0	0	0	1	0	0	1
16	Gradiscutta di Faedis	0	0	0	0	2	4	0	0	6
17	Gradiscutta di Gorizia	0	0	0	0	2	2	1	3	6
18	Gradiscia/Gardisčiuta/Gardisčiutis/Gradiscja	0	0	0	0	4	1	2	0	7
19	Gradischis	1	0	0	0	1	1	3	0	6
20	Borgo Gradisca	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Objaśnienia: A – liczba średniowiecznych toponimów towarzyszących grodzisku protohistorycznemu; B – liczba trudnych do wydatowania toponimów towarzyszących grodzisku protohistorycznemu; C – liczba średniowiecznych toponimów pierwszego i trzeciego typu bez grodziska protohistorycznego; D – liczba trudnych do wydatowania toponimów pierwszego typu bez grodziska protohistorycznego; E – liczba słowiańskich toponimów średniowiecznych; F – liczba pozostałych toponimów słowiańskich; G – liczba miejscowości znanych ze źródeł pisanych; H – liczba miejscowości ze znaleziskami archeologicznymi odnoszonymi do kultury słowiańskiej; I – łączna liczba punktów w promieniu 11,5 km

oraz tuż przy granicy ze Słowenią, w otoczeniu dwujęzycznej, słowiańsko-włoskiej ludności. Pod względem zagęszczenia liczby punktów związanych z obecnością Słowian, liczonych w stosunku do powierzchni pól w diagramie Woronoja, wyróżniają się takie nazwy miejscowe, jak Gradiscutta di Gorizia (26,83 punkty na 100 km²), Gradische/Gradisce w gm. Sgonico, w prow. Triest (22,03), Castelliere di Ternova Piccola zwane Gradišče, w gm. Duino-Aurisina, w prow. Triest (17,17) oraz Castelliere di Gradiscje, w Codroipo (16,21). Najmniejsze zagęszczenie (0,02) widoczne jest w komórce z załącznikiem Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo. W rysującej się regionalizacji opartej na analizie odległości, z uwzględnieniem liczebności, największe zagęszczenie punktów występuje wokół Gradiscut-

ta di Faedis, Gradiscutta di Gorizia, Gradiscia/Gardisčiuta/Gardisčiutis/Gradiscja w miejscowości Ruda oraz Gradischis w Beano. Najmniejsze zagęszczenie notuje się w polu z węzłem Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo, gdzie odległości 13 punktów z potwierdzoną obecnością Słowian, zwłaszcza w średniowieczu, wahają się między 40,23 a 261,60 km, których średnia arytmetyczna wynosi 107,29 km, a bardziej miarodajna mediana 101,34 km.

Analiza diagramu Woronoja potwierdza rozbudowaną bazę w postaci słowiańskiej obecności wokół interesujących nas toponimów typu pierwszego, drugiego i trzeciego, która objawia się w postaci zagęszczenia i/lub bliskości (dostępności). Same toponimy urobione od form **gardu*, **gardiku*, **gar-*

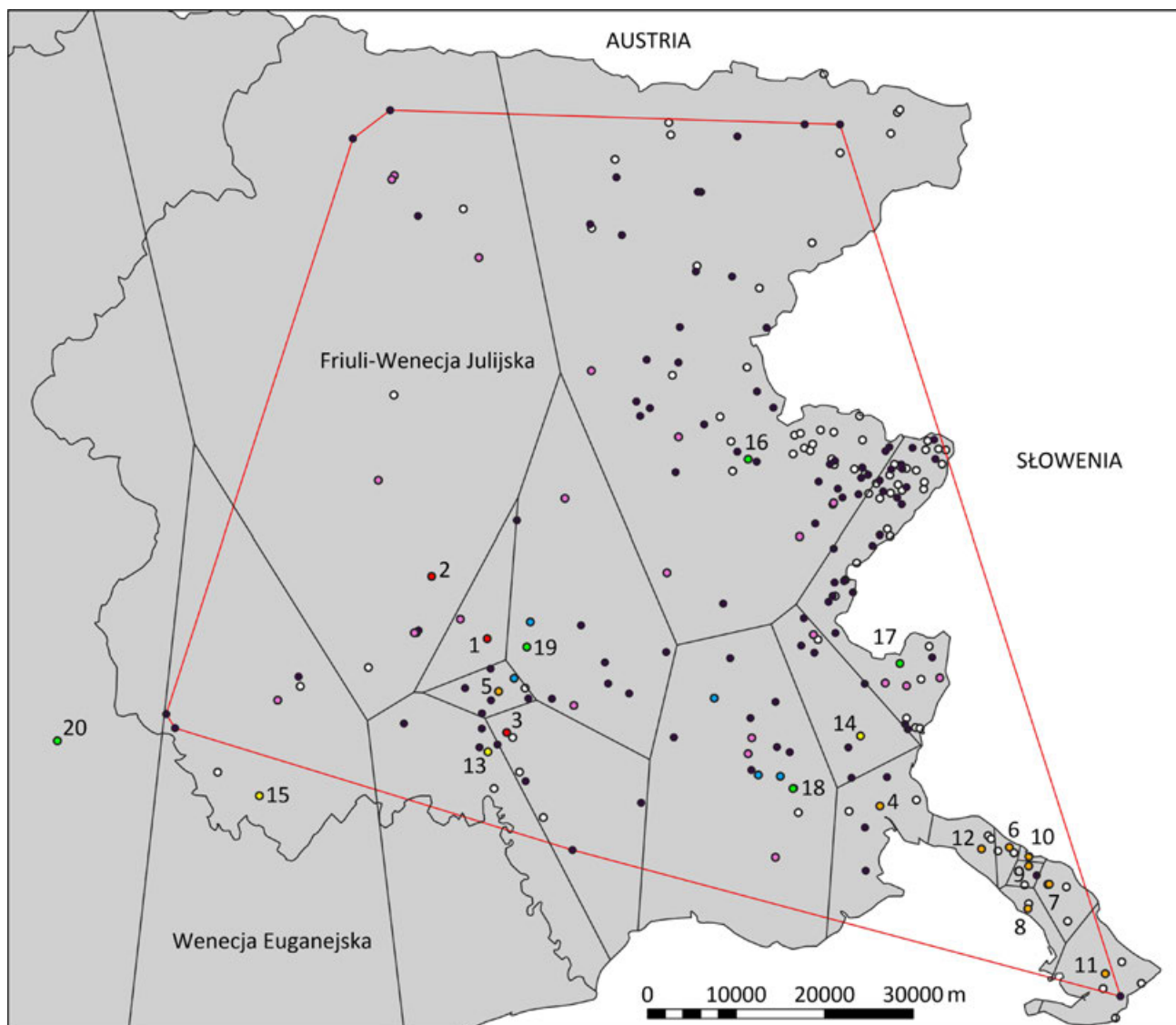

Ryc. 25. Friuli-Wenecja Julijska oraz wschodni skraj Wenecji Euganejskiej. Nazwy miejscowe nawiązujące do form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* i okręgi wokół nich o promieniu 11,5 km na tle rozrzutu pozostałych toponimów słowiańskich, znalezisk archeologicznych oraz miejsc obecności Słowian odnotowanych w średniowiecznych źródłach pisanych. Promień skupienia 23 km. Legenda – por. ryc. 1. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 25. Friuli-Venezia Giulia and the eastern edge of Veneto. Place names related to the forms **gardu*, **gardiku*, **gardiska* and surrounding zones with a radius of 11.5 km, shown against the distribution of other Slavic toponyms, archaeological finds, and locations of Slavic presence recorded in medieval written sources. Cluster radius: 23 km. Legend – see Fig. 1. Compiled by M. Piotrowski

diska także występują w kilku skupieniach. Od obrazu typowego dla Friuli odbiega wyraźnie Borgo Gradisca w Veneto, chociaż aż 13 punktów (źródła pisane, znaleziska archeologiczne) potwierdza docieranie Słowian do tego regionu, a także do Trydentu-Górnej Adygi oraz do Lombardii. Wydaje się, że w pewnym stopniu jest to wynikiem stanu badań, chociaż oczywiście zagęszczenie śladów obecności Słowian spada w kierunku zachodnim. Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo jest najdalej na zachód wysuniętą słowiańską nazwą miejscową w Italii północnej. Powstanie, utrwalenie i przetrwanie topo-

nimu tak bardzo oddalonego od granicy słowofonńskiej musiało wiązać się ze stałą obecnością Słowian. Najbardziej sprzyjające warunki do zajścia tego procesu istniały w średniowieczu, w okresie sprowadzania osadników słowiańskich na tereny dotknięte wcześniejszymi najadami węgierskimi. Borgo Gradisca znajduje się na linii, wzdłuż której poruszali się Madziarzy w latach 899–952. Poza informacjami ze źródeł pisanych, świadczą o tym toponimy oraz odonimy węgierskie na terenie północnych Włoch (Desinan 1976, 99–111; 1977; Settia 1986, 655–659; Gazzini 2002, 2; Roman 2014, 481–499).

Ryc. 26. Friuli-Wenecja Julijska oraz wschodni skraj Wenecji Euganejskiej. Nazwy miejscowe wywodzące się z form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* oznaczone liczbami porządkowymi od 1 do 20 na tle innych śladów obecności Słowian. Czerwona linia oznacza najmniejszą (wspólną) geometrię ograniczającą średniowieczne toponimy słowiańskie. Czarne linie proste ograniczają komórki diagramu Woronoja. Centra komórek, to poszczególne nazwy wywodzące się od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*. Legenda – por. ryc. 1. Oprac. M. Piotrowski

Fig. 26. Friuli-Venezia Giulia and the eastern edge of Veneto. Place names derived from the forms **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, marked with ordinal numbers from 1 to 20, shown against other traces of Slavic presence. The red line marks the smallest (common) geometry enclosing medieval Slavic toponyms. The black straight lines delimit Voronoi diagram cells. The cell centers correspond to the individual names derived from Proto-Slavic forms **gardu*, **gardiku*, **gardiska*. Legend – see Fig. 1. Compiled by M. Piotrowski

Tabela 2. Analiza diagramu Woronoja
Table 2. Voronoi diagram analysis

Nr pola	Toponim typu <i>Gród/Gródek/Grodzisko</i>	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
1	Gradisca di Sedegliano	94,47	0	0	0	1	1	1,06	3,75	3,75	3,75	3,75
2	Gradisca di Spilimbergo	2725,27	4	4	0	5	13	0,48	6,28	52,81	29,02	36,34
3	Gradiscutta	281,38	3	3	0	0	6	2,13	0,88	17,12	9,04	8,17
4	Castelliere della Gradiscata	134,39	3	2	0	0	5	3,72	2,96	7,48	4,30	3,54
5	Castelliere La Gradiscje	43,19	5	1	1	0	7	16,21	1,31	3,80	2,81	3,01

Nr pola	Toponim typu <i>Gród/Gródek/Grodzisko</i>	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
6	Gradišče	11,65	0	2	0	0	2	17,17	0,81	1,35	1,07	1,07
7	Gradec	36,54	0	3	0	0	3	8,21	0,16	4,67	2,26	1,95
8	Grad	23,56	0	1	0	0	1	4,24	0,57	0,57	0,57	0,57
9	Gradische/Gradisce	9,077	1	1	0	0	2	22,03	1,38	2,18	1,78	1,78
10	Gradez/Gradec	2,80	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Gradišče	89,79	1	4	0	0	5	5,57	1,70	5,14	3,28	3,07
12	Gradec	34,77	0	3	0	0	3	8,63	1,58	1,68	1,61	1,58
13	Belgrado	696,35	4	1	0	1	6	0,86	1,08	10,01	3,87	2,72
14	Gradisca d'Isonzo	142,93	6	1	0	0	7	4,90	1,89	14,77	9,36	11,32
15	Gradisca	2209,12	3	2	0	1	6	0,27	5,41	14,17	11,67	12,71
16	Gradiscutta di Faedis	2003,21	37	31	3	6	77	3,84	1,00	44,35	17,34	13,09
17	Gradiscutta di Gorizia	208,73	24	28	1	3	56	26,83	2,64	25,49	15,36	18,28
18	Gradiscia/Gardiščiuta/Gardiščiutis/Gradiscja	632,30	11	1	4	3	19	3,00	0,14	16,34	7,60	7,37
19	Gradischis	481,60	7	0	2	2	11	2,28	0	17,26	9,40	8,99
20	Borgo Gradisca	53 890,60	0	1	3	9	13	0,02	40,23	261,60	107,29	101,34

A – powierzchnia komórki w diagramie Woronoja w km²; B – liczba słowiańskich toponimów średniowiecznych; C – liczba pozostałych toponimów słowiańskich; D – liczba miejscowości znanych ze źródeł pisanych; E – liczba miejscowości ze znaleziskami archeologicznymi; F – łączna liczba punktów; G – liczba punktów na 100 km²; H – minimalna odległość do węzła w km; I – maksymalna odległość od węzła w km; J – średnia odległości w km; K – mediana odległości w km.

CZĘŚĆ 3. ROZWAŻANIA OGÓLNE

Grodziska północnowłoskie: horyzont euganejski, wenecki, lateński i rzymski

Biografia interesujących nas grodzisk zaczyna się w okresie protohistorycznym. Należą one do stanowisk typu *castellieri*, reprezentując jednostkę taksonomiczną o nazwie *civiltà* (lub *cultura*) *dei castellieri* (cywilizacja lub kultura grodziskowa). *Castelliere* to w nomenklaturze archeologicznej pra- lub protohistoryczna ufortyfikowana osada wybudowana na wyniesieniu terenowym (por. Càssola Guida 1979, 72–73; *Dizionario di archeologia*, 107; *Lo Zingarelli. Vocabolario della lingua italiana*, 401). Warto odnotować, że określenie *castelliere* używane przez archeologów zostało urobione od toponimu w formie dialektalnej typu *Ciastelâr*, *Ciastelîr*, *Ciasteòn*, który pojawia się często w powiązaniu z miejscami, gdzie wznosiło się ufortyfikowane lub naturalnie obronne osiedle protohistoryczne. Słowiańskie nazwy typu *Gradisca*, *Gradiscutta* i ich warianty, *Bel(grad)o* lub *Gradec* czasem zastępują, czasem uzupełniają listę toponimów (por. Càssola Guida 1981, 31, 36).

Pierwszym badaczem, który zidentyfikował obiekty typu *castelliere* jako twierdze wybudowane przez protohistorycznych mieszkańców Istrii i okolic, był Carlo De Franceschi z Pisino (1809–1893). Wcześniej uważano je za rzymskie fortyfikacje (Battaglia 1931). Protohistoryczny wiek obiektów został później potwierdzony przez wielu archeologów, w pierwszej kolejności przez Carla Marchesettiego, który, po rozpoczęciu

badania wykopaliskowych w 1883 r. na grodzisku Cattinara, opublikował w 1903 r. monografię pod tytułem *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, podsumowując wszystko, co wiadomo o tych twierdzach w tamtym czasie (Marchesetti 1903).

Cultura dei castellieri rozwinęła się na Półwyspie Istria we wczesnym i środkowym okresie epoki brązu, rozprzestrzeniając się na teren Friuli-Wenecji Julijskiej, Dalmację oraz tereny pograniczne. Kwitła od XVIII do III w. p.n.e., chociaż najstarsze grody zostały zbudowane już w XIX stuleciu przed Chrystusem (na przykład Monkodonja w chorwackiej części Istrii czy Gradisca di Sedegliano na terenie Italii północno-wschodniej), czyli we wczesnej epoce brązu (Br A2 według periodyzacji przyjętej dla Europy Środkowej – por. Hänsel 2009, 239). W rozwoju kultury grodziskowej wyróżnia się okresy przełomów. Kristina Mihovilić, Bernhard Hänsel i Biba Teržan wskazali dla Istrii okolice roku 1600 p.n.e., czyli przejście od wczesnej do środkowej epoki brązu, zwracając uwagę na przebudowy i zmiany strategii obronnych w tym czasie, które powiązali z szerszym procesem historycznym w Europie, w tym w rejonie Morza Śródziemnego. Być może, jak zasugerowali, chodziło o wprowadzenie nowych koncepcji obronnych wzorowanych na systemach fortyfikacyjnych w obszarze Morza Egejskiego czy wschodniego Morza Śródziemnego, które znane są na przykład na greckiej wyspie Egina oraz w Troi (Mihovilić, Hänsel, Teržan 2018, 183–185). Drugą falę zmian obserwuje się na grodziskach protohistorycznych w okolicach X w.

p.n.e. Kres interesującej nas kulturze położył rozwój cywilizacji rzymskiej. Wiele obiektów typu *castelliere* zostało przekształconych w rzymskie osiedla warowne (między innymi Nesazio, Castelmuschio, Fontana del Conte). Na niektórych wzniesiono później średniowieczne fortyfikacje, wioski i kościoły.

Charakterystyczne dla interesującej nas kultury były właśnie ufortyfikowane osiedla, nieraz monumentalne, z murami kamiennymi układanymi bez zaprawy, łączone przez część badaczy ze zjawiskiem megalityzmu. Z setek znanych grodzisk, które powstawały lub były przekształcane w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza, większość wybudowana została na wzniesieniach, mniejsza część na terenach równinnych. Założenia te miały jeden lub więcej murów lub wałów, wznoszone były na planie okrągłym lub eliptycznym (Istria, włoska część geograficzno-historycznego regionu Venezia Giulia) albo też czworokątnym (Friuli). Dziś te pierwsze manifestują się często w postaci pasów wapiennych gruzów, drugie – ziemnych wałów. Forma i struktura grodziska była podporządkowana konfiguracji terenu, stąd duża różnorodność obiektów spotykanych na terenie Friuli-Wenecji Julijskiej – w regionie, który obejmuje rozmaite krajobrazy, od wybrzeży lagunowych poprzez Dolną Równinę Friuli (Bassa Pianura Friulana), nawadnianą przez Risorgive, dalej Górną Równinę Friuli (Alta Pianura Friulana), często pozbawioną wody, następnie poprzez pagórki morenowe lub krasowe, aż po góry. Dlatego grodziska budowane na kamiennych szczytach rejonu Monfalcone, Triestu i Gorycji czy doliny rzeki Natisone były otoczone murami kamiennymi, podczas gdy te wznoszone na pofalowanym i równinnym terenie bronione były przez wały z ziemi i kamieni, fosy oraz palisady. Jednym z najbardziej monumentalnych i może jednym z najważniejszych był gród *Nesactium*, dzisiejsze Vizače w chorwackiej części Istrii, niedaleko Puli (Modrzewska-Pianetti 2008, 99–102; Borgna, Càssola Guida, Corazza 2010; Càssola Guida 2011).

Kulturę grodziskową stworzyła ludność o niejasnym pochodzeniu etniczno-językowym. Ze względu na fakt, iż najstarsze grody zostały wzniesione wzdłuż wybrzeży Półwyspu Istria, część badaczy wywodzi twórców tej cywilizacji z „ludów morza”¹⁰. Sprawa nie jest prosta. Najstarszy etnonim odnoszący się do północno-wschodniej Italii, o którym zachowała się pamięć w źródłach pisanych, to Euganejczycy, będący poprzednikami Wenetów. Według tradycji rzymskiej przekazanej przez Tytusa Liwiusza w *Dziejach Rzymu od założenia miasta*, ci ostatni, by zająć przypisane im historycznie tereny, musieli wyprzeć (i pewnie częściowo zasymilować) Euganejczyków, którzy zamieszkiwali obszar między morzem i Alpami (*qui inter mare Alpesque incolebant*) (*Ab urbe condita* I:1:3). Tradycja ta była dobrze znana poetom epoki Cesarstwa Rzymskiego, którzy

uważali archaiczny epitet *euganejski* (łaciński *euganeus*) za bardziej elegancki niż *wenecki* (łaciński *veneticus*), zarówno w odniesieniu do całego regionu, jak i jego poszczególnych części i miejscowości: Este, wzgórze pomiędzy Este i Abario, laguna między ujściem Pieve i Timavo, ujście Timavo (por. Càssola 1979, 83). Kiedy Pliniusz Starszy w swojej *Historii Naturalnej* opisywał Italię północną, użył wyrażenia *Raetorum et Euganeorum Verona* (NH III:130), dając do zrozumienia, że element euganejski w tym mieście nie był tylko wspomnieniem przeszłości i nie został do końca wymazany przez Retów, Wenetów i Gallów. W II w. p.n.e., w *Origines* Katona Starszego, *Camunni*, *Triumpilli* i *Stoeni* byli Euganejczykami. Autor ten wymienił ich 34 *oppida* (za Càssola 1979, 84). Dwie pierwsze grupy nie nastroczają problemu przy identyfikacji (Val Camonica i Val Trompia), dla trzeciej wskazuje się mieszkańców doliny Sarca (Valle della Sarca) w prow. Trydent. Przemiany osadnicze w północnej Italii między okresem protohistorycznym a II w. p.n.e. przedstawia się na dwa sposoby. Albo Euganejczycy pierwotnie rozciągali się od wybrzeży Adriatyku do Val Camonica w środkowych Alpach, we wschodniej części Lombardii, i przetrwali tylko w odległym i osłoniętym zakątku swojego terytorium, albo dopiero z czasem przesunęli się w górę dolin alpejskich, szukając schronienia przed napływającymi Wenetami. Ciągłość kultury Kamunów skłania większą liczbę badaczy raczej do tej pierwszej hipotezy.

Nierozstrzygnięta pozostaje kwestia pochodzenia i języka Euganejczyków. Jedna z hipotez mówi, że etnonim ten pochodzi od greckiego słowa *εὐγενής* (*eugeneis*), oznaczającego szlachetny rodowód. Niektórzy wskazują na połączenia z Ligurami lub Retami. Inni sugerują, że było to ogólne określenie, którym Wenetowie w momencie przybycia do północno-wschodniej Italii nazwali niejednorodną grupę ludów zamieszkujących rozległe terytorium od Półwyspu Istria do jeziora Garda. Niektórzy badacze sugerowali, że Euganejczycy mogli być ludem przedindoeuropejskim, ale nie ma na to dowodów. Inni uważają, że byli ludem indoeuropejskim, być może reprezentującym starszą falę osadnictwa niż na przykład Wenetowie, Latynowie czy Umbrowie (na temat Euganejczyków – por. między innymi Micali 1832, 24–26, 32; Hülsen 1907, 984–985; Ghislanzoni 1932).

Mieszkańcy Grecji już od czasów mykeńskich musieli znać wybrzeża północnego Adriatyku, gdyż w tych rejonach kupowali bursztyn sprowadzany z północy. Jest zatem oczywiste, że mieli oni kontakt najpierw z Euganejczykami, a następnie z Wenetami. Jednak w starożytnych źródłach literackich dokładne odniesienia geograficzne znajdziemy dopiero w V w. p.n.e. Pierwsza seria informacji o bursztynie przekazywana była w kontekście mitów greckich (mity o Phaetonie). Nazwa Wenetów w odniesieniu do bursztynu i Morza Adriatyckiego pojawia się natomiast dopiero u Pliniusza, we wzmiankowanej już *Historii naturalnej*: „*arboris sucum esse etiam prisci nostri credidere, ob id sucinum appellantes. pinei autem generis arboris esse indicio est pineus in adritu odor et quod accensum taedae modo ac nidore flagrat. adfertur a Germanis in Pannoniam maxime provinciam, et inde Veneti primum, quos Enetos Graeci vocaverunt, famam rei fecere proximique Pannoniae et agentes circa mare Hadriaticum*” (NH XXXVII:43).

Kulturę *castellieri* zaczęły kształtować populacje najpewniej euganejskie w okresie protohistorycznym od XIX do X w. p.n.e. We wczesnej epoce żelaza (X–VIII w. p.n.e.) zastąpiły je ludy indoeuropejskie, takie jak Wenetowie, Istrowie, Liburni, Japodi.

¹⁰ Prahisteryczne i protohistoryczne ufortyfikowane osiedla budowane na wzgórzach występują także w innych regionach Włoch (Veneto, Venezia Tridentina, Liguria, Marche, Puglia). Obiekty te, w obrębie których znajduje się przeważnie zabytki z wczesnej i późnej epoki żelaza, wciąż nie zostały dostatecznie zbadane. Trudno na razie wnioskować o ewentualnych pokrewieństwach z grodziskami z Friuli-Wenecji Julijskiej czy Istrii. Osiedla otoczone kamiennymi murami (*castellars*), podobne do obiektów typu *castellieri* występują w Alpach Nadmorskich, Prowansji i innych regionach Francji. Pewne analogie dostrzega się także na Bałkanach (Bośnia i Hercegowina) (por. Battaglia 1931).

Na X w. p.n.e. datuje się przebudowy, rozbudowy lub opuszczanie grodzisk kultury castelleri. Wenetowie utrzymywali kontakty z Etruskami (od fazy Villanova), z Grecją i Orientem. W przedostatniej fazie zetknęli się z Gallami. W pierwszej połowie IV stulecia p.n.e. środkową i północną część Friuli i Wenecji Julijskiej zasiedlili także Karnowie – starożytne plemię celtyckie, po którym pozostały nazwy, takie jak Carnia, Carniola (Kraina) czy Karyntia. Grupa ta odegrała znaczącą rolę w rozwoju kultury grodziskowej, zwłaszcza w zakresie postępów w metalurgii żelaza. Wpływy celtyckie dostrzegł w II w. p.n.e. historyk grecki Polibiusz. Wymieniając i charakteryzując różne ludy zamieszkujące Italię, napisał: „A sięgające już Adriatyku okolice zatrzymał inny bardzo dawny lud, zwany Wenetami. W obyczajach i stroju mało różni się on od Galów, innym jednak posługuje się językiem. Tragediopisarze często o nich wspominali, opowiadając wiele dziwnych rzeczy” (*Dzieje* II:17:5). Ostatnią fazę kultury Wenetów najlepiej charakteryzują słowa Jerzego Strzelczyka: „[...] należeli do tych ludów Italii, które dość konsekwentnie starały się o dobre stosunki z Rzymianami, dążącymi od pierwszej połowy III w. p.n.e. do opanowania Niziny Nadpadanańskiej. [...] Stopień uzależnienia od Rzymian ulegał stopniowo zwiększeniu, polegał nie tylko na obowiązku dostarczania kontyngentów wojskowych, ale także na nadzorze wysokich urzędników rzymskich. Trwała «pokojowa» kolonizacja kraju Wenetów, Mieszkańcy Kraju Zapadańskiego (Transpadanii) w ciągu I w. p.n.e. uzyskali najpierw prawa łatyńskie, a następnie (rok 49) – rzymskie. [...] Objęcie tronu przez Oktawiana Augusta stanowiło niejako postawienie kropki nad «i» [...]” (Strzelczyk 2006, 41–42). Od tego momentu historia miast północno-wschodniej Italii stała się historią Rzymu.

Wydaje się, że nakładanie się różnych kultur, a czasem dzielenie tego samego terytorium przez różne grupy etniczno-kulturowe miało niewielki wpływ na zmianę technik budowlanych w grodach. Aż po okres dominacji rzymskiej były one przede wszystkim zależne od warunków naturalnych i dostępnych surowców, a także form narzucających się po poprzednich użytkownikach. Ostatnie ślady korzystania z grodów kultury castelleri datowane są na okres dominacji rzymskiej. Czy używali ich także Słowianie zamieszkujący północno-wschodnią Italię i ewentualnie w jakim zakresie? Nie wiadomo. Z pewnością dostrzegali je jednak w terenie i nazywali.

HERMENEUTYKA PRZESTRZENI

Zasadniczo przetrwanie nazw dawnych osiedli obronnych – podobnie jak innych obiektów terenowych – związane jest ściśle z ich użytkowaniem oraz przypisywanym im znaczeniem. Ogromny jest również wpływ przypadkowych zdarzeń, takich jak na przykład redukcja lub powiększanie obszarów uprawnych, rozbudowa wsi i miast, migracje, wojny, epidemie. Te trzy ostatnie okoliczności wiążą się nieraz ze zmianą dominującego języka. Istnieje zatem wiele potencjalnych sytuacji, które mogą doprowadzić do wyciszenia, zniekształcenia, zastąpienia czy zapomnienia nazwy lub też – w skali regionalnej – całej „panoramy onomastycznej”.

Protohistoryczne grodziska i miejsca, w których są one zlokalizowane, w północno-wschodniej Italii i na terenach sąsiednich mają obecnie bardzo różne nazwy. Dominują cztery

modele. Wiele z nich odnosi się do cech terenowych. Pierwszy model tworzą omówione wyżej przypadki z nazwą pochodną od prasłowiańskich form *gardu, *gardiku, *gardiska. W drugim przeważają określenia, których składową jest wyraz *castello* (zamek) lub jego pochodne (na przykład *Castellazzo* do Doberdò, *Castelliere* di Castelvì). W trzecim modelu pojawiają się nazwy gór, na których obiekty tego typu są usytuowane (dla przykładu *Castelliere del Monte Ermada*, *Castelliere del Monte Golas*). Wreszcie w czwartym mieści się wiele przypadków, w których nazwa grodziska odnosi się do jakiegoś świętego lub miejsca kultu owego świętego (*Castelliere di San Polo*, *Castelliere di San Lorenzo*).

Badając nazwy miejscowe na terenie Italii, w tym nazwy grodzisk protohistorycznych, nie można pominąć okresu dominacji rzymskiej. Rozwój osadnictwa, rolnictwa oraz administracji, który miał miejsce w tym okresie, radykalnie zmienił terytorium również Italii północno-wschodniej. Konsekwencje tego faktu widoczne są w nazwach niektórych zachowanych grodzisk protohistorycznych, pochodzących od imion rzymskich lub zromanizowanych posiadaczy ziemskich (nazwy z sufiksami -*anum*, -*acum*, -*icum*, na przykład *castelliere* di Sedegliano, nazwa patronimiczna z przyrostkiem -*anu*, pochodząca od imienia łacińskiego *Setilius* lub *Sedilius*). Nie wiele przedrzymskich nazw ufortyfikowanych centrów, takich jak na przykład *Udine* czy *Cormons*, przetrwało. Znaczna część ustąpiła wówczas przed gospodarką i językiem Rzymu – językiem handlu, kultury oraz bezpieczeństwa. Pod koniec starożytności i we wczesnym średniowieczu, w obliczu recesji rolnictwa, osadnictwa i inwazji barbarzyńców nastąpiło powtórne zasiedlenie niektórych grodzisk, w tym również przez Ostrogotów i Longobardów. Dawne nazwy w części zostały zapomniane lub wyparte. Nowe odnosiły się już przeważnie do cech zewnętrznych, najbardziej rzucających się w oczy: murów, gruzów (*maceries*), aspektu obronnego (*castellum*). Choć należy wspomnieć, że nazwy typu *castello* – jak zaznacza Franco Crevatin – w niektórych przypadkach mogą być późnoantyczne (na przykład toponimy typu *Ciasteon*, *Castiglione*). Do późnej kategorii zaliczyć należy pojawiające się z czasem nazwy słowiańskie wskazujące na grodzisko, ale też *Merišće* (mur) (por. Crevatin 1981, 41). Ostatnim etapem zapominania dawnych nazw jest powiązanie dzisiejszych określeń wskazujących na wzniesienia, miejsca kultu świętych lub inne cechy krajobrazu, również kulturowego. *Sic transit gloria mundi!*

Należy w tym miejscu wprowadzić rozróżnienie na *przestrzeń* i *miejsce*. Miejsce wiąże się z zakorzenieniem człowieka, które jest z pewnością jedną z najważniejszych potrzeb ludzkich. Miejsce skupia uwagę. Mogą je wyznaczać obiektywne współrzędne lub precyzyjnie opisana lokalizacja, ale także jego cechy szczególne, wygląd, związane z nim wydarzenia i wyobrażenia tkwiące w ludzkiej pamięci, opowieści przekazywane od pokoleń. Wspólnie pojmowana przestrzeń jest czymś więcej niż tylko zbiorem jednostek wyposażonych w dobra materialne w typie domostw, warsztatów, spichlerzy, dróg, świątyń, nekropoli, ruin czy grodzisk. Jest stanem ducha, układem postaw i sentymentów, zwyczajów, tradycji (Jałowiecki, Szczepański 2002, 19) i *miejsca pamięci*. Przestrzeń jest konstelacją miejsc. „Badacz kultury – jak przekonywał Florian Znaniecki – musi brać przestrzeń jak wszystko, z czym ma do czynienia — jak układ językowy, mit, ceremoniał, kompozycję muzyczną, obraz, narzędzie, pieniądz — z jej współczynnikami humanistycz-

nym, tj. tak, jak jest doświadczana przez te podmioty ludzkie, których kulturę bada” (Znaniecki 1938, 90). Ten wybitny socjolog posługiwał się terminem *pozycja ekologiczna*, mówiąc o prawach obecności w pewnej przestrzeni człowieka znajdującego się w pewnej roli społecznej (tamże, 94). Wykraczał więc poza Kantowską przestrzeń powszechną, jednorodną, wymiarną, nieograniczenie podzielną i „czystą” (Kant 2013), do której zawężają swoje spojrzenie geometrzy, fizycy, geografowie i czasem, niestety, także archeolodzy. „Zachowania terytorialne, polegające na dzieleniu i porządkowaniu otaczającej przestrzeni geograficznej – jak sugestywnie pisze Jacek Bojarski – są immanentną cechą wszystkich ludzi, wynikającą z potrzeby określenia swojego miejsca w świecie. Miejsce to powinno być bezpieczne, a więc oswojone, konkretne, czyli ograniczone, o wyraźnych i utrwalonych w czytelny sposób granicach. Wykreślając granice i organizując swoje otoczenie, człowiek tworzy nowy świat wydobywany z chaosu” (Bojarski 2018, 12; por. także Urbańczyk 2019, 11–12).

Powtarzalne nazywanie przez Słowian dawnych, protohistorycznych osad obronnych w północno-wschodniej Italii przede wszystkim nazwami pochodzącymi od formy prasłowiańskiej **gardiska*, i to już od średniowiecza, wskazuje na pewne podzielane społecznie przeświadczenie dotyczące charakteru tych obiektów. Wpójone przekonanie, utrwalone przez tradycję staje się często przewodnikiem i uzasadnieniem działania członków grupy. Prawie wszystkie interesujące nas nazwy (poza Belgrado, Grad i Gradec/Gradez) przybrały formę derywatu z sufiksem *-iska*, wskazującego – jak się powszechnie sądzi – na miejsce po dawnym grodzie – grodzie, który utracił swe pierwotne znaczenie i funkcję. Ta rzucająca się w oczy struktura językowa i konstrukcja myślowa zawierająca komponent poznawczy, emocjonalny, behawioralny, a także przestrzenny oraz czasowy, mogła zostać przyjęta przez jednostkę w wyniku własnych obserwacji, a także wskutek przejmowania poglądów innych osób, czyli wzorców społecznych (przekonanie zbiorowe). Wytworzenie toponimów pierwszego typu łączyło więc kategorie czasu (głębi historycznej lub mitycznej) i przestrzeni.

Narracje tworzone przez badaczy przeszłości mają zazwyczaj charakter linearny, co nie zawsze odpowiada istocie czasowości, którą opisują. Czasowość bowiem nie jest linearna, ale turbulentna, a przeszłość badana, przeszłość mityczna i teraźniejszość przenikają się wzajemnie w procesie tworzenia wiedzy archeologicznej i historycznej (por. Marciniak 2012, 162–163). W dodatku czas – dziś już to wiemy – nie jest tylko wymiarem dziejących się zdarzeń, lecz także zjawiskiem społecznym samym w sobie. Humanistyczne refleksje nad czasem doprowadziły do wyodrębnienia się tak zwanej *archeologii czasu*, która – jak pisze Stanisław Iwaniszewski – „odwołuje się do koncepcji czasu doświadczanego, utrzymując, że kategorie czasu wywodzą się pierwotnie z działań i doznań ludzkich. Można stwierdzić, że czas społeczny jest subiektywny, wypełniony określonymi treściami i znaczeniami oraz że wyraża pewien określony sposób bycia człowieka. Dlatego też czas doświadczania nie może zostać zredukowany do czysto fizycznego, absolutnego czasu chronologii bezwzględnej. Archeologia czasu w równym stopniu powinna zająć się badaniami koncepcji czasu, jakie stosują badacze kreujący narrację archeologiczną czy historyczną, jak i kategorii czasu, jakimi posługiwały się społeczności ludzkie w przeszłości” (Iwaniszewski 2012, 279). W odróżnieniu od koncepcji

czasu jednorodnego, abstrakcyjnego, jaką stosują przedstawiciele nauk przyrodniczych, czas społeczno-kulturowy zależy od istniejących norm, reguł, zwyczajów oraz kulturowo uwarunkowanych doznań i procesów psychicznych. Można zatem powiedzieć, że ze względu na fakt, iż kategorie czasu pojawiają się we wszystkich społecznościach ludzkich, odczucie czasu jest uniwersalne, ale kulturowo, społecznie i historycznie zróżnicowane (tamże, 279–280; na temat antropologicznego ujęcia czasu – por. także Kaempfer 2002).

Dla naszych rozważań najbardziej adekwatna wydaje się propozycja teoretyczna George’a Gurvitcha zakładająca wielość czasów społecznych istniejących w tym samym społeczeństwie lub systemie kulturowym. Wielość czasów jest, według tego badacza, odzwierciedleniem podziałów rzeczywistości społecznej i związanych z nim poziomów oddziaływań oraz praktykami, które mają tendencję do przebiegania w sobie właściwym czasie (Gurvitch 1964; Iwaniszewski 2012, 280–281). Wśród sformułowanych przez Gurvitcha kategorii czasów i zakresów ich występowania, znajduje się *czas przedłużonego trwania*, w którym przeszłość dominuje nad teraźniejszością i przyszłością. Dotyczy on grup społecznych opartych na więzach pokrewieństwa, społeczeństwach rolniczych i patriarchalnych. Ten typ społeczeństwa, charakterystyczny dla Europy średniowiecznej, odpowiadał także grupom Słowian osiedlającym się w północno-wschodniej Italii. Supremacja przeszłości i tradycji była również charakterystyczna dla całej kultury chrześcijańskiej¹¹, w której od drugiej połowy VIII w. funkcjonowali również Słowianie wschodnioalpejscy i italscy. Dobór słowa pochodzącego od prasłowiańskiej formy **gardiska* na określenie protohistorycznych osad ufortyfikowanych w północno-wschodniej Italii oznacza, że Słowianie zdawali sobie sprawę z pewnej głębi historycznej tych obiektów, ich minionej świetności, przeszłego czasu. Wynikało to z prostej obserwacji stanu ich zachowania oraz istnienia poza sferą użytkową, ale zapewne także z zasłyszanych informacji. Słowiańscy osadnicy czerpali z tradycji ustnej, sag, pieśni ludowych, opowieści przekazywanych z pokolenia na pokolenie, z relacji podróżników i świadków. Dotykamy tu problemu wiarygodności przekazu. Krzysztof Pomian w swojej książce pod wiele mówiącym tytułem: *Przeszłość jako przedmiot wiary. Historia i filozofia w myśli średniowiecza* zauważył, że w okresie tym, a zwłaszcza między VI i XII w., celem i metodą weryfikacji było ważenie autorytetu i prawdomówności mówiącego świadka albo autora tekstu pisanego, a nie ustalanie faktów (Pomian 2017, 42n.). Średniowieczny sposób rozumienia i opowiadania przeszłości odwracał uwagę od precyzyjnego mierzenia czasu (por. Topolski 1976, 79). Zapewne interesujące nas grodziska łączono – niejako *a priori* – z okresem dominacji rzymskiej, ewentualnie z czasami panowania Longobardów i Franków. Rzeczywisty wiek osiedli typu *castellieri* ustalono – jak było już wyżej wspomniane – dopiero w XIX stuleciu.

Przejdźmy do przestrzeni. Istnieje ogromna liczba pozycji literatury, która odzwierciedla rozwój nurtów i orientacji teoretyczno-metodologicznych w zakresie socjologii przestrzeni

¹¹ Stanowiła także podstawę prymatu papieża, następcy św. Piotra, nad Kościołem. W ten sposób przedłużał się czas, w którym Szymon Piotr otrzymał uprzywilejowaną rolę prymatu, połączoną z zapewnieniem trwałości Kościoła, którego miał stać się fundamentem (*Pismo święte Starego i Nowego Testamentu*, Mk 8,2; Mt 16,17–19).

czy orientacji ekologicznej, od szkoły chicagowskiej (ekologia społeczna, ekologia ludzka, ekologia klasyczna), poprzez szkoły kulturalistyczne (empatia badacza, współczynnik humanistyczny), szkoły neoekologiczne (struktury i formy organizacyjne zbiorowości terytorialnych), konwencjonalne (idealnotypologiczne ujmowanie przestrzeni), makrostrukturalne i strukturalno-funkcjonalne (przestrzeń globalna, wykorzystanie przestrzeni), szkoły humanistyczne (semiotyka przestrzeni, socjologia życia codziennego, przestrzeń jako system znaków) (omówienie tych zagadnień – por. Jałowiecki, Szczepański 2002, 13–44; por. także Myga-Piątek 2012, 26–171), po ujęcia posthumanistyczne (sprawczość rzeczy i krajobrazu, historiografia przyrody). Każdy z tych kierunków dostarcza pewnych narzędzi i inspiracji. Osiągnięcia przedstawicieli wymienionych nurtów weszły na stałe do obiegu naukowego, chociaż wydaje się, że możliwości jakie daje perspektywa posthumanistyczna nie zostały jeszcze w pełni wykorzystane.

Bez wątpienia ludzie od zawsze utrzymywali społeczne relacje z nie-ludźmi: z rzeczami, roślinami, zwierzętami, budowlami, górami, krajobrazami, z którymi wymieniali własności i z którymi tworzyli kolektywne grupy (por. Olsen 2010, 565). Wymienione elementy, które moglibyśmy nazwać szeroko pojętą *kulturą materialną*, były i są więc równoprawnymi, współuczestniczącymi bytami w świecie (tamże, 564–565). Parafrazując myśl Bjørnara Olsena, moglibyśmy wręcz stwierdzić, że sukces w badaniu dawnych, średniowiecznych form postrzegania przestrzeni i reagowania na nią uzależniony jest od umiejętności przypisywania działań i zdolności także różnym „podmiotom” innym niż ludzie (por. tamże, 561).

Elementy krajobrazu, podobnie jak inne rzeczy, mogą być ujmowane w opisach oraz interpretacjach jak osoby, które posiadają możliwość inicjowania zdarzeń przyczynowych w bezpośrednim otoczeniu. Każdy, kto wspinał się na górę lub omijał ją w podróży, doskonale to zrozumie. Sprawcy pierwszorzędni (były intencjonalne), jak na przykład osadnicy słowiańscy, egzekwowali swe działania poprzez sprawców drugorzędnych, artefakty, uświadomione i nazwane elementy krajobrazu, które stawały się składnikami podzielonej osobowości owych sprawców pierwszorzędnych (por. uwagi Gell 1998, 19; por. także Domańska 2008, 34–36). Taki Słowianin jako sprawca mógł zatem przebywać i działać nie tylko w miejscu, w którym fizycznie się znajdował, ale także we wszystkich tych punktach, w których znajdowały się „przedłużenia” jego osoby, a więc również tam, gdzie zlokalizowane były nazwane przez niego obiekty terenowe, wytworzone na ich podstawie obrazy, opisy, narracje. W ten sposób poszczególne elementy krajobrazu stawały się składnikami jego społecznej tożsamości. Gdy Alfred Gell pisze o przechodniości sprawcy, zwraca uwagę, że interakcje między sprawcą a przedmiotem działania mogą podlegać wymianie. Dlatego da się powiedzieć, że ci, którzy zauważali i wyróżniali jakieś charakterystyczne obiekty w przestrzeni, byli nakłaniani do ich odwiedzenia lub ominięcia, unikania, wykorzystania, nazwania, do mówienia i myślenia o nich, ochrony. Ze sprawców stawali się adresatami działań, ulegali czarowi krajobrazu, poddawali się podpowiedziom, jakie sugerował, ograniczeniom, jakie przed nimi stawał.

Słowianie, którzy najpierw próbowali dostać się do północno-wschodniej Italii (od przełomu VI i VII w.), a później stali się tolerowanymi (od końca VIII w.) i wreszcie mile wi-

dzianymi osadnikami w dobrach kościelnych i świeckich (od drugiej połowy X stulecia), za każdym razem trafiali w skomplikowany i zmienny krajobraz świata społecznego tego regionu, z jego protofeudalnymi i feudalnymi hierarchiami, asymetriami i nierównościami, opartymi przede wszystkim na własności ziemskiej. Sami też zapewne nie stanowili jednolitej grupy. Jak znaleźć się w tak zarysowanej rzeczywistości? Jak utrzymać tożsamość, więzi, język, pozycję społeczną? Jak słusznie zauważa Bruno Latour, to, co społeczne, to „typ chwilowego powiązania, które określić można za pomocą sposobu, w jaki zostaje ono złożone razem w nowe kształty” (Latour 2010, 528). Dlatego wszystkie wspomniane nierówności i asymetrie są i zawsze były tak niestabilne, trudne do utrzymania. Szybko niszczące relacje międzyludzkie (w tym również te wynikające z określonej, osiągniętej, wypracowanej lub odziedziczonej pozycji społecznej), które opierają się na lokalnych interakcjach – wymagają nieustannego odnawiania. Ponieważ – zgodnie ze zdaniem i logiką Latoura – należy przyjąć, iż społeczeństwo nie może być wytworzone samo z siebie, wszelkie obecne w nim nierówności muszą być utrzymywane przez inne typy aktorów niż społeczne (tamże, 530–531). W praktyce to właśnie *kultura materialna*, posiadane lub dostępne rzeczy „nadają swą «stalową» jakość nieszczęsnemu «społeczeństwu»” (tamże, 530–532; por. także Olsen 2010, 566). Ta sama zasada dotyczy elementów krajobrazu, które także posiadają walor socjalizujący, utrwalają relacje międzyludzkie (na przykład wewnątrz określonej społeczności), przykuwają ludzi do konkretnego miejsca, wyznaczają punkty w oswojonej przestrzeni, manifestują pozycję wynikającą z posiadania terenu, podkreślają znajomość obszaru i tym samym wyjaśniają prawa własności, uzasadniają obecność, wywołują dumę. W ten sposób dostrzeżone, zinterpretowane i nazwane miejsce w terenie jest czymś, co łączy, zbiera i trwa, innymi słowy: „kojarzy cechy czasu i przestrzeni: idealny węzeł sieci” (por. Olsen 2010, 288). Uświadamiając sobie fakt, iż rzeczy i krajobrazy (owi nie-ludscy aktorzy) wykazują większą stabilność i trwałość niż powiązania społeczne, możemy, za Corneliussem Holtorfem zapytać, czy to na pewno one przydarzają się ludziom, czy może to właśnie ludzie im się przydarzają? Kiedy w ten sposób spojrzymy na liczące nawet po 3900 lat grodziska protohistoryczne północno-wschodniej Italii i Istrii, tak postawione pytanie staje się wręcz naturalne. Powyższe rozważania prowadzą też do wniosku, że nazywanie miejsc w przestrzeni jest jednym ze sposobów na jej oswajanie oraz lokowaniem w niej nadziei na stabilność i niezmienną. Podobne funkcje spełnia znajomość dawnych nazw, odwoływanie się do nich, pamiętanie i przekazywanie kolejnym generacjom. Potrzeba ta pozostaje stała, zmieniają się tylko grupy społeczne, które na swój sposób wchodzą w interakcje z krajobrazem. To samo doświadczenie może znajdować wiele środków wyrazu. Trwałość elementów krajobrazu, na których opiera się podtrzymywanie relacji społecznych, przekłada się najpierw na wytworzenie toponimów, a następnie na ich długowieczność, dopóki nie zaistnieją okoliczności zrywające wcześniejszą tradycję. Warto sobie uświadomić – o czym była już mowa na początku artykułu – że czynniki genetyczne nie muszą być tożsame z tymi, które podtrzymują dane zjawisko w kulturze. Podtrzymywanie nazwy miejscowej może z czasem wynikać z zupełnie innych kulturowo mechanizmów niż na początku, za każdym razem powodem będzie jednak dążenie do stabilności społecznej.

Na przestrzeń można spojrzeć w jeszcze inny sposób. Ludzie epoki przedindustrialnej traktowali siebie jako część przyrody i krajobrazu. Przechodząc przez przestrzeń była dla nich środowiskiem postrzeganym w sposób naturalny od wewnątrz. Była też wytworem społecznym – zorganizowanym przez ludzi, przy czym o jej kształcie decydowały czynniki magiczne, boskie, przyrodnicze, społeczne i kulturowe. Przechodząc przez przestrzeń była społeczna również dlatego, że ludzie przywiązywali do niej określone wartości. Wartości przestrzeni mogły być zarówno wymierne (techniczne i ekonomiczne) albo niewymierne (kategorie społeczne) (Jałowiecki, Szczepański 2002, 301–304). Jest oczywiste, że Słowianie określający pewne obiekty terenowe formami pochodnymi od wyrazów **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, poddawali je waloryzacji. Przedmiotem ich postrzegania była naturalnie określona rzeczywistość, jednak nie tyle ona sama, lecz jej obraz w ich świadomości podlegał ocenie i waloryzacji (filtr społeczno-kulturowy). Florian Znaniecki pisał: „Przyznawane człowiekowi prawo obecności w pewnej przestrzeni wchodzi tedy w skład jego stanu socjalnego” (Znaniecki 1938, 94). Wartość przestrzeni „jest składnikiem jakiegoś nieprzerwanego systemu wartości, w odniesieniu do którego posiada swoistą treść i znaczenie. Może to być system religijny, estetyczny, techniczno-wytwórczy, ekonomiczny, społeczny. [...] Zaczniemy od stwierdzenia, że zespoły ludzkie, zwłaszcza zespoły tworzące grupy zorganizowane, zwykle mają w sferze swego zbiorowego doświadczenia i działania pewne wartości przestrzenne, które traktują jako swą wspólną «własność» nie w sensie czysto ekonomicznym, lecz w tym ogólniejszym znaczeniu, że nimi wspólnie «władają» posługując się nimi dla wykonywania pewnych czynności zbiorowych lub upoważniając jednostki do posługiwania się nimi przy wykonywaniu pewnych czynności indywidualnych” (tamże, 91).

Ważne jest także usytuowanie w przestrzeni, które określają takie parametry, jak położenie, kierunek i dostępność. Benon Janowski w swojej książce *O odległościach jako czynniku rozwoju kultury*, wydanej na początku XX w., w rozdziale zatytułowanym *Znaczenie odległości w antropogeografii*, napisał: „Znajomość rozwoju stosunków gospodarczych i w ogóle kulturalnych pewnego kraju, okolicy, miasta zwykło się opierać na zrozumieniu położenia geograficznego nie tylko w matematycznym jego określeniu za pomocą szerokości i długości geograficznej, lecz za pomocą o wiele więcej mówiących odległości od spławnych rzek, wybrzeży i ognisk kultury” (Janowski 1908, 1; por. także Znaniecki 1938, 89n.). Położenie może być bliskie lub dalekie, mierzone w jednostkach odległości, lecz dystans może mieć także wymiar ekologiczny, określany czasem, kosztami przejazdu, albo społeczny, kiedy odległość fizyczna jest niewielka, ale grupy społeczne lub etniczno-kulturowe dzieli przepaść. Może zachodzić też sytuacja odwrotna, gdy poszczególne grupy dzieli duża odległość terenowa, a mimo to będą one ze sobą sąsiadować. Poczucie dystansu zależne jest więc nie tylko od biologicznych cech jednostek, lecz także od ich charakterystyk społecznych. Z pewnością sąsiedztwo, wspólny język, pokrewieństwo, podobna struktura społeczna oraz kultura ułatwiały kontakty między grupami Słowian karyńskich czy istryjskich i tych zamieszkujących w głębi Italii północnej. Kolejne kategorie związane są z dostępnością przestrzeni, gdzie kluczową rolę odgrywają granice, naturalne (rzeki, góry, uskoki) i antropogeniczne (granice posiadłości, inne granice formalne) (Jałowiecki, Szczepański

2002, 309–310n.). W przypadku Słowian osiedlonych w Italii północno-wschodniej po najazdach węgierskich, w grę wchodzi również ograniczenia w funkcjonowaniu w ramach systemu feudalnego, a także różne okoliczności sprzyjające, jak choćby pozostałości rzymskich dróg.

Zastanówmy się także nad percepcją i waloryzacją przestrzeni. Kiedy przestrzeń staje się znacząca? W nowym krajobrazie człowiek czuje się zagubiony, zdezorientowany, niedoświadczony, jednak tubylcowi dostarcza on wielu informacji, w postaci znanych, charakterystycznych, często nazwanych elementów. Jest on dla tego ostatniego przestrzenią znaczącą. Informacje zostały w takim krajobrazie zakodowane, często w odległej przeszłości, niezależnie od obserwatora, dlatego można powiedzieć, że to nie krajobraz „mówi”, lecz tuziemiec zmusza go do „mówienia” (por. tamże, 323). Aby zrozumieć przestrzeń, niezbędna jest znajomość kodu, czyli swoistego „języka” zapisanego w uformowanej materii otoczenia. Tego „języka” uczymy się jak języka naturalnego w trakcie poznawania i przyswajania przestrzeni. Nazywanie elementów krajobrazu ułatwia tę naukę i pozwala przekazywać ją kolejnym pokoleniom. Jest też tworzeniem własnego kodu.

To, co zostało wyżej opisane, a więc rozpoznawanie, klasyfikowanie, ocenianie i wartościowanie przestrzeni, poprzedza jej przyswajanie, umiejscowienie się na danym terenie, uznanie go za własny, choć niekoniecznie w sensie prawnym. Uwarunkowani kulturowo od niepamiętnych czasów staramy się zindywidualizować miejsce, w którym żyjemy. Proces ten dotyczy również obszarów, po których poruszamy się w życiu codziennym. „Całe to środowisko stanowi kadr naszej codziennej egzystencji, który uważamy w pewnym stopniu za własny i bezpieczny”, jak piszą autorzy *Miasta i przestrzeni w perspektywie socjologicznej* (tamże, 338). Wśród czynników różnicujących sposób przyswajania przestrzeni wymieniamy się, poza cechami biologicznymi i wykształceniem, także status społeczny i zawód, który niejednokrotnie wiąże się z warunkami mobilności, a także sytuację (kontekst sytuacyjny, w tym cechy samej przestrzeni) (tamże, 338–345; por. także umieszczone wyżej uwagi o sprawczości krajobrazu).

W procesie postrzegania, przyswajania oraz wartościowania przestrzeni olbrzymią rolę odgrywają społeczne kategorie przestrzenne, takie jak *centrum* (naznaczone skupisko wartości) i *peryferie*, poza tym *kierunki* i *drogi* oraz różne *przejścia* (bramy, mosty). Te swoiste archetypy kulturowe mają wpływ na hierarchizowanie, aksjologizowanie oraz w ogóle porządkowanie przestrzeni, a wymienione procesy odbywają się według kryteriów estetycznych, funkcjonalnych, strukturalnych, magicznych i symbolicznych, przechodząc przez filtry kulturowe. Owe archetypy kształtują także onimiczny obraz przestrzeni, wpływając z jednej strony na powstawanie, z drugiej zaś na percepcję nazw własnych. Onimy, także takie jak interesujące nas nazwy trzech badanych typów, odgrywają niebagatelną rolę w przyswajaniu przestrzeni – oswajaniu, uznaniu za bezpieczną, akceptowaną lub też nie – czy orientacji w niej (por. uwagi Górny 2015, 379). W słowiańskiej toponimii północno-wschodniej Italii znajdziemy liczne odniesienia do opisanych wyżej społecznych kategorii przestrzennych (por. wyżej). Archeolodzy w swoich interpretacjach od dawna posługują się wspomnianymi wyżej społecznymi kategoriami przestrzennymi (archetypami), między innymi właśnie badając dawne grody. Jak pisze Przemysław Urbańczyk: „wszystkie społeczeństwa mają swoje miejsca centralne, które

skupiają indywidualną i zbiorową uwagę, z powodu przydanej im symboliki i ulokowanych tam ważnych aktywności – politycznych, religijnych, gospodarczych, legislacyjnych, sądowych, funeralnych itd. Stanowią one ważną część zbiorowej samoidentyfikacji, która oprócz mitów, języka i światopoglądu odwołuje się też do wybranych punktów przestrzeni geograficznej, rozpoznawanych jako «węzły» infrastruktury społeczno-organizacyjnej» (Urbańczyk 2019, 12).

Ciekawie przedstawia się także ulokowanie interesujących nas grodzisk protohistorycznych w wielostopniowym kontinuum przestrzeni wokół punktów potwierdzonej obecności Słowian w średniowieczu. Klasyfikacji tej ciągłości można dokonywać na wielu osiach semantycznych. Jedną z propozycji hierarchizacji przestrzeni zaproponowali Abraham Moles i Elizabeth Rohmer. Potraktowali człowieka jak „cebulę”, wyróżniając kolejne warstwy jego działania aż po kraniec świata (Moles, Rohmer 1972, 42–58). Pierwszą warstwę tworzy ciało człowieka. Druga, to gest bezpośredni. Trzecią jest przestrzeń zamknięta lub odgraniczona, którą można objąć jednym spojrzeniem, osobista, intymna. Następnie wymienia się dom, przestrzeń wielofunkcyjną, w której spotykamy się z innymi. Piątą wyznacza przestrzeń w promieniu umownych 500 metrów, nazywana *miejszem charyzmatycznym*. Jest to przestrzeń doskonale znana i przyswojona, po której człowiek porusza się niemal automatycznie, w poczuciu bezpieczeństwa, a zachowania przestrzenne są w tej strefie przeważnie spontaniczne. Kolejną „warstwę” wyznacza podróż do punktu, do którego można dotrzeć i z którego można wrócić w ciągu jednego dnia: podróż po mikroregionie. Wymaga ona ściślejszego zaplanowania, nie zmusza jednak do nocowania. Pojęcie *mikroregionu* jest głęboko zakorzenione w umyśle człowieka. Mikroregion jest obszarem wzmożonego przepływu ludzi, rzeczy i idei, intensywnej wymiany towarów. Właśnie w takiej „strefie dostępu bez przygód” wyznaczonej dla niektórych (zwykle kilku) punktów obecności Słowian w średniowieczu na terenie północno-wschodniej Italii mieszczą się ufortyfikowane osiedla protohistoryczne określane nazwami pochodnymi od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, czy **gardiska* (zob. wyżej). Poza strefą mikroregionu lokuje się przestrzeń projektów, handlu dalekosieżnego, odległych pielgrzymek, podróży poszukiwawczych, bardziej lub mniej znane miejsca, zasób nowości.

Bohdan Jałowiecki i Marek S. Szczepański mówią także o wytwarzaniu przestrzeni, określając przy tym formy przestrzenne, które klasyfikują na podstawie roli, jaką one odgrywają w procesie produkcji, reprodukcji siły roboczej i odtwarzania społecznych stosunków produkcji. Wyróżniają pięć głównych form przestrzennych, które nieraz mogą na siebie zachodzić: produkcji, konsumpcji, władzy, symboliki i wymiany. *Przestrzenne formy produkcji* (rolniczej i pozarolniczej) to układ rozłogów, pól, pastwisk, zagród i wsi, warsztatów czy kopalń. *Przestrzeń konsumpcji* związana jest ze społecznym bądź indywidualnym spożywaniem dóbr i usług. *Przestrzeń władzy* rozumiana może być na dwa sposoby, albo jako obszar jurysdykcji, albo jako obszar instytucji, za pomocą których władza jest sprawowana. *Przestrzeń symboliki* obejmują różne miejsca i obszary związane z „wysoko cenionymi przez dane społeczności wartościami, połączonymi z przeszłością zbiorowości” (Jałowiecki, Szczepański, 353), również innych, minionych, lecz pamiętanych zbiorowości. Wśród tych miejsc znajdują się przestrzenie aktualnych zachowań symbolicznych, wią-

żące się z kultem i manifestacją postaw ideologicznych oraz różnego rodzaju obiekty z przeszłości. Nasze grodziska protohistoryczne, dostrzeżone i nazwane przez średniowiecznych Słowian znalazłyby się – rzecz jasna – w tej właśnie grupie. Ostatnia wreszcie *przestrzeń wymiany* dotyczy wszelkich obszarów transferu dóbr, informacji i ludzi wewnątrz każdej z wymienionych poprzednio form. Pożytek, jaki płynie z przedstawionej klasyfikacji, kryje się między innymi w uświadomieniu sobie, że interesujące nas obiekty określone w wiekach średnich nazwami pochodnymi od formy **gardiska* należą do tej samej formy przestrzeni, do której zaliczylibyśmy je współcześnie.

Regularne doświadczenie i odczytywanie przestrzeni prowadzą do powstania w umysłach ludzi trwałych obrazów, przekonań, stereotypów i wyobrażeń, które można by nazwać *mapami mentalnymi*. Kluczowe miejsce zajmują w nich charakterystyczne punkty orientacji przestrzennej, do której z całą pewnością możemy zaliczyć relikty dawnych fortyfikacji protohistorycznych. To właśnie dzięki tym niepowtarzalnym elementom w terenie przestrzeń mikroregionu może być bez trudu rozpoznana. Ułatwiają one również jednostkową i grupową identyfikację z mikroregionem (por. tamże, 362).

KRAJOBRAZ – OBÓZ – GRÓD – GRÓDEK – GRODZISKO

Pozostaje jeszcze jedna kwestia do rozważenia, a mianowicie próba zrozumienia wyobrażeń, jakie Słowianie w regionie alpejsko-nadadriatyckim mogli podzielać na temat obiektów fortyfikowanych, które określa się *grodami*, *gródkami* i *grodziskami*. Chociaż lepiej byłoby myśleć o procesie kształtowania tych wyobrażeń przez całe wieki średnie i później. Zagadnienie osadnictwa grodowego Słowian jest jednym z głównych problemów badawczych przyciągających uwagę mediewistów – archeologów oraz historyków. Stosunek do *grodzisk* – grodów, które już w wiekach średnich stały się lub pozostawały relikta-
mi dawnych obiektów o charakterze obronnym – jest zagadnieniem, które traktowano dotychczas marginalnie. Wynika to między innymi z faktu, że źródła pisane z rzadka przynoszą wiadomości o tego typu założeniach. „Nielicznym relacjom tego rodzaju – jak słusznie zauważył Ryszard Kiersnowski – należy się jednak bliższe zainteresowanie ze względu na specyficzny zakres zawartych w nich danych” (Kiersnowski 1958, 241). Jedno jest jednak pewne: poza tradycją przekazywaną międzypokoleniowo, na sposób postrzegania i nazywania elementów przestrzeni wpływ musiał mieć także lokalny (zastany) krajobraz naturalny i kulturowy. Jest też oczywiste, że wspólne dla wszystkich Słowian źródłosłowy dla *grodu*, *gródka* i *grodziska*, sugerują wykształcenie tych konkretnych rzeczowników na poziomie języka prasłowiańskiego (przed jego fragmentacją). W procesie rekonstruowanej genezy, w grę wchodzi tu proste formy ogradzania, ochrony, obrony (wydzielanie przestrzeni, pierwociny słowiańskiej sztuki fortyfikacyjnej odnotowanej w źródłach bizantyńskich, longobardzkich i frankijskich – por. niżej) oraz obserwacje funkcjonujących i zrujnowanych lub opuszczonych miast, twierdz i obozów za limesem (poza *Barbaricum*), a także przyglądanie się dawnym grodziskom prahistorycznym lub nawet ich wtórne wykorzystywanie. Trudno sobie jednak wyobrazić, aby prasłowiańska forma **gardiska* (grodzisko) mogła dotyczyć – jak sugerują niektórzy arche-

olodzy – głównie jakichś terenów po prostu ogrodzonych, wyodrębnionych z przestrzeni i użytkowanych przeważnie jako ogród, łąka czy pastwisko. Nie można zapominać, że słowo **gardiska* jest derywatem słowa **gardu*. Derywat ma zarówno zmienioną formę, jak i znaczenie, wynikające bezpośrednio z wyrazu podstawowego. Z jednej strony sufiks *-iska* wskazuje na dawny gród (**gardu* → **gardiska*), co znajduje odpowiednik choćby w polskim przykładzie procesu derywacji *cmentarz* → *cmentarzysko*, gdzie *cmentarzysko*, to dawny, nieużytkowany *cmentarz* (ale też miejsce nacechowane od dawna świętością). Z drugiej strony, w językach słowiańskich sufiks *-isko* służy do tworzenia augmentatywów (wyrazów o charakterze zgrubiałym), wskazując na coś dużego lub ważnego (w sensie pozytywnym lub negatywnym) z kulturowego czy społecznego punktu widzenia. Proces ten wykracza poza tak zwane *nomina loci*. Wystarczy podać tu proste przykłady zrozumiałe dla polskiego czytelnika: *pan* → *panisko*, *chłop* → *chłopsko*, *baba* → *babisko/babsko*, *dom* → *domisko*, ale i w *zamczysku* mogliśmy widzieć nie tylko stary, lecz także okazały zamek. Biorąc pod uwagę wskazane zasady słotwórcze, można założyć, że w formie **gardiska* możemy mieć do czynienia z pewną kumulacją opisowo-wartościującą, wskazującą na dawną/minioną/mityczną świetność/ważność lub nawet, w sensie pejoratywnym, starość, bezużyteczność (choćby w domyśle) jakiegoś grodu. Kulturowo bardziej prawdopodobne wydaje się wyróżnianie w terenie i języku dawnych, nieczynnych grodów niż starych terenów po prostu ogrodzonych. Choć same słowa **gardu*, **gardiku* i **gardiska* wykazują etymologiczny związek z czynnością grodzenia w sensie ogólnym (por. na przykład Urbańczyk 2019, 13), istnieją pewne argumenty archeologiczne, które mogą wskazywać na miejsce, czas i okoliczności trwałego złączenia tych rzeczowników z obiektami ufortyfikowanymi lub reliktami takich obiektów. Nie zagłębiając się zbyt w to zagadnienie, wystarczy wspomnieć, że tradycje dawnego, sięgającego epoki brązu zwyczaju wznoszenia grodów znane są na obszarach zajętych osadnictwem ludów bałtyjskich (bałtyckich). Obiekty te tkwiły w terenie również później, w czasach, gdy kształtowała się Słowiańszczyzna oraz pogranicze bałto-słowiańskie. Nie jest zapewne przypadkiem, że najstarsze grody słowiańskie lokują się właśnie w tej strefie, a nawet znane są przypadki wtórnego wykorzystania w początkach wczesnego średniowiecza starszych założeń umocnionych lub naturalnie obronnych (na te tematy szerzej – por. Kobyliński, Szymański 2015, 114, 118n.; Szymański 2015, 33n.).

W odróżnieniu od Słowian zachodnich i wschodnich, plemiona południowe osiedlające się w średniowieczu na terenach naddunajskich, bałkańskich oraz wschodnioalpejskich i włoskich wkroczyły w strefę w pewnym stopniu zurbanizowaną. Elementami zastanego krajobrazu były więc miasta i twierdze, chociaż ich stan i struktura były różne. Po najazdach barbarzyńców część z nich legła w gruzach, inne kontynuowały lub wznowiły funkcjonowanie, zwłaszcza na terenach, na których utrzymywała się mniej lub bardziej realna władza państwowa czy kościelna. Obszary położone na północ od Bałkanu, tereny Chorwacji dalmatyńskiej, częściowo Macedonii wardarskiej, Serbii, Panonii i *Noricum* należały do strefy przeważnie zdeurbanizowanej. Początki miast wczesnośredniowiecznych w tym rejonie wykazują analogie do powstawania ośrodków miejskich w Europie środkowej. Różnica w stosunku do tej ostatniej polegała jednak na tym, że na południu – poza drogami

ryzykimi – pozostały także budynki mieszkalne i sakralne oraz fortyfikacje, sięgające nie tylko okresu Cesarstwa Rzymskiego, ale także dużo starsze, które można było wykorzystać, naśladować, ale na pewno trzeba było uwzględnić przy identyfikowaniu i osławianiu przestrzeni. Sytuacja nie była jednolita. Jak pisze Nada Klaić w swojej książce *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, „Wszystko zatem wskazuje na to, że dziedzictwo kulturowe starożytności na terenach zamieszkiwanych przez Sklawinów i Chorwatów było bardzo skromne. Kultura i cywilizacja rzymska w zasadzie nie wzbogacała świata słowiańskiego poprzez zapoznanie go ze swoim dorobkiem. Wyjątkiem jest samo wybrzeże Adriatyku, gdzie dalmatyńskie miasta bizantyńskie tkwiły niczym wyspy na słowiańskim morzu. I oczywiście Istria, gdzie również można było odczuć silny wpływ miast na nową słowiańską wieś w głębi kraju”. I dalej: „Wydaje się zatem, że związek starożytności ze słowiańskim średniowieczem sprowadza się głównie do tych elementów ciągłości, które są istotne także dla innych narodów europejskich. Barbarzyńcy odziedziczyli tradycję osadniczą i nazwy od starożytności” (Klaić 1975, 150, ale też 148–156; por. także Kurnatowska 1977, 114–116).

Pierwsze wieki średniowiecza w Italii północno-wschodniej, do której docierali Słowianie ze wschodu, mimo istniejących miast, również otoczonych murami obronnymi, można by scharakteryzować takimi słowami, jak agraryzacja, zubożenie, zanik życia miejskiego (por. Buko 2003, 19). Dobrym przykładem jest Cividale, dawne *Forum Iulii*, znajdujące się przy granicy ze światem słowiańskim. Około 664 r. Słowianie podjęli próbę zdobycia tego ufortyfikowanego ośrodka, ale w bitwie w nieodległym miejscu zwanym *Broxas* mieli ponieść klęskę (HL V:23). Jak wyglądało wtedy Cividale? „Okna archeologiczne”, jak sugestywnie Angela Borzacconi nazywa stosunkowo niewielkie, zwykle interwencyjne wykopy wykonywane w różnych częściach miasta, pozwoliły zadokumentować wczesnośredniowieczne relikty zabudowy drewnianej, czasami z detalami murowanymi, struktury z dużych otoczek oraz wtórnie użytego materiału budowlanego z czasów rzymskich, ułożone bez zaprawy albo połączone spoiwem na bazie gliny, ponadto podłogi z ubitej ziemi, ściany z drewna i słomy, które musiały podierać dachy kryte strzechą. Geometryczne rozplanowanie rzymskiej aglomeracji zostało na początku zmienione przez częściowe przeróbki stojących jeszcze budynków późnoantycznych, aby następnie niemal całkowicie zniknąć pod nieregularną tkanką tworzoną przez skupiska mieszkalne oraz nekropole, często bez wyraźnej organizacji, zaspokajające potrzeby zapewne jednej lub kilku mieszkających w pobliżu rodzin. Próbę nakreślenia wyglądu wczesnośredniowiecznego *Forum Iulii* Angela Borzacconi kwituje w taki oto sposób: „Istnieje nierozdzielna nić pomiędzy miastem i wsią, które szczególnie w tym kontekście regionalnym reprezentują dwa światy «sąsiadujące ze sobą, ale bez wyraźnej granicy», ponieważ mury miejskie, chociaż pozostają solidnym i symbolicznym elementem obrony oraz prestiżu, w rzeczywistości nie sprawiają wrażenia, że zamykają w swym wnętrzu rzeczywistość szczególnie odmienną od tej, która kształtuje się na zewnątrz” (Borzacconi 2006, 193).

Opis wspomnianej bitwy w *Broxas*, zawarty w *Historii Longobardów* Pawła Diakona, ujawnia szczegół z zakresu pierwotnej sztuki fortyfikacyjnej Słowian w interesującym nas regionie. Dowiadujemy się, że rozbili oni obóz w pobliżu mostu

na rzece Natisone („[...] *et venientes castrametati sunt in loco qui Broxas dicitur* [...]”; „*Qui cum pontem Natisonis fluminis, qui ibidem est ubi Sclavi residebant* [...]”) (HL V:23).

Nieco wcześniej, w tym samym dziele czytamy o najeździe Słowian na Italię południową. Przybyli „na wielu okrętach i założyli obóz w niewielkiej odległości od miasta Sepontum. Wokół zaś obozu porobili ukryte doły” (HL IV:44). Wydarzenia te umieszcza się w roku 641 lub części 642, a więc zaledwie dwadzieścia kilka lat wcześniej niż bitwę w *Broxas*. Uwagę zwraca sposób podnoszenia przez Słowian walorów obronnych swojego obozu za pomocą ukrytych pułapek (*occultas faveas*).

Mniej więcej w tym samym czasie, a dokładnie w 630 lub 631 r., jak czytamy w *Kronice Uczzonego Fredegara*, po udanych najazdach Alemanów i Longobardów na państwo Samona, doszło do bitwy wojsk frankijskich ze Słowianami. „Austrazyjczycy Dagoberta, którzy oblegli twierdzę Wogastisburg, gdzie ukryło się mnóstwo najbardziej niezłomnych Wenedów, byli rozgromieni w trzydniowej bitwie” (*Kronika Uczzonego Fredegara* LXVIII). Nie udało się dotychczas ustalić miejsca potyczki. Wskazuje się w Czechach na wzgórze Rubín (Podbořany) i Ůhošť (Kadaň), na Słowacji na Bratysławę, Trenčyn i Beckov, w Niemczech na Staffelberg (Bad Staffelstein), Burk (Forchheim), w Austrii na Wiedeń i na inne miejscowości wzdłuż środkowego Dunaju. Tłumacz, Grzegorz Kazimierz Walkowski, autor przytoczonej wersji polskiej *Kroniki*, określenie *castrum Wogastisburg* zinterpretował jako *twierdza Wogastisburg*. Wcześniej Marian Plezia zaproponował tłumaczenie *gród Wogastisburg* (Plezia 1952, 131; por. także Labuda 1999, 85). Tymczasem wieloznaczne słowo *castrum* mogło odnosić się również do obozu wojskowego. *Wogastisburg* nie musiał być grodem, a jedynie tymczasowym umocnieniem, co uniemożliwiałoby, a na pewno znacznie utrudniało jego lokalizację.

Wróćmy jednak do *Historii Longobardów* Pawła Diakona. Znajdziemy tam kolejny ciekawy opis, tym razem dotyczący próby przejścia władzy przez Arnefrita. Przypomnijmy tylko, że po śmierci zbuntowanego Lupusa, jego syn Arnefrit, obawiając się potęgi króla Longobardów, Grimualda, uciekł do Słowian, po czym wraz z nimi najeżdżał księstwo Friuli, lecz – jak podaje Paweł Diakon – „[...] *apud Nemas castrum, quod non longe a Foroiuli distat, inruentibus super se Foroiulianis, extinctus est*” (HL V:22). *Passus* ten wymaga krótkiego komentarza. Wyrażenie *apud Nemas castrum* pozwala na różne tłumaczenie. Ignacy Lewandowski w polskim przekładzie, odnosząc się do okoliczności śmierci Arnefrita, zdecydował się na wersję: „[...] zginął w warowni Nemas, niedaleko Forum Iulii, w czasie ataku Forojuliańczyków”. Antonio Zanella w tłumaczeniu na język włoski napisał: „[...] presso il castello di Nimis, non molto lontano da Cividale, fu attaccato dai Friulani e ucciso”, a więc wybrał wersję „przy twierdzy Nimis” (rzadziej „presso” przekłada się jako „w”). I polskie, i włoskie tłumaczenie jest uprawnione, jednak w pierwszym przypadku mielibyśmy do czynienia ze świadectwem wykorzystania przez Słowian istniejącej twierdzy. Śmierć Arnefrita w wyniku ataku Forojuliańczyków, czyli jakby z zewnątrz, przemawia za tą pierwszą interpretacją. Wydarzenia te miały miejsce około 666 r. *Castrum Nemas* to dzisiejsze włoskie Nimis w prow. Udine, położone 20 km na północny zachód od Cividale. Twierdza ta pojawia się już wcześniej w *Historii Longobardów*, w kontekście opowieści o Romildzie, najeździe awarskim i śmierci księcia Gisulfa. Paweł Diakon wspominał, że Longobardowie obwa-

rowali się wtedy w różnych twierdzach w regionie, z których wymieniał następujące: *Forum Iulii, Cormones, Nemas, Osopo, Artenia, Reunia, Glemona* oraz *Ibligine* (HL IV:37).

Wart obszerniejszego przytoczenia jest inny, barwny fragment dzieła Pawłowego, opisujący wydarzenia z około 705 r., dostrzeżony już przez polskich badaczy. „W Forum Iulii zmarł Adon, który był – jak powiedzieliśmy – zarządcą regionu. Po nim przejął księstwo Ferdulf rodem z Ligurii, człowiek fałszywy i wyniosły. Jego żądza, by zdobyć sławę przez zwycięstwo nad Słowianami, przyniosła i jemu, i Forojuliańczykom wielkie szkody. Opłacił on mianowicie niektórych Słowian, ażeby zachęceniem w ten sposób wysłali do tejże prowincji wojsko. Tak się też stało, lecz było to zarazem przyczyną wielkiej ruiny księstwa forojuliańskiego. Rozbójnicy słowiańscy napadli bowiem na pasterzy i pasące się w pobliżu stada owiec, które uprowadzili ze sobą jako łup. Ścigał ich zarządca tego terenu zwany w języku longobardzkim *skuldahis*, mąż szlachetny i silny tak duchem, jak i ciałem, który jednak nie mógł dopaść owych rozbójników. Gdy wracał z pościgu, spotkał księcia Ferdulfa, który zapytał go, co robi z tymi rozbójnikami. Na to Argait – takie bowiem imię nosił zarządca – odpowiedział, że uciekli. Wtedy oburzony Ferdulf tak powiedział: «Jakże mógłbyś zdobyć się na dzielny czyn, ty, który posiadasz imię Argait wywodzące się od *arga*?». Ów dzielny mąż dotknięty do żywego, tak mu odpowiedział: «Niech Bóg dozwoli, żebyśmy, ja i ty, książę Ferdulfie, nie wcześniej zeszedli z tego świata, zanim inni nie poznają, który z nas dwóch jest bardziej *arga*». Takimi obraźliwymi słowami obrzucali się wzajemnie. W kilka dni po tym incydencie wtargnęły do księstwa silne oddziały wojska słowiańskiego, o którego przybycie zabiegał książę Ferdulf za pomocą pieniędzy. Rozłożyły się obozem na szczycie góry, dokąd niemal ze wszystkich stron był trudny dostęp. Książę Ferdulf nadszedłszy z wojskiem zaczął obchodzić górę, aby uderzyć na nie od strony bardziej płaskiej. Wtedy wspomniany Argait tak odezwał się do Ferdulfa: «Pamiętaj, książę, że nazwałeś mnie człowiekiem leniwym i bezużytecznym, i określiłeś obraźliwym słowem *arga*. Oto teraz gniew Boży spadnie na tego z nas, który ostatni dotrze do owych Słowian». To rzekłszy odwrócił konia i podążył w kierunku słowiańskiego obozu od strony stromego zbocza górskiego, które zaiste niełatwo było pokonać. Ferdulf zaś uważał za hańbę, jeśli sam nie uderzy na Słowian, pokonawszy wprzód trudne przejścia; dlatego też ruszył za nim przez strome, trudne i bezdrożne tereny. Za nim zaś podążyli jego żołnierze, gdyż uznali, iż rzeczą haniebną będzie nie pójść za swym wodzem. Słowianie widząc, że wojsko chce ich zaatakować od strony stromych zboczy, dzielnie przygotowali się do obrony i odpierali ich ataki raczej kamieniami i siekierami niż mieczami. W ten sposób porzucali ich z koni i wybili co do nogi. Zwycięstwo osiągnęli nie tyle dzięki swym siłom, co dzięki przypadkowi. Poległa tam cała starszyzna forojuliańska, tam zginął książę Ferdulf, tam znalazł śmierć i ten, który do takiej walki go sprowokował. Na skutek nieszczęsnej rywalizacji i braku przezorności straciło tam życie wielu dzielnych mężów, którzy w zgodzie i dobrej radzie mogliby powalić tysiące nieprzyjaciół. Tylko jeden Longobard postąpił tam mężnie i dzielnie. Miał na imię Munichis i został później ojcem książąt: Piotra w Forum Iulii i Ursusa w Cenedzie. Kiedy on spadł z konia, a jeden spośród Słowian nagle rzucił się na niego i związał mu ręce sznurem, wówczas skrępowanymi rękoma wyrwał z prawicy tegoż Sło-

wianina włócznie i przeszył nią napastnika, a następnie związany rzucił się na dół przez strone zbocza i tak umknął przed wrogiem. Opowiedzieliśmy to zdarzenie w tej historii tylko dlatego, aby już nigdy na skutek nieszczęsnej rywalizacji nie wydarzyła się podobna klęska” (HL VI:24).

Nie ulega wątpliwości, że zamiarem Pawła Diakona w tym przypadku była przede wszystkim negatywna ocena Ferdulfa oraz przekaz moralizatorski związany z krytyką przesadnej, wręcz ślepej żądzy sławy. Ze względu jednak na fakt, iż autor *Historii Longobardów* pochodził z Friuli, gdzie mógł zasłyszeć opowieść o Ferdulfie, znał też topografię regionu, można założyć, że był tu wiarygodny nie tylko w ogólnym zarysie, ale także w pewnych szczegółach. Uwagę zwraca przede wszystkim opis miejsca, w którym bronili się Słowianie. W wersji łacińskiej czytamy: „*Qui cum castra in summo montis vertice possuissent, et pene ex omni parte difficile esset ad eos accedere, Ferdulfus dux cum exercitus superveniens, coepit eundem montem circuire, ut per loca planiora super eos possit intrare*”. I dalej, po wzajemnych obelgach Ferdulfa i Argaita: „*Et haec dicens, verso equo, per asperitatem montis, unde gravis erat ascensus, ad castra contendere coepit Sclavorum*”. W cytowanym tłumaczeniu *Historii Longobardów* Antonia Zaneli, podobnie zresztą jak w kilku innych przekładach na języki nowożytnie – ewidentnie wzajemnie na siebie oddziałujących – konsekwentnie stosowane przez historyka określenie *castrum* zostało zinterpretowane jako obóz. W rzeczywistości może ono oznaczać zarówno obóz, jak i miejsce ufortyfikowane, twierdzę. Wystarczy wspomnieć, że w ten sam sposób Paweł Diakon określał bronione murami miejskimi *Forum Iulii* (Cividale) czy twierdzę *Nemas* (zob. wyżej). Zapewne na wybór „obozu” przy tłumaczeniu wpłynął narzucający się kontekst opowieści, ukazujący spontaniczność najazdu słowiańskiego. Lokalizując jednak miejsce akcji w pobliżu wschodniej granicy księstwa Friuli, uzyskujemy dodatkowe możliwości scharakteryzowania geografii teatru wydarzeń. Wysokie partie gór nie wydają się terenem atrakcyjnym dla najeźdźców, podobnie jak gęsto zalesione wzgórza charakterystyczne dla pogranicza słoweńsko-włoskiego. Wzniesienie, na którym stoczono bitwę, trzeba sobie raczej wyobrazić jako miejsce w miarę dostępne, chociaż obronne. Wojciech Szymański (2008, 89–96; 2015, 32) powiązał opis Pawła Diakona z informacjami o lokowaniu słowiańskich obozów (w tym taborowych) i miejsc umocnionych, jakie pojawiają się w źródłach bizantyńskich: w *Taktyce* Pseudomaurycego, *Historii* Teofylakta Simokatty, *Historii wojen* Prokopiusza z Cezarei czy *Żywocie św. Dymitra* (Plezia 1952, 63–78, 90–117; Labuda 1999, 35–42, 75–78; *Testimonia*, 73–74, 144–146, 272–273). Marek Dulnicz poszedł nieco dalej w swoich rozważaniach i zwrócił uwagę, że topografia wzgórza, na którym zginął Ferdulf (obronne położenie, istnienie dogodnego dojścia) odpowiada znanym warunkom z czasów rzymskich, należącym do systemu *Claustra Alpium Iuliarum* lub do grupy wyżynnych osiedli obronnych – rzymskich lub ostrogockich, opuszczonych w końcu VI lub w VII w. (Dulnicz 2010, 70–84). Zarówno dla terenów dzisiejszej Słowenii, jak i Friuli, które u schyłku starożytności i we wczesnym średniowieczu szczególnie narażone były na najazdy, ufortyfikowane osiedla wyżynne stanowiły jeden z najważniejszych elementów osadnictwa. Świadczy o tym liczba tego typu obiektów. Zamieszkiwanie miejsc wyniesionych i umocnionych, zarówno dla ludności cywilnej, jak i druzyn wojsko-

wych, było najpewniejszym sposobem na przeżycie. Ważnym wkładem w rozpoznanie tego typu obiektów na terenie Alp Wschodnich, zwłaszcza w okresie od późnej epoki rzymskiej do objęcia tych obszarów przez Słowian w VI stuleciu, są prace Slavko Cigleneckiego. Autor ten zaproponował klasyfikację tego rodzaju struktur, dzieląc je na: stacje wojskowe lub zamki, stałe osiedla ufortyfikowane oraz fortece-schroniska (Ciglenecki 1987; 1990, 17–20; 2008, 481–532). Z długiej listy obronnych osiedli wyżynnych wymienimy kilkanaście z terenu dzisiejszej Słowenii i Austrii: Velike Malence, Ajdna, Vranje, Rifnik, Gradec pri Prapretne, Polhograjska gora, Brinjeva gora, Sv. Pavel nad Vrtovino, Rodik, Kučar, Korinjski hrib nad Velikim Korinjem, Zidani gaber nad Mihovim, Gojače, Tinje nad Loka, Falkenberg czy Grazerkogel (poza zacytowanymi wyżej pracami – por. także Ciglenecki 1981; 2006, 107–120). Na terenie północno-wschodnich Włoch na myśl przychodzi od razu osiedle San Giorgio w Attimis, w gm. loco, prow. Udine (Villa 2008, 73–76), a także grupa twierdz wymienionych przez Pawła Diakona przy opisie najazdu awarskiego na Friuli około 610 r.: *Forum Iulii, Cormones, Nemas, Osopo, Artenia, Reunia, Glemona* oraz *Ibligine*. Odpowiadają one dzisiejszym miejscowościom Cividale del Friuli, Cormons, Nimis, Osopo, Arterga, Ragogna w pobliżu San Daniele del Friuli oraz Gemona del Friuli. Identyfikacja i lokalizacja *Ibligine* sprawia obecnie największe trudności i od lat jest przedmiotem dyskusji prowadzonych wśród archeologów i historyków. Zasadniczo większość badaczy przyjęła tezę niemieckich uczonych z uniwersytetu w Monachium, którzy łączą *Ibligine* z Invillino w pobliżu Villa Santina (prow. Udine). W latach 1962–1974 odkryli oni na wzgórzu Santina pozostałości osiedla funkcjonującego od okresu wczesnego Cesarstwa Rzymskiego po wczesne średniowiecze, z fazą datowaną na VII stulecie (Bierbrauer 1986; 1987; 1988a; 1988b; Menis 1987; Miotti 1988; Lusuardi-Siena 1998; Villa 1999; 2001; 2006; Christie 2001; Francescutto 2012). Wspomniane twierdze, od *Forum Iulii* do *Invillino*, łączy się w tak zwany *limes longobardzki*. Pojęcie to, wypracowane przez historiografię, oznaczać ma wschodnią granicę księstwa Friuli zorganizowaną przeciwko Awarom i Słowianom (Piotrowski 2017b, 22 – tam dalsza literatura).

Ze względu na gęstość występowania, walory obronne, stan zachowania i naoczność, do grupy obiektów, które Słowianie we wczesnym średniowieczu mogli wykorzystywać podczas swoich wypadów na teren Italii i w strefie przygranicznej należałoby z całą pewnością dodać interesujące nas protohistoryczne osady obronne (*castellieri*), których części nadali z czasem dość trwale nazwy pochodne od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*. Z pewnością założenia te należy brać pod uwagę, zastanawiając się nad wyglądem *castrum*, przy którym śmierć poniósł longobardzki książę Ferdulf. Przemawia za tym spora liczba tego typu obiektów, ich wygląd i usytuowanie. Warto tu zwrócić uwagę na jeszcze jeden szczegół. Obszerny opis potyczki z 705 r., obejmujący także charakterystykę topograficzną, nie zdradza jednak żadnej nazwy miejsca. Jeżeli wykorzystano w tym przypadku jakąś dawną fortyfikację, to prawdopodobnie jej świetność i nazwa należały już wtedy do przeszłości.

Na słowiańską wyobraźnię w rejonie alpejsko-nadadriatyckim musiały też działać ważne ośrodki starożytne oraz te z okresu przejściowego między antykiem i wczesnym średniowieczem, takie, jak na przykład Teurnia czy Hemmaberg. Teurnia, czyli

dzisiejsza miejscowość St. Peter in Holz nad Drawą, w gminie Lendorf, w kraju związkowym Karyntia, w Austrii, leży na wyniosłości terenowej. Znajdowało się tam niegdyś rzymskie miasto *Tiburnia civitas*. Poza zabudową mieszkalną i gospodarczą oraz fortyfikacjami, funkcjonowały tam dwa paleochrześcijańskie kościoły, jeden biskupi, drugi cmentarny za murami miasta. Początek miasta datuje się na koniec I w. p.n.e. lub początek I stulecia po Chrystusie. (Piccottini 1989, Glaser 1994, 170–172; Ramstetter 2018). Znany jest pewien apokryficzny dokument z XI w., zgodnie z którym papież Zachariasz (741–752), w asyście biskupa akwilejskiego Jana, konsekrował kaplicę pod wezwaniem św. Piotra w górnej Karyntii (St. Peter in Holz). Celem rzekomej wspólnej akcji papieża i patriarchy Akwilei, na terenie zamieszkiwanym przecież przez Słowian, nie było jednak szerzenie chrześcijaństwa, a stłumienie herezji. Być może dotyczyło to ludności romańskiej zamieszkującej te tereny? Źródło nie mówi, o jaką herezję chodziło, poza tym w okresie papieża Zachariasza nie jest znany żaden patriarcha Akwilei o imieniu Jan. Jeżeli dokument zawiera choćby cień prawdy, to wcale nie jest wykluczone, że wśród tamtejszych Słowian żyła w pewnej izolacji chrześcijańska ludność romańska nawiązująca do schizmatycznej Akwilei sprzed 698 r. Takie przypuszczenie wysunął Rajko Bratož. Faktem pozostaje, że wyniki badań archeologicznych na tym obszarze potwierdzają kontynuację osadnictwa i tradycji ludności romańskiej od późnego antyku do wczesnego średniowiecza (Bratož 1994, 19–26). Z kolei wzgórze Hemmaberg w Globasiniz (południowa Karyntia) ujawnia rozbudowany kompleks kościołów paleochrześcijańskich z okresu od V do VI w., w tym podwójnych, dla wspólnoty rzymskich katolików i arian. Ze słowiańskiej fazy na wyobraźnię działają znaleziska praskiej ceramiki w zakrystii podwójnego kościoła zachodniego (Glaser 1994, 165–170; 2000, 200–207; 2006).

Według zachowanych relacji różnych pisarzy wczesnośredniowiecznych, wcześni Słowianie niejednokrotnie osiągalni militarne sukcesy, również w starciu z silniejszym, zaprawionym w boju i lepiej wyposażonym przeciwnikiem. W czym tkwiła militarna siła ówczesnych grup słowiańskich? Ich cechą był ścisły związek z zastanym krajobrazem przyrodniczo-kulturowym i umiejętność jego wykorzystania lub dostosowania się do niego. W każdym razie, początkowo doraźnie organizowane obozy wojskowe były podstawową formą konstrukcji obronnych. Zofia Kurnatowska napisała, że „w okresie skławińskim krajobraz osadniczy Słowiańszczyzny południowej cechuje istnienie wyłącznie osadnictwa otwartego, co utrzymuje się i po zasiedleniu terytoriów bałkańskich” (Kurnatowska 1977, 116). Chyba jednak nie do końca można się zgodzić z dalszym wywodem wspomnianej badaczki, która za symptomatyczne uznała „niewykorzystywanie w pierwszej fazie do celów osadniczych pozostałości licznych twierdz antycznych rozsianych na Bałkanach i w krajach naddunajskich” (tamże).

Co zatem kształtowało wyobrażenia Słowian zamieszkujących Alpy Wschodnie i Italię o grodach i grodziskach? Wydaje się, że poza własną tradycją, była to historia oraz tradycja regionu przekazywana przez zastaną ludność romańską i germańską oraz manifestująca się, zachowana, kultura materialna. Na interesującym nas terenie, głównie Słowenii, południowej Austrii i północno-wschodnich Włoch, zarejestrowano setki grodzisk, datowanych od epoki brązu, poprzez epokę żelaza, okres rzymski, po średniowiecze. Odnoszą się one do grodów protohistorycznych, rzymskich twierdz,

rzymskich i wczesnośredniowiecznych obozów, pogańskich sanktuariów, wczesnochrześcijańskich ośrodków religijnych czy zamków średniowiecznych (w 1981 r. Franc Truhlar wymienił ich 598 w samej tylko Słowenii – por. Truhlar 1981). To bogactwo odzwierciedlają toponimy słowiańskie, takie jak Ajdovščina, Ajdna, Baba, Cvinger, Devin, Dunaj, Goli hrib, Goli vrh, Golo, Gora, Goričica, Grič, Griža, Grmada, Holm (Holmec, Homec, Hom), Hrib, Kaštelir, Kopa, Ku celj, Kučar, Kum, Mačkovec, Obla gorica, Obroba, Ostrež, Ostri vrh, Plešivec, Plešivica, Straža, Stražica, Stražišče, Stražni hrib, Stražnik, Srma gora, Strmec, Strmica, Sveta gora, Sveti hrib, Spičasti hrib, Špiček, Špikelj, Tabor, Tinje, Tinjska gora, Tolsti vrh, Ulaka (Volaka), Vahta, Varda, Videž, Vrh.

Wygłąda jednak na to, iż powstanie słowiańskiej obronnej formy osiedla-twierdzy (grodu) na terenie południowej Słowiańszczyzny wiązało się ściśle dopiero z okresem wczesnopanństwowym oraz wejściem Słowian w obce struktury państwowe i administracyjne. Z otwartego osadnictwa wiejskiego wyróżniają się ośrodki stołeczne formujących się państw słowiańskich, siedziby władców i ich dworu, a także ośrodki religijne. Początkowo były one dość skromne i rozwijały się wraz ze wzrostem potęgi samych państw. System sprawowania władzy wymagał wówczas częstej zmiany miejsca, co wiązało się z koniecznością posiadania kilku takich ośrodków. Szczególnie interesuje nas tutaj Krnski grad – dzisiejsza miejscowość Karnburg w Austrii, w gm. Maria Saal, leżąca około 5 km na północ od stolicy Karyntii – Klagenfurtu. Krnski grad leży 70 km od granicy z Włochami. Znajdował się tam główny gród Karantanii (*Carantana, civitas Carantana, curtis Corantana*), wybudowany na wzniesieniu o stromych zboczach. Powierzchnia grodu przekraczała 3,5 ha. W południowo-wschodniej części założenia znajdował się wydzielony gródek (0,1 ha) z kościółkiem. Obok usytuowana była zapewne siedziba władcy. Gród był otoczony murem kamiennym o szerokości 2,25 m, zbudowanym z łupanego kamienia związanego zaprawą z piaskiem. Stwierdzono również ślady fos oraz ścian palisadowych wypełnionych ziemią. Informacje źródłowe o grodzie (zamku) pojawiają się w drugiej połowie IX stulecia. Przedromańska kaplica pod wezwaniem św. Piotra i św. Pawła, wybudowana najpewniej jeszcze w IX w., wzmiankowana od 927 r., jest najstarszym zachowanym kościołem w Alpach Wschodnich. W średniowieczu zamek Krn stanowił stolicę alpejsko-słowiańskiego księstwa Karantania. Gdy Karyntię skolonizowali Bawarczycy, Palatynat Karolingów, kościół pełnił funkcję kaplicy palatynackiej. W kościele znajdują się pozostałości murów karolińskich, które prawdopodobnie są pozostałościami zamku palatynackiego z IX w. Wybór miejsca na budowę grodu nie był zapewne przypadkowy. Ośrodek usytuowany został przy dawnej drodze rzymskiej prowadzącej z Akwilei, przez przełęcz Plöcken, wzdłuż doliny Drawy do Villach i dalej do stolicy prowincji *Noricum* – *Virunum*, rzymskiego miasta położonego 4,5 km na północny wschód od Krnskiego gradu. Podczas badań archeologicznych w Karnburgu znajdowano liczne zabytki rzymskie, które pochodziły zapewne z rzymskiego *municipium* (Kurnatowska 1977, 118; Ciglenczi 1981, 592; Kosi 2009, 37–38).

Innym ośrodkiem Karantanii była Gospa Sveta (*Carantana ecclesia Sancte Mariae, Sancta Maria ad Charantanam*) – siedziba biskupów misyjnych, leżąca godzinę drogi pieszo od Karnburga. Gospa Sveta, dzisiejsze austriackie miasteczko Maria Saal, podobnie jak Krnski grad, znajdowało się w pobliżu

dawnego rzymskiego miasta *Virunum*, które stało się ośrodkiem wczesnego chrześcijaństwa w IV w., jako siedziba biskupa pod jurysdykcją patriarchy Akwilei. Druga chrystianizacja tego obszaru – po pojawieniu się pogańskich Słowian¹² – rozpoczęła się około 767 r. za biskupa Wergiliusza z Salzburga (około 700–784), apostoła Karyntii. Jego misjonarz Modestus zbudował pierwszy kościół Wniebowzięcia Matki Boskiej, po drugiej stronie równiny od Karnburga, jako centrum swojej działalności misyjnej. *Sancta Maria ad Carantanum* została po raz pierwszy wspomniana w dokumencie z 860 r. Prawdopodobnie początkowo wznosił się tam niewielki drewniany kościół. Stał się on ośrodkiem, z którego chrześcijaństwo rozprzestrzeniło się po całej Karantanii. Obecny, ufortyfikowany i usytuowany na wzniesieniu kościół reprezentuje styl późnego gotyku (połowa XV w.), lecz przed nim wznosiła się jeszcze romańska świątynia, która zastąpiła kościół Modestowy (Kurnatowska 1977, 119; Zadnikar 1988; Ogris 2007).

Późnośredniowieczne źródła z XIV i XV w. opisują obrzędy intronizacji książąt karyńskich, które odbywały się z wykorzystaniem kamiennego tronu na polu w Gospa Sveta oraz kamienia (w rzeczywistości fragmentu antycznej kolumny, najpewniej z *Virunum*) w Krnskim gradzie. Były to więc miejsca eksponowane, centralne, ważne dla słoweńskiej społeczności, dosłownie i w przenośni rodzące władzę, zaś tradycja wybierania nowego księcia sięgała zapewne okresu wczesnego średniowiecza (por. Grafenauer 1946, 6n.; 1952; Štih 2012; Boroń 2008, 2–8).

Pozostając w Austrii, warto jeszcze zwrócić uwagę na miasto Graz z charakterystycznym, zgrabnym wzgórzem zamkowym, stolicę kraju związkowego Styria. Nazwę wywodzi się od słoweńskiego wyrazu *gradec* – gródek. Wszelkie próby uzasadnienia niemieckiego pochodzenia nazwy zakończyły się niepowodzeniem. Pierwotnie Graz był twierdzą rzymską. Okres ten, podobnie jak czasy osadnictwa słowiańskiego, karolińskiego i wczesnobawarskiego są jednak słabo rozpoznane. Po roku 1125 możnowładca Bernhard von Stübing zbudował zamek w północnej części wzgórza (gródka), który następnie został przekazany styryjskiemu władcy, margrabiemu Przemysłowi III (Popelka 1919, 156–160; Čede, Lieb 2018, 40).

W dyskusji nad znaczeniem kryjącym się za średniowiecznymi słowami wywodzącymi się od prasłowiańskiej formy **gardu*, nie można pominąć pewnego faktu językowo-histerycznego. Dotyczy on również Słowian wschodnioalpejskich, w tym dzisiejszych Słowenów. Chodzi o rozciągnięcie określenia *gród* na miasta, rozumiane w sensie architektonicznym i/lub prawnym (por. współczesny słoweński *grad* – miasto). Oczywiście u podstaw tej ewolucji musiał leżeć specyficzny wygląd, określona funkcja oraz znaczenie takich ośrodków. Rzućmy okiem na niektóre średniowieczne miasta w Słowenii oraz ogólną sytuację w szerszym rozumianym regionie. Wspólną cechą obszaru dawnego Cesarstwa Rzymskiego był upadek pod koniec starożytności wysoko rozwiniętej kultury miejskiej. Wśród różnych form osadnictwa na plan pierwszy wysunęły się funkcje obronne. Miasta cywilne otrzymywały mury miejskie lub posiadały jeszcze mury antyczne. Ludność gromadziła się w fortach wojskowych, które w ten sposób nabierały charakteru miejskiego. Dawne zróżnicowanie osiedli zacierało się również w terminologii, a ufortyfikowane osady określano

mianem *castrum* lub *castellum*. W epoce Longobardów, Merowingów i Karolingów termin *civitas*, rzadko w tym samym znaczeniu co *urbs*, odnosił się zwykle do siedzib biskupich w mieście o tradycjach starożytnych, które zachowywało jakieś funkcje centralne (Triest, Pula, Koper, Novigrad, Poreč) lub mógł dotyczyć jakiejś części dawnego miasta rzymskiego, w której toczyła się namiastka życia miejskiego. Termin *civitas* występuje w tym czasie na terenach dawnego Imperium Rzymskiego i przed IX stuleciem nie pojawia się na wschód od Renu i na północ od Dunaju. Później termin ten przekroczył wspomniane granice i nabrał bardziej ogólnego znaczenia, pojawiając się również w kontekście ważnych ufortyfikowanych osiedli. Na obszarze dawnego *Barbaricum*, gdzie nie istniały starożytne koncepcje rozwoju miast, sytuacja wyglądała zgoła inaczej niż w prowincjach rzymskich. Tam istotnym elementem wczesnej fazy powstawania osiedli nierolniczych (protomiejskich) był gród, wokół którego funkcjonowały osady rzemieślniczo-handlowe. Interesujące jest, że niektóre źródła zachodnioeuropejskie już w IX w. nazywają słowiańskie grody *civitas* lub *urbs* (Kosi 2009, 19).

Ze względu na bliskość do terenów wschodniosłoweńskich, a także z uwagi na powiązania polityczne i gospodarcze, szczególnie z Ptujem, ogromne znaczenie w kształtowaniu pojęcia grodu-proto-miasta miał rozwój ośrodka księcia Pribiny i jego syna Kocela na terenie dzisiejszych Węgier, w Błatnogradzie (Blatnohrad, później Mosapurc, również Moosburg), czyli obecnej wsi Zalavár. Pribina, od 840 r. frankijski książę wasalny, a od 847 r. margrabia Dolnej Panonii, zbudował swój ośrodek w dobrze chronionym terenie, zamieszkanym już w czasach rzymskich, a jednocześnie w dogodnym położeniu komunikacyjnym, w pobliżu dawnych rzymskich dróg. Według *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, napisanego około 870 r., ludzie z całego świata zbierali się tam i osiedlali (*Conversio*, 53n.). Centrum składające się z kilku ufortyfikowanych osad (grodów) na wyspach (na temat wyników badań archeologicznych – por. m.in. Sós 1971; 1973, 93–111; por. także Kosi 2009, 37), nazywane było w *Conversio* na przemian *civitas*, *munimen* i *castrum*. Znajdowały się tam trzy kościoły, a do najważniejszego, *infra civitatem Priwinae*, sam arcybiskup Salzburga wysłał murarzy, malarzy, kowali i cieśli (*missit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurc murarios et pictores, fabros et lignarios*) (*Conversio*, 54–56, 135).

Jednym z najlepiej udokumentowanych miejsc centralnych w Słowenii w średniowieczu był Ptuj, starożytne *Poetovio*. Dla zrozumienia jego roli kluczowe znaczenie ma tak zwane *Arnulfinum* – nadanie wschodniofrankijskiego króla Arnulfa z Karyntii, z 885 lub 890 r., które w rzeczywistości jest fałszyfikatem z okresu ottońskiego, z lat około 970–977. Dokument ten potwierdzał Salzburgowi wszystkie posiadłości biskupie w Salzburgu, Austrii, Panonii i Karantanii (MGH DD Arn, nr 184). Najciekawsze jest jednak to, jakie miejscowości zostały w dokumencie określone mianem *civitas*. Słowo to nie miało już swych starożytnych, węższych konotacji. Oznaczało przede wszystkim ufortyfikowaną osadę, od grodu (zamku) po rozległe, centralne miejscowości, ale wyróżnikiem były mury lub inna forma umocnień. Od Austrii, poprzez Panonię i Karyntię, tylko osiem miejsc w *Arnulfinum* zostało tak nazwanych. Poza Ptujem, były to dwory królewskie, poświęcone już w okresie karolińskim (Melk, Hollenburg, wspomniany wyżej Krnski grad i Ziup), siedziby margrabiów karolińskich

¹² Ostatnia wzmianka o *Virunum* pochodzi z 591 r.

(Savaria), karolińska stolica Dolnej Panonii (Blatnograd/Mosapure) oraz polityczne centrum słowiańskiej, karolińskiej i ottońskiej Karantanii (Krnski grad). Lokalizacji Ptuj poświęcono w dyplomie Arnulfa najwięcej miejsca. Salzburg otrzymał tam największe uposażenie i uprawnienia. Był to rozległy kompleks osadniczy, składający się z kilku centrów, o czym świadczy wzmianka w *Arnulfinum* o częściach miasta, które stopniowo przechodziły w ręce Salzburga. Mamy więc do czynienia z typowym wieloczołowym modelem wczesnośredniowiecznych centrów, charakterystycznym dla Wielkich Moraw, Niziny, Czech, Błatneńskiego grodu, Czech, Polski, Węgier i wielu ośrodków cesarstwa w okresie ottońskim. Był to niewątpliwie ważny ośrodek osadniczy i administracyjny włości królewskiej nad dolną Drawą już w czasach karolińskich. W rejonie zamku Ptuj odkryto ślady typowego grodu słowiańskiego (Korošec 1999, 81–84). Ważne dla rozwoju ośrodka było położenie na skrzyżowaniu dawnych rzymskich dróg łączących rejon naddunajski z Italią. Kluczowe znaczenie miał most funkcjonujący do późnego średniowiecza, który prawdopodobnie pamiętał jeszcze czasy rzymskie (Kosi 2009, 49; szerzej na temat ośrodka – por. tamże, 33–69).

Interesujący jest również Ziup, leżący w Styrii, w pobliżu starożytnego, rzymskiego miasta Flavia Solva. Podzielony był na dwie części: osadę targową, poprzedniczkę założonego w drugiej połowie XII w. miasta Lipnica (obecnie Leibnitz) oraz gród, późniejszy zamek, po drugiej stronie rzeki Sulm. W osadzie targowej, do której należy odnosić określenie *civitas*, stał kościół św. Marcina, wokół którego odkryto wczesnośredniowieczny, słowiański cmentarz. Groby datowane na X stulecie zawierały wyposażenie wskazujące na wpływy kulturowe z terenu Węgier, a także z Bizancjum. Przypuszcza się, że we wczesnym średniowieczu, w pobliżu starożytnego miasta powstał słowiański ośrodek, którego genezę i rozwój należy wiązać zapewne z odtwarzaniem sieci osadniczej po najazdach madziarskich, z udziałem archidiecezji salzburskiej i mandatem królewskim (tamże, 39–40).

Wśród większych, wczesnośredniowiecznych ośrodków osadniczych o wyraźnej funkcji centralnej, wymienić należy również Kranj, wyrosły w miejscu dawnego, antycznego *Carnium*, u ujścia Kokry do Sawy. Osadnictwo w tym miejscu sięga okresu halsztackiego, lateńskiego i wczesnorzymskiego (okres augustiański), ale ośrodek pełnił ważną rolę także u schyłku starożytności, w związku z przeprawą przez Sawę. Odkryto tu również największe cmentarzysko we wschodnich Alpach z przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza, z setkami grobów Ostrogotów, Longobardów i rdzennej ludności. To strategiczne położenie wykorzystali również Słowianie, których obecność w Kranj sięga początku IX stulecia, kiedy na ruinach dawnego, późnoantycznego kościoła wzniesiono nowy, poświęcony akwilejskiemu męczennikowi, św. Kancjanowi, i jego towarzyszom. Wokół kościoła odkryto ogromny cmentarz słowiański z IX–XI w., z około 1000 grobów, największy tego typu w Alpach Wschodnich (Kastelic 1960, 38n.; Valič 1967; 1975; 1985; Pleterski 1999, 397). Znaczenie tego centrum osadniczego można wiązać z plemieniem słowiańskim wzmiankowanym przez źródła frankijskie (*Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant*) i odbudową osadnictwa po najazdach Węgrów. Być może Kranj pełnił pierwotnie funkcję regionalnego ośrodka plemiennego (Kosi 2009, 70). Na większą koncentrację ludności słowiańskiej w okolicy wskazuje również

kolejne cmentarzysko przy kościele św. Marcina, po drugiej stronie Sawy, gdzie chowanie zmarłych rozpoczęto niedługo po 800 r., a także kolejne, mniejsze nekropole w sąsiedztwie: Srednje Bitnje, Drulovka, Gorenja Sava, Britof, Suha, Kokrica, Mlaka, Zgornje Duplje, Šmartno pri Cerkljah, Komenda, Mengeš (Valič 1971; Sagadin 1987, 13, 50–69; Kosi 2009, 70–71). Panowanie Franków w IX w. i ówczesny rozkwit działalności misyjnej Akwilei wśród przodków Słowenów niewątpliwie opierały się na centralnym osadnictwie w Kranju. Osiedle zostało prawdopodobnie ufortyfikowane już na wczesnym etapie. Dostrzega się również pewien logiczny związek między tym ośrodkiem a grodem (zamkiem) w miejscowości Gradišče nad Bašlje koło Preddvoru, około 10 km w kierunku północnym. Znaleźiska archeologiczne w postaci broni i oporządzenia jeździeckiego z IX w. wskazują na istniejący tam posterunek wojskowy, który prawdopodobnie pełnił funkcję kontrolną nad szlakami biegnącymi przez przełęcze górskie w kierunku Karyntii (Knific 1999). Nowy okres w rozwoju Krajny, a wraz z nią Kranja, rozpoczął się wraz z ekspansją i konsolidacją władzy Cesarstwa Niemieckiego na tym obszarze, po zakończeniu kampanii węgierskich.

Warto wspomnieć o jeszcze jednym ośrodku grodowym Słowenii, w którego miejscu znajduje się dzisiaj miasto Slovenj Gradec, jedna z najstarszych w regionie osad mieszczańskich. Osadnictwo w tej okolicy sięga epoki żelaza i manifestuje się poprzez ważne ośrodki z tego okresu, znane z takich stanowisk, jak Gradišče na Legnu, Grajski Hrib i Puščava nad Starim trgom. Większy rozwój osadnictwa miał miejsce w okresie antycznym, w związku z przebiegiem drogi rzymskiej łączącej Celeję z *Virunum*. Starożytny obszar rolniczy koresponduje z wczesnośredniowiecznym osadnictwem słowiańskim, o czym świadczy duże cmentarzysko w Puščavi z VIII i IX w., jedno z największych znanych w Słowenii. Wyposażenie zmarłych wskazuje na chowanie tam przedstawicieli wyższej klasy społecznej. Bardziej egalitarny charakter miało cmentarzysko z IX stulecia, zlokalizowane na południowym wschodzie Puščavy, tuż obok Wzgórza Zamkowego i kościelnego (Pleterski, Belak 2002). Przypuszcza się, że w tym czasie rozwinęła się już ufortyfikowana osada – gród, gródek – prawdopodobnie jako siedziba zarządcy lub centrum administracyjne szerszego regionu, co utrwaliło się w nazwie miejscowej Gradec. Ta ostatnia została potwierdzona w źródłach pisanych, jako *Grez*, w 1091 r. (MDC III, nr 496), a jako „słowiański” Gradec, w 1165 (*in Windischen Graze*) (Gradivo IV, nr 479). Byłby to odpowiednik „bawarskiego” Grazu w Styrii, o którym była mowa wyżej. Nazwa omawianego ośrodka została rozciągnięta na dolinę Mislinji, która została odnotowana w formie *Grez-tal* już w latach 1164–1189 (MDC III, nr 1073; Gradivo IV, nr 477). Możliwe, że Gradec-Gródek (Grajski grič – Wzgórze Zamkowe), powyżej Starego Targu był pierwotnie grodziskiem, które stopniowo przekształciło się w zamek feudalny (Kosi 2009, 111–125).

Spójrzmy na grody Słowian z szerszej perspektywy. Zdecydowana większość badaczy skłonna jest łączyć „żywe” jeszcze obiekty tego typu z aktywnością militarno-społeczną, uznając je za siedzibę lokalnej władzy lub obiekty o charakterze refugialnym. Ostatnio – między innymi w Polsce – podnoszone są jednak głosy wskazujące na inne możliwości, przynajmniej w stosunku do niektórych grodzisk, również w okresie plemiennym. Budowa lub też objęcie grodu określałyby przede

wszystkim pozycję wspólnoty zamieszkującej dany (mikro) region osadniczy, tworząc fizycznie istniejące miejsce ideologiczne i magicznie legitymizujące prawo do posiadania danego terytorium. W kontekście bardziej rozwiniętych studiów nad grodziskami, wyłania się jeszcze zagadnienie tak zwanych *grozdów kulturowych* (Rączkowski 2008, 149–150; Wiszewski 2012, 322; Urbańczyk 2013, 317–329; 2014, 27–36; 2019, 11–29; Możdżioch 2013, 113–114; Kajkowski 2018, 131–151). Wielu archeologów poszukuje zazwyczaj jednego wyjaśnienia badanych zjawisk, tymczasem większe uzasadnienie, w tym i w innych przypadkach, ma pluralizm interpretacyjny. Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że rola grozdów w średniowiecznych społeczeństwach słowiańskich była bardzo zróżnicowana, w dodatku zmienna w czasie. Prócz funkcji obronnych, które wynikają z samego charakteru tego rodzaju obiektów, ich znaczenie przejawiało się także w sferach aktywności społecznej, gospodarczej, politycznej, wierzeniowo-religijnej. Funkcje te – jak słusznie zauważa Wojciech Chudziak – „nie musiały być zawsze rozłączne, wręcz przeciwnie, często nakładały się na siebie, podlegając różnym modyfikacjom wraz z zachodzącymi przeobrażeniami społeczno-politycznymi” (Chudziak 2016, 42; por. także Urbańczyk 2019, 14). Do tej listy należałoby jeszcze dodać funkcje związane z postrzeganiem, rozpoznawaniem, klasyfikowaniem, ocenianiem, wartościowaniem i oswajaniem przestrzeni (zob. wyżej).

Tak rozumiana wielofunkcyjność grozdów może być rozpatrywana również w kontekście obiektów, które już w średniowieczu utraciły swe pierwotne znaczenie i funkcje, a które znajdowały się lub weszły w zasięg oddziaływania kultury słowiańskiej tego czasu. Mielibyśmy tu do czynienia z projekcją aktualnych (średniowiecznych, słowiańskich) wyobrażeń w bardziej odległą przeszłość. W grupie tej znajdują się między innymi te założenia, do których przyłgnęły nazwy miejscowe pochodne od formy **gardiska*, jak w przypadku omawianej tu północno-wschodniej Italii. Różnego rodzaju relikty o walorach obronnych, w całej swej materialnej trwałości, wynikającej często z olbrzymiego nakładu włożonej pracy, tkwiły niewzruszenie w krajobrazie. Ten ostatni nie stanowił wyłącznie materialnego otoczenia, lecz był wypełniony historycznie wytworzonymi znaczeniami. Traktowanie przestrzeni nie jako wymiaru zjawisk społecznych, lecz jako zjawiska społecznego samego w sobie, pozwala na świadome czerpanie z dorobku współczesnej (post)humanistyki i dostrzeżenie, że przyroda i kultura materialna, krajobraz naturalny i kulturowy także posiadają i posiadały w przeszłości sprawczość w znaczeniu historycznym. W takiej perspektywie gród lub grodzisko, jak również powiązane z nimi wydarzenia, osoby, legendy, opinie, znaleziska stawały się i stają się nadal swoistymi *miejskami pamięci* (*lieux de mémoire*) w rozumieniu Pierre’a Nory. Zgodnie z jego postulatami, główne pytanie badacza zajmującego się konkretnym fenomenem historycznym jako *miejskiem pamięci* nie dotyczy – przynajmniej nie na samym początku – genezy i przebiegu wydarzeń, lecz ich *posthistorii*. Sens tego podejścia stanie się bardziej zrozumiały, kiedy uświadomimy sobie, że grodziska, które dziś obserwujemy w terenie, w średniowieczu, jeśli nawet już nie funkcjonowały, były znacznie lepiej zachowane, a ówczesne społeczności przypisywały im określone znaczenia. Warto sobie uświadomić, że historia grodu nie kończyła się w momencie jego porzucenia. Nadal tkwił on w krajobrazie i świadomości ludzi.

Czy grodziska mogły pełnić także jakieś pozapamięciowe (lub okołopamięciowe) funkcje? Poszukiwanie odpowiedzi na tak postawione pytanie kieruje myśli do interesującego tekstu Ryszarda Kiersnowskiego sprzed prawie 70 lat, pod tytułem *Grodziska pomorskie w najdawniejszych przekazach źródeł pisanych*, opublikowanego na łamach *Archeologii Polski* (Kiersnowski 1958). Znaczenie oraz wartość obserwacji i wniosków przywołanego autora wynikają nie tylko z formalnej analogii porównywanych materiałów, ale także z dużo ważniejszej analogii kontekstów (charakter obiektów, chronologia, świat słowiański) (na temat analogii w archeologii por. Mierziński 2007, 26–28; Burdukiewicz 2012). Analizując dane o opustoszałych grodach w Polsce, zwłaszcza na Pomorzu, zawarte w dokumentach średniowiecznych oraz źródłach narracyjnych, Ryszard Kiersnowski zauważa, że mieszczą się one przeważnie w opisach linii granicznych wyznaczających zasięg wielkich posiadłości feudalnych czy też podziały organizacji politycznych. „Grodziska są tam notowane – pisze badacz – w roli bezpośrednich znaków granicznych lub też jako pobliskie orientacyjne punkty topograficzne. Takie ich wykorzystywanie jest łatwo zrozumiałe, wielkie usypiska ziemne stanowiły bowiem widoczne, trwałe i jednoznaczne obiekty w terenie, uniemożliwiające kwestionowanie przebiegu odpowiednich granic. [...] Samo użycie takiego obiektu w roli kopca granicznego pozwala też, zwłaszcza w wypadku podziałów lokalnych, na rozumienie go jako grodziska, chociażby sam tekst nie wzmiankował bezpośrednio o jego opustoszeniu. Jest bowiem oczywiste, że granice, na przykład posiadłości klasztornych, nie mogły przecinać aktualnie czynnego grodu ani nawet ciągnąć się wzdłuż jego wałów lub fosy. Z reguły zresztą podziały takie trzymały się pasów peryferyjnych w stosunku do współczesnego osadnictwa, wykorzystując przeważnie puszczę, wody lub bagna jako naturalne linie demarkacyjne. Dlatego też właśnie w opisach granic mieści się większość wiadomości o obiektach już opustoszałych lub nie użytkowanych, jak — oprócz grodzisk — cmentarzyska i pojedyncze mogiły pogańskie, stare smolarnie w lasach, stare młyny na rzekach, czy nawet sporadyczna wiadomość o dawnej pustelni jakiegoś eremity. W roli znaków granicznych występują przeważnie elementy naturalne, jak zwłaszcza drzewa, częstokroć znakowane, kamienie, później także specjalnie sypane kopce i szereg innych, trudnych dziś do zlokalizowania w terenie” (Kiersnowski 1958, 243). W słowiańskiej toponimii Italii północno-wschodniej, poza grodziskami (nieczynnymi grodami protohistorycznymi) znajdujemy także wiele innych nazw, które wskazują na miejsce dogodne do poprowadzenia przez nie granicy bez naruszania cudzej własności lub niebezpiecznego zbliżania się do niej (pustki osadnicze, bagna, nieużytki, przesieki, przeprawy, polany, góry, punkty charakterystyczne w terenie o charakterze naturalnym) (znaczenie tych miejsc w kulturze ludowej Słowian – por. m.in. Bartmiński 1999). Istnieją też toponimy wprost wskazujące na granice. Wydaje się, że traktowanie zajmujących nas grodzisk protohistorycznych jako potencjalnych punktów granicznych w średniowiecznej przestrzeni w doskonały sposób łączy wszystkie wątki poprzednich rozważań. Uwzględnia świadomość ich minionej świetności, utrwalonej w nazwach, mechanizmy postrzegania, rozpoznawania, klasyfikowania, oceniania, wartościowania i oswajania przestrzeni, potrzebę dążenia do stabilności społecznej, a także wpasowuje się w potrzebę określania granic różnej rangi.

Gdyby pozostać na gruncie tradycyjnej archeologii, skupiającej się na opisie kultury materialnej, trudno byłoby powiedzieć coś sensownego o grodziskach protohistorycznych na terenie Italii północno-wschodniej w kontekście średniowiecznych Słowian. Nie natrafiono – jak dotąd – w ich obrębie na żadne zabytki, czy choćby drobne materialne ślady, które można by połączyć ze Słowianami w tym okresie. Związek ten jest jednak ewidentny, na co wskazują nazwy tych obiektów utrwalone w średniowiecznych źródłach pisanych i toponimii. Nie są to nazwy przypadkowe, lecz takie, które wymagały interpretacji, a zatem zaangażowania. O ile uboższa byłaby synteza dziejów Słowian włoskich, gdyby pomijała dane językowe? Na szczęście powiększa się obecnie złożoność i kompleksowość problemów badawczych, dlatego koncepcje studiów lokujące się wewnątrz jednej dyscypliny okazują się po prostu niewystarczające i tracą na atrakcyjności. W rezultacie pojawiają się rozmaite przesunięcia i modyfikacje granic dziedzin naukowych, a programy badawcze – siłą rzeczy – przybierają charakter interdyscyplinarny lub transdyscyplinarny. W przeciwieństwie jednak do interdyscyplinarności, która nie przekształca pola badawczego włączonych w nią dziedzin, transdyscyplinarność stawia problemy, które nie są możliwe do rozwiązania w obrębie żadnej z nich i prowadzi do ukonstytuowania, choćby na chwilę, nowego pola badawczego (Zeidler-Janiszewska 2006, 10–11; Domańska 2011, 55–56). Dane językowe mogą więc stać się źródłami archeologicznymi w badaniach transdyscyplinarnych. Podejściu takiemu sprzyjają całkiem liczne toponimy słowiańskie w północno-wschodnich Włoszech. Znaczenie tego faktu łatwiej zrozumieć i docenić, kiedy porównać go z wkładem toponimicznym Longobardów. Mimo, iż przez ponad dwa wieki dominowali oni we Friuli (568–774), pozostawili po sobie relatywnie naprawdę niewiele nazw miejscowych (Finco 2021, 216).

Powtarzalny i dość ujednolicony wśród Słowian włoskich sposób nadawania protohistorycznym osiedlom obronnym wspólnych nazw – przeważnie nawiązujących do form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, brak ich indywidualizacji nazewniczej, wskazuje na branie pod uwagę przede wszystkim ich cech zewnętrznych – tego, co je łączyło (eksponowana pozycja, mury, relikty fortyfikacji, wały zamykające przestrzeń), a nie wyróżniało (konkretne wydarzenia, osoby, grupy społeczne, etnosy, rola gospodarcza, znaczenie administracyjne, znaczenie militarne). Sugeruje to, że obiekty te, dostrzegane w terenie, traktowano raczej jako ślady dawnej świetności, nie zaś jako struktury o aktualnym znaczeniu użytkowym i społecznym. Wydaje się, że grodziska te pełniły przede wszystkim określoną rolę w osławianiu przestrzeni jako dominanta w terenie, której przypisywano historyczną lub mityczną przeszłość. Dostrzeżenie i nazwanie tych obiektów wiązało się z ich klasyfikacją, ocenianiem, wartościowaniem i uznaniem za własność, rzecz jasna niekoniecznie w sensie prawnym. Jako charakterystyczne i porzucone, niefunkcjonujące miejsca w przestrzeni, nadawały się doskonale do poprowadzenia przez nie granicy – granicy, która przecież w średniowieczu była nieciągła (dyskretna) i wymagała wyróżniających się punktów topograficznych. Na poziomie podświadomości proces ten był też lokowaniem w tych miejscach nadziei na stabilność i niezmiennność – lokowaniem powtarzanym

przez kolejne pokolenia, nawet po romanizacji i utraceniu zdolności rozumienia używanych nazw.

Biorąc pod uwagę formy obecności oraz rolę Słowian w północno-wschodniej Italii, cały kontekst historyczny, nie było społecznych i politycznych warunków do zakładania przez nich grodów, jakie powstawały w okresie plemiennym w Europie środkowej i wschodniej, a później, w okresie wczesnych państw, praktycznie na terenie całej Słowiańszczyzny. Określenia pochodne od form prasłowiańskich **gardu*, **gardiku* i **gardiska* tkwiły jednak w słowniku i tradycji Słowian zamieszkujących północno-wschodnie regiony Półwyspu Apenińskiego, choć pojęcia te i wyobrażenia na ich temat zostały przyniesione z zewnątrz. Ich obraz wśród Słowian południowych kształtował się również pod wpływem zastygłego krajobrazu kulturowego z jego licznymi obiektami obronnymi, od protohistorycznych osad, poprzez rzymskie twierdze, miasta i ośrodki kultu, aż po ufortyfikowane obiekty średniowieczne.

Wyraźna przewaga toponimów typu *Grodzisko* (typ pierwszy) (15 na 20, czyli 75%), które w większości przypadków (8 na 15, czyli 53,33%) da się powiązać z konkretnymi protohistorycznymi osadami obronnymi, pozwala widzieć w tym zjawisku zwyczaj – konkretne działanie, ale też uświadomienie sobie ich przeszłej świetności. Kiedy dodamy do tego nazwy typu *Gród* (typ trzeci) i *Gródek* (typ drugi), liczba protohistorycznych osiedli obronnych z nazwą wywodzącą się od prasłowiańskich form **gardu*, **gardiku*, **gardiska* wzrosła do 12. Jeżeli uwzględnimy wszelkie ślady fortyfikowania i naturalne walory obronne miejsca, to okaże się, że cechy te można odnieść do aż 16 toponimów trzech badanych typów, co daje 80%. Nie można tu mówić o przypadku! Specyficzna sytuacja topograficzna, kontekst osadniczy północno-wschodniej Italii, a także względna obfitość źródeł archeologicznych, językoznawczych oraz pisanych dała możliwość zbadania i udokumentowania tych interesujących korelacji między kulturą materialną (krajobrazem kulturowym) a toponimią. Choć obserwacje dotyczą peryferii świata słowiańskiego, nasuwające się wnioski skłaniają do patrzenia z większą ostrożnością na próby rozluźniania pojęcia *grodzisko* i pochodnych od niego toponimów z pozostałościami dzieł obronnych, czyli dawnych grodów, podejmowane przez niektórych badaczy w głębi Słowiańszczyzny (por. Florek 2014).

Zebrany materiał porównawczy, w postaci innych toponimów, znalezisk archeologicznych oraz wzmianek w źródłach pisanych, poddany analizom przestrzennym, wykazał wyraźną geograficzną współzależność między nazwami trzech interesujących nas typów a śladami obecności Słowian. Widać to wyraźnie na przedstawionych mapach skupień, jak i w zestawieniach obiektów pozostających w sąsiedztwie, w zasięgu krótkiej podróży umożliwiającej powrót tego samego dnia (mikroregion). Diagram Woronoja umożliwił regionalizację zebranego materiału wokół nazw pierwszego, drugiego i trzeciego typu i oszacowanie zasobów poszczególnych regionów w oparciu o kryterium odległości (dostępności). Rzucająca się w oczy gęstość osadnictwa słowiańskiego w północno-wschodniej Italii w średniowieczu nie tylko przyczyniła się do wytworzenia rozbudowanej toponimii, ale także do trwałości nazw miejscowych, w tym tych wywodzących się od form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*.

Owa trwałość musiała wynikać również z ewolucyjnego, stopniowego asymilowania się Słowian w społeczeństwie północno-wschodniej Italii posługującym się językami romańskimi, zarzucając najpierw niechrześcijańskie praktyki wyposażania zmarłych oraz różne zabiegi magiczne towarzyszące pochówkom (Piotrowski 2022, 212). Nastąpiło to gdzieś w XI stuleciu, podobnie jak w innych rejonach kultury ketlaskiej. Kulturowy i językowy pierwiastek słowiański zaczął być wchłaniany od XII w., przy czym w pierwszej kolejności objawiło się to poprzez zarzucanie imion słowiańskich i wybieranie tych romańskich, w tym chrześcijańskich. Sama chrystianizacja przyczyniła się do wymiany terminologii religijnej, a z czasem częściowo także tej z dziedziny życia codziennego. Wydaje się jednak, że mowa słowiańska mogła się utrzymać w głębi północno-wschodnich Włoch do końca średniowiecza jako język rodzinny, używany w domu przez ludność porozumiewającą się na zewnątrz w dialektach romańskich. Sytuację taką obserwujemy również dziś na terenie Słowiańszczyzny Friulskiej (Slavia Friulana), gdzie język słowiański od średniowiecza przeplata się z językami romańskimi (por. Bonessa et al. 2013).

Ewidentny związek nazw trzech badanych typów ze średniowiecznym osadnictwem słowiańskim w północno-wschodniej Italii jest zagadnieniem dającym perspektywę dalszych badań. Przede wszystkim warto podjąć próby poszukiwania archeologicznych i toponomastycznych śladów obecności słowiańskiej w sąsiedztwie trzech lokalizacji: Gradisca di Spilimbergo, Gradisca w Pasiano di Pordenone, obydwie na terenie Friuli-Wenecji Julijskiej, a także Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo, we wschodniej części regionu Wenecja Euganejska. Wydaje się, że ich izolowana pozycja na mapach jest w jakiejś mierze wynikiem stanu rozpoznania, braku pewnej tradycji i wrażliwości badawczej, charakterystycznej dla uczonych i regionalistów działających w środkowej oraz wschodniej części Friuli, bliżej świata słowiańskiego. Pewne nadzieje kryją się również w protohistorycznych osadach obronnych, które noszą nazwy typu Gradisca, Gradiscutta i ich warianty, a także Grad i Gradec/Gradez. Być może podczas przyszłych prac wykopaliskowych lub w trakcie przeglądania materiału zabytkowego pochodzącego z wcześniejszych badań uda

się zidentyfikować zabytki średniowieczne lub może nawet sugerujące związki z kulturą słowiańską? Pewien potencjał kryje się również w toponimach wskazujących na grodzisko, takich jak Gradisca d'Isonzo, Gradisca w Pasiano di Pordenone, Gradiscutta di Faedis, Gradiscutta di Gorizia, Gradisca w miejscowości Ruda, Gradischis w Beano czy Borgo Gradisca w Castello Roganzuolo, w powiązaniu z którymi nie natrafiono na razie na obiekty obronne. Jest bardzo prawdopodobne, że w jakimś zakresie jest to rezultat stanu badań. Szczególnie na użytkowanej rolniczo Równinie Friulskiej obiekty wznieszone z ziemi, drewna i luźnych kamieni były znacznie narażone na zniszczenie. Nadzieję na odnalezienie nowych grodzisk protohistorycznych dają coraz powszechniej stosowane metody teledetekcyjne (LiDAR, fotografia satelitarna i lotnicza w zakresie światła widzialnego i multispektralna).

Interesujących materiałów w postaci kolejnych nazw wywodzących się z form **gardu*, **gardiku*, **gardiska*, a także innych toponimów słowiańskich mogą dostarczyć dalsze prace terenowo-językoznawcze, szczególnie prowadzone wśród lokalnych społeczności. Część tego typu nazw może być jeszcze ukryta w archiwach, dokumentach, na dawnych mapach i planach.

Biografia grodzisk protohistorycznych na terenie północno-wschodnich Włoch, wzniesionych w epoce brązu lub wczesnej epoki żelaza, nie kończy się w momencie ich opuszczenia. Równie ciekawa jest ich *posthistoria* ciągnąca się przez okres lateński, rzymski, średniowieczny i nowożytny. Nie sposób było ich nie zauważyć, nie uwzględnić w działaniu, nie nazwać. W tym przejawia się ich sprawczość i przynależność do wielu ludów, kultur i epok. Słowiański epizod w długim „życiu” przynajmniej części z nich daje nam nową perspektywę, która pozwala w nieco pełniejszy sposób spojrzeć na osadnictwo słowiańskie w Italii wieków średnich. Biograficzne podejście uświadamia nam znaczenie upływającego czasu, młodości, dojrzałości i starości, a więc też zmian, jakie się z tym wiążą. Wnet pojmujemy, że grodziska, które obserwujemy dziś w terenie, w średniowieczu – jeśli nawet już nie funkcjonowały – były znacznie lepiej zachowane. Nie możemy ich zobaczyć w tamtej postaci. Krajobraz jest jak rzeka. Nie można dwa razy wejść do tego samego krajobrazu.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Źródła pisane przedrukowane

Ab urbe condita: Titi Livi, *Ab urbe condita libri* 1, wyd. M. Hertz. Lipsiae MDCCCLVII [1757]: Ex Officina Bernhardi Tauchnitz.

Conversio: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, wyd. H. Wolfram. Wien–Köln–Graz 1979: Böhlau.

Diplomi patriarchali: *Diplomi patriarchali. I documenti dei patriarchi Aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio Capitolare di Udine*, oprac. i wprowadz. C. Scaloni, Udine: C.D.C. 1983 (= *Quaderni e dispense dell'Istituto di Storia dell'Università degli Studi di Udine* 8).

Dzieje: Polibiusz, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, M. Brożek, przypisy J. Wolski. Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we współpracy z De Agostini Polska 2005.

Gradivo IV: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. IV: 1101–1200. Zebra. F. Kos. Ljubljana 1915.

HL [*Historia Langobardorum*]: Paweł Diakon. *Historia rzymska. Historia Longobardów*. I. Lewandowski (tłumaczenie, wstęp i komentarz). Warszawa 1995: Instytut Wydawniczy Pax. Paolo Diacono. *Storia dei Longobardi* [tekst łaciński i włoski]. A. Zanella (red.), B. Luiselli (komentarz). Milano: BUR Rizzoli 2016 (= *Classici greci e latini*).

NH [*Naturalis Historia*]: Gaio Plinio Scondo, *Storia naturale* 1: *Cosmografia e geografia, libri 1–6*. G.B. Conte (red.), współpraca A. Barchiesi, G. Ranucci (= *I millenni*). Torino: Einaudi 1982. Wyd. polskie: Pliniusz [Starszy], *Historia naturalna: wybór*. Przekład, komentarz i wstęp I. i T. Zawadzcy, rozdział *Pliniusz w Europie*, oprac. L. Hajdukiewicz. Wrocław 1961: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kronika Uczzonego Fredegara: *Fredegari Scholastici Chronicum. Kronika Uczzonego Fredegara*. Przeł. G.K. Walkowski. Warszawa: Euro Omni 2017.

MDC III: *Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtumes Kärnten*. III: *Die kärntner Geschichtsquellen 811–1202*. Klagenfurt: Ferd. V. Kleinmayr 1904.

MGH DD Arn.: *Monumenta Germaniae Historica. Urkunden der deutschen Karolinger. III: Die Urkunden Arnolfs*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung 1940.

MGH DD O III.: *Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 2/2: Die Urkunden Otto des III*. Hannover: Hahnische Buchhandlung 1893.

MGH SS rer. Germ. 7: *Monumenta Germaniae Historica. Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis*. Hannoverae: Imperialis Bibliopolii Hahniani 1891.

Pismo święte Starego i Nowego Testamentu: Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia, K. Romaniuk, K. Dynarski, L. Stachowiak, A. Jankowski (red.). Poznań: Pallotinum 1997.

Testimonia: Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian, Seria grecka 2: Pisarze z V–X wieku (= Prace slawistyczne 63), wyd. A. Brzostkowska i W. Swoboda, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1989.

Relacja Ibrāhima Ibn Jakūba: Relacja Ibrāhima Ibn Jakūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego, wyd. T. Kowalski (= *Pomniki dziejowe Polski* Seria 2, t. 1. Wydawnictwa Komisji Historycznej. Polska Akademia Umiejętności 84). Kraków: Księgarnie Gebethnera i Wolffa 1946.

Der Weiß Kunig: M. Treitz-Saurwein, *Der Weiß Kunig: eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilian des Ersten*. Wien: Auf Kosten Joseph Kurzböckens 1775.

Literatura nowożytna

Ahumada Silva I. 1983. I manufatti in ferro altomedievali del Museo provinciale di Gorizia. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 62 (1982), 35–44.

Arnosti G. 1999. San Fior e Castello Roganzuolo. Appunti per una ricerca storico-archeologica. W: G. Galletti (red.), *San Fior. Tre villaggi dell'alta pianura trevigiana dalle prime testimonianze a oggi* 1, 27–108. Vittorio-Veneto: De Bastiani.

Assmann A., Assman J., Hardmeier Ch. (red.). 1983. *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation*. München: Wilhelm Fink Verlag.

Banchig G. 2007. „In loco qui Broxas dicitur”. Il luogo della prima battaglia tra Slavi e Longobardi / „In loco qui Broxas dicitur”. Kraj prve bitke med Slovani in Langobardi. W: G. Banchig, S. Magnani, A. Pessina (red.), *Terre d'incontro, contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell'Isonzo dall'antichità al medioevo / Kraji srečanj, stiki in izmenjave vzdolž Nadiških in Soške doline od antike do srednjega veka. Atti della giornata internazionale di studi, S. Pietro al Natisone, 26 novembre 2005 / Zapiski z mednarodnega študijskega dne, v Špetru, 26. novembra 2005*, 218–233. Cividale del Friuli: Most. Società cooperativa a r. l.; Associazione Don E. Blanchini.

Barford P. 2006. Wiedzieć niewiadome. Jak możemy uprawiać archeologię rozprzestrzenienia się języków słowiańskich? W: P. Urbańczyk (red.), *Nie-Słowianie o początkach Słowian (= Mała Biblioteka 18)*, 89–131. Poznań–Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Barnes T.J. 1994. Probable writing: Derrida, deconstruction, and the quantitative revolution in human geography. *Environment and Planning A: Economy and Space* 26 (7), 1021–1040.

Bartmiński J. (red.) 1999. *Słownik stereotypów i symboli ludowych 1: Kosmos*, cz. 2: ziemia, woda, podziemie. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Bartmiński J. 2009. *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Basso A. 2021. *Il popolamento slavo nel Friuli-Venezia Giulia altomedievale. Dati storici e archeologici* [praca magisterska]. Udine: Università degli Studi di Udine.

Battaglia R. 1931. Castelliere. W: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* 9: *Care-Chia*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana.

Bierbrauer V. 1986. „Castr” altomedievali nel territorio alpino centrale e orientale: impianti difensivi germanici o insediamenti romani? Un contributo alla storia della continuità. W: V. Bierbrauer, C.G. Mor (red.), *Romani e Germani nell'arco alpino (secoli VI–VIII) (= Annali deiristituto storico italo-germanico 19)*, 249–277. Bologna: Società editrice il Mulino.

Bierbrauer V. 1987. *Invillino-Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum (= Münchner Beiträge zur Vor und Frühgeschichte 33)*. München: Beck.

Bierbrauer V. 1988a. *Invillino-Ibligo in Friaul II. Die spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen (= Münchner Beiträge zur Vor und Frühgeschichte 34)*. München: Beck.

Bierbrauer V. 1988b. Situazione della ricerca sugli insediamenti nell'Italia settentrionale in epoca tardo-antica e nell'alto medioevo (V–VII sec). Fonti, metodo, prospettive. *Archeologia Medievale* 15, 501–516.

Biondelli B. 1844. Prospetto topografico-statistico delle colonie straniere d'Italia. *Annuario Geografico Italiano* 1, 235–250.

Bojarski J. 2018. Grody plemion polskich. W: M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzesiński (red.), *Grody i miasta. Zbiór wykładów popularnonaukowych wygłoszonych podczas XIII Ogólnopolskiego Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 3–4 czerwca 2017 roku*, 12–54. Poznań–Łą: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu; Starostwo Powiatowe w Słupcy.

Bonessa et al. = Bonessa E., Ferruccio C., Clavora M., Clinaz S., Ius-sa M., Metus S., Špehonja N. 2013. *Slavia Friulana. Storia per il futuro*. Cormons: Poligrafiche San Marco.

Borgna E. 2005. Castellieri e produzione metallurgica. Gradisca di Spilimbergo nella prima età del ferro. W: *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003 (= Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Serie seconda, Studi 9)*, 169–198. Trieste: Editreg.

Borgna E., Cássola Guida P., Corazza S. 2010. Il Friuli prima dei Romani: castellieri e tombe a tumulo, case di vivi e di morti. *Tiere furlane / Terra friulana. Rivista di cultura del territorio* 4, 13–26. Udine.

Boroń P. 2008. Pstrokaty konie i kamienne trony. Obrzędy intronizacyjne u Słowian. W: J. Olko (red.), *Obrzęd, teatr, ceremoniał w dawnych kulturach*, 1–30. Warszawa: Wydawnictwo DiG; Ośrodek Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales”; Uniwersytet Warszawski.

Borowiec K. 2012. Kanon wiedzy na temat tzw. etnogenezy Słowian. *Czas przełomu. Kwartalnik Językoznawczy* 1, 1–36.

Borzacconi A. 2006. Campagna e città nel medioevo friulano: insediamenti rurali e centri urbani tra fonti documentarie ed evidenze archeologiche. *Forum Iulii* 30, 193–200.

Borzacconi A. 2007. La necropoli di San Pietro: un contributo alla storia del popolamento delle Valli del Natisone in età altomedioevale / Grobišče v Špetru: prispevek k poselitveni zgodovini Nadiških dolin v zgodnjem srednjem veku. W: G. Banchig, S. Magnani, A. Pessina (red.), *Terre d'incontro, contatti e scambi lungo le Valli del Natisone e dell'Isonzo dall'antichità al medioevo / Kraji srečanj, stiki in izmenjave vzdolž Nadiških in Soške doline od antike do srednjega veka. Atti della giornata internazionale di studi S. Pietro al Natisone, 26 novem-*

- ber 2005 / *Zapiski z mednarodnega študijskega dne v Špetru*, 26. novembra 2005, 250–295. Cividale del Friuli: Most. Società cooperativa a r. l.; Associazione Don E. Blanchini.
- Borzacconi A., Cagnana A. 2001. Ovaro, chiesa di San Martino. Scavi 2001. *Aquileia Nostra* 72, 514–522.
- Borzacconi A., Tiussi C. 2006. Aiello del Friuli (UD), fraz. Joannis, loc. Centa. Indagini archeologiche all'interno della Canipa. *Aquileia Nostra* 77, 335–337.
- Borzacconi A., Tiussi C. 2008. La necropoli della centa di Joannis. *Ad Agellum* 1, 49–51.
- Borzuchowska J. 2007. Poszukiwanie nowych metod kartograficznych dla mapowania problemów społecznych. W: W. Żyszkowska, W. Spallek (red.), *Główne problemy współczesnej kartografii. Kartograficzne programy komputerowe. Konfrontacja teorii z praktyką*, 135–144. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Brassel K.E., Reif D. 1979. A procedure to generate Thiessen polygons. *Geographical Analysis* 11 (3), 289–303.
- Brather S. 2000. Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (1), 139–177.
- Brather S. 2006. Jednorodność przybyszów czy zróżnicowanie regionów? W: P. Urbańczyk (red.), *Nie-Słowianie o początkach Słowian* (= *Mała Biblioteka* 18), 57–87. Poznań–Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Brather S. 2008. *Archaeology and Identity. Central and East Central Europe in the Earlier Middle Ages*. București: Editura Academiei Române.
- Bratož R. 1994. I contatti della chiesa aquileiese con gli Slavi delle Alpi Orientali nel 7. e 8. secolo. *Studi Goriziani* 79, 7–26.
- Brozi K.J. 1993. *Antropologia kultury* 2. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Brozzi M. 1963. Stanzamenti paleoslavi del IX–X secolo in Friuli. *Ce fastu?: bollettino della Società filologica friulana* 39, 63–71.
- Brozzi M. 1989. L'orecchino tra le popolazioni romanizzate dell'alto medioevo. *Forum Iulii* 12–13 (1988–1989), 11–19.
- Brückner A. 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Buko A. 2003. Pomiędzy antykiem a wczesnym średniowieczem: Italia wobec najazdu Longobardów. *Światowit* 5 (46), fasc. B, 17–35.
- Buora M. 1999a. Codroipo, fraz. Rividischia. Castelliere. Scavi 1998 e 1999. *Aquileia Nostra* 70, 422.
- Buora M. 1999b. Il ripostiglio di Belgrado di Varmo cento e vent'anni dopo. *Quaderni Friulani di Archeologia* 9, 19–29.
- Buora M., Tasca G. 2000. Codroipo, castelliere di Rividischia. Scavi 2000. *Aquileia Nostra* 71, 633–636.
- Burdukiewicz J.M. 2012. Analogia. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, 542–550. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Cagnana A. 2000. Gli scavi nel complesso culturale di San Martino di Ovaro (Carnia). Notizia preliminare. *Forum Iulii* 24, 23–28.
- Cagnana A. 2008. Archaeological Evidence of Slavic Settlement in the Territory of Aquileia (10th–11th Century A.D.). W: A. Buko, W. Duczko (red.), *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu* (= *Acta Archaeologica Pultuskiensia* 1), 461–472. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor.
- Cagnana A., Amoretti V. 2005. Sepolture slave altomedievali a San Martino di Ovaro (Carnia – Friuli). Documenti archeologici e paleoantropologia. *Archeologia Medievale* 32, 433–452.
- Cannarella D. 1968. *Il Carso*. Trieste: Il Nostro Carso.
- Cannarella D. 1970. Nota preliminare su alcune ricerche effettuate in castellieri carsici. *Annali Gruppo Grotte dell'Associazione* 30, Ottobre IV, 37–48.
- Cannarella D. 1975a. *Guida del Carso Triestino*. Trieste: Italo Svevo.
- Cannarella D. 1975b. Il castelliere di Rupinpiccolo sul Carso Triestino, relazione preliminare. *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia* 2 (1973–1974), 117–127.
- Cannarella D. 1978. Il periodo preistorico. W: D. Cerroni Cadoresi (red.), *Enciclopedia Monografica del Friuli-Venezia Giulia* 3: *La storia e la cultura*, cz. 1, 3–58. Udine: Istituto per l'Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia.
- Cannarella D. 1981. Note di aggiornamento. W: C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia [przedruk] (= *Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia* 3), 241–273. Trieste: Italo Svevo.
- Cannarella D. 1990. *Da Borgo Grotta Gigante a Gabrovizza* (= *Itinerari carsici* 4). Trieste: Italo Svevo.
- Casari P. 2005. Gli scavi di Marchesetti al castelliere di Cattinara: i materiali romani. W: Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. *Atti del Convegno Internazionale di Studi. Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003* (= *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Serie seconda, Studi* 9), 617–625. Trieste: Editreg.
- Càssola F. 1979. Le popolazioni preromane del Friuli nelle fonti letterarie. *Antichità Altoadriatiche* 15: *Il territorio di Aquileia nell'antichità. Atti della IX settimana di studi aquileiesi 22–28 aprile 1978*, 83–112.
- Càssola Guida P. 1979. Insediamenti preromani nel territorio di Aquileia. *Antichità Altoadriatiche* 15: *Il territorio di Aquileia nell'antichità. Atti della IX settimana di studi aquileiesi 22–28 aprile 1978*, 57–82.
- Càssola Guida, P. 1980. Il castelliere di Gradisca sul Cosa. *Antichità Altoadriatiche* 18, 15–36.
- Càssola Guida P. 1981. I castellieri. W: T. Miotti (red.), *Storia ed evoluzione dell'arte delle fortificazioni in Friuli* (= *Castelli del Friuli* 5), 13–40. Udine: Del Bianco Editore.
- Càssola Guida P. 2011. L'età del bronzo in Friuli: alcuni dati recenti su castellieri e tumuli. *Tiere furlane / Terra friulana. Rivista di cultura del territorio* 11, 78–86.
- Càssola Guida, P., Balista C. 2007. *Gradisca di Spilimbergo. Indagini di scavo in un castelliere protostorico 1987–1992* (= *Studi e ricerche di protostoria mediterranea* 7). Roma: Quasar.
- Càssola Guida P., Corazza S. 2004. Indagini di scavo in castellieri di Udinese. W: Càssola Guida P., Corazza S. (red.), *Dai tumuli ai castellieri. 1500 anni di storia in Friuli (2000–500 a.C.)*. (= *Aquileia Nostra* 75), 520–552.
- Càssola Guida P., Corazza S. 2005. Indagini di scavo in castellieri di Udinese. W: Càssola Guida P., Corazza S. (red.), *Dai tumuli ai castellieri. 1500 anni di storia in Friuli (2000–500 a.C.)*. (= *Aquileia Nostra* 76), 341–360.
- Càssola Guida P., Corazza S. 2006a. Friuli Venezia Giulia. Castelliere di Sedegliano (prov. di Udine). *Rivista di Scienze Preistoriche* 56, 620–622.

- Càssola Guida P., Corazza S. 2006b. Indagini di scavo in castellieri di Udinese. W: Càssola Guida P., Corazza S. (red.), *Dai tumuli ai castellieri. 1500 anni di storia in Friuli (2000–500 a.C.)*. (= *Aquileia Nostra* 77), 293–314.
- Càssola Guida P., Corazza S. 2007a. Sedegliano (UD). Scavi nel castelliere (2006). *Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici del Friuli Venezia Giulia* 1, 164–166.
- Càssola Guida P., Corazza S. 2007b. Friuli Venezia Giulia. Castelliere di Sedegliano. *Rivista di Scienze Preistoriche* 57, 447–448.
- Cavazza S. 2012. Gradisca, la città e il castello. W: *Gradisca ritrovata. Atti del convegno (Palazzo Monte di Pietà, Gradisca d'Isonzo, 9 ottobre 2011)*, 17–25. Gorizia: Gruppo Archeologico Goriziano-Centro Ricerche Carsiche “C. Seppenhof”.
- Čede P., Lieb G.K. 2018. Die Grazer Altstadt. Das UNESCO-Weltkulturerbe „Historisches Zentrum“. *Geograph* 63, 32–41.
- Christie N. 2001. The “castra” of Paul Deacon and the longobard frontier in Friuli. W: *Paolo Diacono e il Friuli altomedievale. Atti del XIV Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo, Cividale del Friuli-Bottenicco di Moimacco 24–29 settembre 1999*, 231–251. Spoleto 2001: Centro italiano di studi sull'alto Medioevo.
- Chudziak W. 2016. Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsc centralnego. *Archaeologia Historica Polona* 24, 41–58.
- Ciglencečki S. 1981. Staroslovanske naselbine. *Arheološki vestnik* 32, 591–593.
- Ciglencečki S. 1987. *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Ciglencečki S. 1990. Le fortificazioni di altura dell'epoca tardo-antica in Slovenia. *Archeologia Medievale* 17, 17–20.
- Ciglencečki S. 2006. Insediamento ostrogoto in Slovenia. W: M. Buora, L. Villa (red.), *Goti nell'arco alpino orientale* (= *Archeologia di frontiera* 5), 107–122. Trieste: Editreg.
- Ciglencečki S. 2008. Castra und Höhensiedlungen vom 3. bis 6. Jahrhundert in Slowenien. W: H. Steuer, V. Bierbrauer (red.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, 481–532. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Cividini T. 1997. *Presenze romane nel territorio del Medio Friuli 1: Sedegliano*. Tavagnacco: Arti grafiche friulane.
- Conte F. 1990. *Gli Slavi. Le civiltà dell'Europa centrale e orientale* (= *Piccola Biblioteca Einaudi. Nuova serie. Storia* 316). Torino: Einaudi.
- Corazza S. 2000. Sedegliano, castelliere. Scavi 2000. *Aquileia Nostra* 71, 645–648.
- Corbellini R., Masau Dan M. 1979. *Gradisca (1479–1511). Storia di una fortezza*. Gradisca d'Isonzo: Comune di Gradisca d'Isonzo.
- Crevatin F. 1981. I nomi dei castellieri frulani. W: T. Miotti (red.), *Storia ed evoluzione dell'arte delle fortificazioni in Friuli* (= *Castelli del Friuli* 5), 41. Udine: Del Bianco Editore.
- Crismani A. 2005. Gli scavi di Carlo Marchesetti al castelliere di Catinara: i materiali protostorici. W: *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003* (= *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Serie seconda, Studi* 9), 117–148. Trieste: Editreg.
- Curta F. 2001. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700* (= *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series* 52). Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Curta F. 2006. Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy. W: P. Urbańczyk (red.), *Nie-Słowianie o początkach Słowian* (= *Mała Biblioteka* 18), 27–55. Poznań–Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Cyngot D. 2012. Archeologia i językoznawstwo. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, 791–802. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Desinan C.C. 1976. *Problemi di toponomastica friulana. Contributo I*. Udine: Società Filologica Friulana.
- Desinan C.C. 1977. *Problemi di toponomastica friulana. Contributo II*. Udine: Società Filologica Friulana.
- Di Prampero A. 1882. *Saggio di un glossario geografico friulano dal VI al XIII secolo*. Venezia: Tipografia di G. Antonelli (przedruk z 2001 r. z poprawkami, dodatkami, bibliografią pod red. G. Frau. Tavagnacco–Udine: Tipografia AURA due).
- Domańska E. 2008. Problem rzeczy we współczesnej archeologii. W: J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa (red.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, 27–60. Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- Domańska I. 2011. Antropologia literatury – projekt interdyscyplinarny czy transdyscyplinarny? *Przegląd Kulturoznawczy* 9 (1), 55–64.
- Du Cange Ch. M.DCC.XXXIII [1733]. *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis* 1: A–B. Parisiis: Sub Oliva Caroli Osmont via San-Jacobæ.
- Dulinicz M. 2010. Śmierć Ferdulfa. Miejsca obronne na pograniczu słowiańsko-longobardzkim w VI i VII stuleciu. W: A. Bartoszewicz, G. Myśliński, J. Pysiak, P. Żmudzki (red.), *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, 70–84. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dzino D. 2010. *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* 12). Leiden–Boston: Brill.
- Everett D.L. 2021. *Język. Narzędzie kultury*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Fenton S. 2007. *Etniczność*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Finco F. 2003. Toponimi di origine slovena nella pianura friulana. W: E. Costantini (red.), *Slovenia: un vicino da scoprire. Ottantesimo congresso, Lubiana, 21 settembre 2003. Otantesin congrès, Lubiane, 21 di setembar 2003*, 539–558. Udine: Società Filologica Friulana.
- Finco F. 2021. Toponomastica friulana e strati linguistici slavi: un (ri) esame. *Quaderni Friulani di Archeologia* 31 (1), 215–233.
- Flego S., Rupel L. 1993. *I castellieri della provincia di Trieste* (= *Il patrimonio culturale*). Trieste: Editoriale Stampa Triestina S.p.A.
- Florek M. 2014. Czy „grodzisko” to dawny, zniszczony gród? O niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł toponomastycznych. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 35, 171–188.
- Fontana A. 2001. Codroipo, Castelliere di Rividischia: nuovi dati telerilevati. *Aquileia Nostra* 72, 233–238.
- Francescutto M. 2012. Luoghi di culto e “castra”: il territorio friulano tra Tardoantico e Alto Medioevo. *Atti dell'Accademia roveretana degli Agiati* 262, ser. 9, vol. 2, A, fasc. 2, 151–188.
- Franck A. 1854. Bericht über die Auffindung eines uralten Leichtenfeldes bei Kettlach unweit Gloggnitz und über einige andere bemerk-

- kenswerte Fundstücke. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 12, 235–246.
- Frau G. 1978. *Dizionario toponomastico del Friuli-Venezia Giulia. Primo repertorio organico di nomi di luoghi della regione* (= *Scolastica collana didattica e di divulgazione* 1). Udine: Istituto per l'Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia.
- Frau. G., Pellegrini G.B. 1969. I nomi dei castelli friulani. *Studi Linguistici Friulani* 1, 257–312.
- Furlani U. 1986. Testimonianze storiche ed archeologiche a Lucinico, Mossa, San Lorenzo Isontino, Capriva e Medea. W: E. Sgubin (red.), *Marian e i pais dal Friul orientâl: 63n Congres, 28 di setembar 1986, Societât filologiche furlane*, 23–60. Udine–Gorizia: Società Filologica Friulana; Grafica Goriziana.
- Fusek G. 2004. 'Slawen' oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. *Slovenská Archeológia* 52 (1), 161–186.
- Garzaniti M. 2013. *Gli slavi. Storia, cultura e lingue dalle origini ai nostri giorni* (= *Manuali universitari* 141, *Lingue e letterature straniere*). Roma: Carocci editore.
- Gazzini M. 2002. Gli utenti della strada: mercanti, pellegrini, militari. *Reti Medievali Rivista* 3 (1), gennaio-giugno, 1–12.
- Gell A. 1998. *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Ghiro M., Vicenzutto D. 2015. Geomorfologia delle Gradisce e dell'area limitrofa. W: G. Tasca, C. Putzolu, D. Vicenzutto (red.), *Un castello nel Medio Friuli. Gradisce di Codroipo, 2004–2014*, 50–52. Piasin di Prato: Litho Stampa srl.
- Ghislanzoni E. 1932. Euganei. W: *Enciclopedia Italiana*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana.
- Giesler J. 1980. Zur Archäologie des Ostalpenraums vom 8. bis 11. Jahrhundert. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 85–98.
- Giesler J. 1997. *Der Ostalpenraum vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen 2: Historische Interpretation* (= *Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen* 1). Rahden: Verlag Marie Leidorf GMBH.
- Giesler J. 2001. Kottlachkultur. W: J. Hoops (red.), *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 17: *Kleinere Götter-Landeschaftsarchäologie*, 155–161. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Glaser F. 1994. Archäologisch-historische Ergebnisse im Lichte der letzten Ausgrabungen in St. Peter in Holz/Teurnia und auf dem Hemmaberg/Iuenna. *Archeološki vestnik* 45, 165–173.
- Glaser F. 2000. Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum. W: R. Bratož (red.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, 199–218. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije; Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Glaser F. 2006. L'epoca ostrogota nel Norico (493–536). Le chiese sull'Hemmaberg e la necropoli nella valle. W: M. Buora, L. Villa (red.), *Goti nell'arco alpino orientale* (= *Archeologia di frontiera* 5), 83–105. Trieste: Editreg.
- Godłowski K. 1999. Spór o Słowian. W: H. Samsonowicz (red.), *Narodziny średniowiecznej Europy*, 52–85. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Godłowski K. 2000. *Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism pod redakcją Michała Parczewskiego*. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gołąb Z. 1987. Etnogeneza Słowian w świetle językoznawstwa. W: G. Labuda, S. Tabaczyński (red.), *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej* 1, 71–80. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Górny H. 2015. Nazewnictwo miejskie Krakowa – przeszłość i teraźniejszość. *Onomastica* 59, 377–387.
- Grafenauer B. 1946. *The National Development of the Carinthian Slovenes*. Ljubljana: Research Institute, Section For Frontier Questions.
- Grafenauer B. 1952. *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Greenberg J.H. 1988. Rev.: *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Colin Renfrew. New York: Cambridge University Press, 1987. 360 pp. *American Anthropologist* 90, 1029–1030.
- Greenberg M.L. 2000. *A Historical Phonology of the Slovene Language* (= *Historical Phonology of the Slavic Languages* 13). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Grozdanow C. = Грозданов Ц. 2015. *Свети Наум Охридски. Скопие: Македонска Академија на науките и уметностите, Книгоиздателство „Матица Македонска“*.
- Gurvitch G. 1964. *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Halbwachs M. 1992. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hänsel B. 2009. Die Bronzezeit – 2200–800 v. Chr. W: S. von Schnurbein (red.), *Atlas der Vorgeschichte. Europa von den ersten Menschen bis Christi Geburt*, 106–149. Stuttgart: Theiss in Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Hauke J. 2021. Metody statystyczne w geografii społeczno-ekonomicznej: szkic historyczny oraz ograniczenia i korzyści stosowania w dobie cyfryzacji. *Czasopismo Geograficzne* 92 (1): 73–93.
- Heather P. 2010. *Empires and Barbarians. The Fall of Rome and the Birth of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Hodder I. 2012. *Entangled. An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Holzer G. 2007. *Historische Grammatik des Kroatischen Einleitung und Lautgeschichte der Standardsprache* (= *Schriften über Sprachen und Texte* 9). Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien: Peter Lang.
- Holzer G. 2020. *Untersuchungen zum Urslavischen: Einleitende Kapitel, Lautlehre, Morphematik* (= *Schriften über Sprachen und Texte* 13). Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Warsaw–Wien: Peter Lang.
- Hülsem Ch. 1907. Euganei. W: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 6, 1: *Ephoros–Eutychos*. Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung.
- Iwaniszewski S. 2012. Archeologia czasu. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, 273–283. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S. 2002. *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Janowski B. 1908. *O odległościach jako czynniku rozwoju kultury*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.
- Jażdżewski K. 1964. *Ketlaska kultura*. W: W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński (red.), *Słownik starożytności słowiańskich* 2: F–K,

403–404. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Kaempfler W. 2007. Tempo. W: Ch. Wulf (red.), *Le ide dell'antropologia*. Milano: Bruno Mondadori.

Kajkowski K. 2018. Zagadnienie tzw. grodów kultowych na wczesno-średniowiecznym Pomorzu. *Slavia Antiqua* 59, 131–151.

Karoušková-Soper V. 1983. *The Castellieri of Venezia Giulia, North-eastern Italy (2nd-1st Millennium B.C.)* (= *British Archaeological Reports, International Series* 192). Oxford: BAR Publishing.

Kant I. 2013. *Krytyka czystego rozumu*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Kastelic J. 1960. *Staroslovanski Kranj*. W: J. Žontar (red.), *900 let Kranja. Spominski zbornik*, 38–50. Kranj: Občinski ljudski odbor.

Kazanski M. 2020. Archaeology of the Slavic Migrations. W: M.L. Greenberg, L.A. Grenoble (red.), *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Dostęp: hal-02902087. Paris: CNRS.

Kiersnowski R. 1958. Grodziska pomorskie w najdawniejszych przekazach źródeł pisanych. *Archeologia Polski* 2 (2), 241–266.

Kisiała W., Rutkiewicz M. 2017. Zastosowanie diagramu Woronoja w badaniu przestrzennych wzorców rozmieszczenia i dostępności sklepów dyskontowych. *Przegląd Geograficzny* 89 (2), 187–212.

Klaić N. 1975. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Tiskgrafičkog Zavoda Hrvatske.

Klotz E. 2017. *Urslawisches Wörterbuch*. Wien: Facultas.

Knific T. 1999. Gradišče nad Bašljem. W: D. Božič, J. Dular (ed.), *Zakladi tisoletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, 398–401. Ljubljana: Modrijan.

Kobyliński Z., Szymański W. 2015. Grodzisko w Haćkach na Podlasiu. W: M. Żurek, M. Krasna-Korycińska (red.), *Archaeologica Hereditas. Grody średniowiecznego Mazowsza. Księga poświęcona pamięci Marka Duliczyka*, 111–145. Warszawa–Zielona Góra: Fundacja Archeologiczna; Instytut Archeologii UKSW; Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Kopytoff I. 1986. The Cultural Biography of Things: Commoditization as Proces. W: A. Appadurai (red.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, 64–92. Cambridge: Cambridge University Press.

Kopytoff I. 2005. Kulturowa biografia rzeczy. Utowarowienie jako proces. W: M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, 249–274. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Korošec P. 1979. *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov* 1–2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Korošec P. 1987. Die Ethnogenese der Alpenslawen durch das Prisma der materialen Kultur. W: G. Labuda, S. Tabaczyński (red.), *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej* 1, 97–103. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Korošec P. 1999. Naselbinska struktura Ptuja v slovanskem obdobju zgodnjega srednjega veka s poudarkom na 9. Stoletju. W: J. Šumi (red.), *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem: Šumijev zbornik* (= *Razprave Filozofske fakultete*), 79–85. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Kos M. 1985. *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*. Ljubljana: Slovenska Matica.

Kosi M. 2009. *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. Stoletja* (= *Thesaurus memoriae series Opuscula* 1). Ljubljana: Zgodovinski Inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.

Kowalczyk E. 2000. Sacrum. Z dziejów mitów toponomastycznych w archeologii. W: S. Moździoch (red.), *Człowiek. Sacrum. Środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu* (= *Spotkania Bytomskie* 4), 27–36. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Krzepkowski M., Michalewicz M. 2021. Relikty grodziska w Jankowie Dolnym, gm. Gniezno, w świetle źródeł archiwalnych i analizy danych teledetekcyjnych. *Studia Lednickie* 20, 33–50.

Kurnatowska Z. 1977. *Słowiańszczyzna południowa* (= *Kultura Europy wczesnośredniowiecznej* 3). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Labuda G. 1999. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* (= *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia* 5). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk; Wydawnictwo Sorus.

Lambertini I. 2006. Il Castelliere di Rividischia (UD): il materiale ceramico nell'ambito dell'età del Bronzo dell'Italia Nord-orientale. *Padusa* 42, 25–43.

Lambertini I., Tasca G. 2006. Castelliere di Rividischia, scavi 1998–2000: la ceramica. *Quaderni Friulani di Archeologia* 16 (1), dicembre, 113–184.

Latour B. 2010. Przedmioty także posiadają sprawczość. W: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, 525–560. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Leciejewicz L. 1996. Wielkie Morawy i Wenecja w IX wieku. *Slavia Antiqua* 37, 153–162.

Lindstedt J., Salmela E. 2020. Language Contact and the Early Slavs. W: T. Klír, V. Boček, N. Jansens (red.), *New perspectives on the Early Slavs and the rise of Slavic* (= *Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft* 6), 275–299. Heidelberg: Winter Verlag.

Lonza B. 1963. Guida alla preistoria di Trieste. *Pagine Istriane* 12, serie IV, 9, 21–37.

Lonza B. 1973. *Il villaggio protoveneto presso Cattinara e Guida alla preistoria di Trieste*. Trieste: Italo Svevo.

Lonza B. 1977. *Appunti sui castellieri dell'Istria e della provincia di Trieste*. Trieste: Italo Svevo.

Ludwig U., Schmid K. 1987. L'Evangelario di Cividale dopo il restauro. *Forum Iulii* 10–11 (1986–1987), 15–29.

Lusuardi Siena S., Villa L. 1998. Castrum Reunia (Ragogna, Udine): gli scavi nella chiesa di San Pietro in Castello. W: S. Patitucci Uggeri (red.), *Scavi medievali in Italia 1994–1995; atti della Prima Conferenza Italiana di Archeologia Medievale, Cassino, 14–16 dicembre 1995*, 179–198. Roma–Freiburg–Wien: Herder.

Mader B. 1988. Die frühmittelalterlichen Slawen in Friaul aus der Sicht der Toponyme. W: G.C. Menis (red.), *Cultura in Friuli 1: Atti del convegno internazionale di studi in omaggio a Giuseppe Marchetti (12–14 settembre 1986)*, 35–42. Udine: Società Filologica Friulana.

Mader B. 1993. Das slawische Gräberfeld von Pordenone – Palazzo Ricchieri. *Aquileia Nostra* 64, 241–300.

Mader B. 2004. La prima menzione di Gorizia e gli insediamenti slavi in Friuli. Note toponomastiche e archeologiche. W: S. Cavazza (red.), *Da Ottone III a Massimiliano I. Gorizia e i Conti di Gorizia nel Me-*

- dioevo (= *Storia goriziana e regionale* 4), 31–49. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.
- Mańczak W. 2003. Rec.: Colin Renfrew, *Archeologia i język. Łami-główka pochodzenia Indoeuropejczyków*, przekład E. Wilczyńskiej i A. Marciniaka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań 2001, ss. 411, 45 rycin w tekście. *Przegląd Archeologiczny* 51, 191–192.
- Marcato C. 2005. Il lessico delle „aree di circolazione”. W: C.A. Mastrelli (red.), *Odonomastica. Criteri e normative sulle denominazioni stradali. Atti del convegno (Trento, 25 settembre 2002)*, 63–75. Trento: Provincia autonoma; Soprintendenza per i beni librari e archivistici.
- Marchesetti C. 1903. I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. *Atti del Museo Civico di Storia Naturale di Trieste* 10 (Serie nuova 6), 1–206.
- Marciniak A. 2012. Przedstawianie i narratywizm w archeologii. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, 162–177. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Maselli Scotti F. 1977a. Scavi della Soprintendenza Archeologica di Trieste. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 77, 25 n.s., 453–459.
- Maselli Scotti F. 1977b. Prime considerazioni sul recente scavo a Cattinara. W: *Atti del Convegno di Studi. Le Età del Bronzo e del Ferro nell'Isontino tenutosi a Palazzo Attems il 24 giugno 1977*, 45–55. Gorizia: Arti grafiche Campestrini.
- Maselli Scotti F. 1978. Cattinara (Colle della Chiusa). Scavi 1977–1978. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 78, 143–156.
- Maselli Scotti F. 1981. Il bronzo finale e il primo ferro a Cattinara. *Atti Civici Musei Storia ed Arte Trieste* 12 (1), 133–160.
- Maselli Scotti F. 1982. Scavi della Soprintendenza archeologica di Trieste. Anni 1979–1980. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 81–82, 29–30 n.s., 491–504.
- Maselli Scotti F. 1983a. Scavi della Soprintendenza archeologica di Trieste. Anni 1980–82. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 83, 245–255.
- Maselli Scotti F. 1983b. Primi risultati sullo scavo di Cattinara ed i castellieri triestini dell'età del Ferro. *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia* 4 (1978–1981), 281–307.
- Maselli Scotti F. 1988. Scavi archeologici della Soprintendenza nella Provincia di Trieste. Anni 1987–88. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 88, 215–219.
- Maselli Scotti F. 1994. Indagini recenti nei castellieri segnalati da Marchesetti. W: E. Montagnari Kokelj (red.), *Carlo Marchesetti a cent'anni dalla pubblicazione di „Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino”*. *Atti della giornata internazionale di studio su Carlo Marchesetti. Trieste, 9 ottobre 1993*, 221–228. Trieste: Riva Artigrafiche.
- Maselli Scotti F. 2001. I castellieri giuliani tra protostoria e romanizzazione. *Antichità Altoadriatiche* 49: *I Celti nell'Alto Adriatico*, 87–94.
- Maselli Scotti F. 2005. Cattinara, Trieste. Modalità di sistemazione del pendio nell'abitato dell'età del ferro. W: *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003 (= Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Serie seconda, Studi 9)*, 149–167. Trieste: Editreg.
- Menis G.C. 1987. „Castrum Nemas” – Nimis. *Aquileia Nostra* 58, 366–367.
- Micali G. 1832. *Storia degli antichi popoli italiani* 2. Firenze: Tipografia all'Insegna di Dante.
- Mierzwiński A. 2007. *Ślęzańska układanka. Strukturalno-semiotyczne poszukiwania kontekstu historycznego*. Wrocław: Chronicon.
- Mihovilić K., Hänsel B., Teržan B. 2018. Fortifikacijski sistemi br-nčanodobnih naselja u Istri – koncepti i promjene / Fortification Systems of the Bronze-Age Settlements in Istria – Concepts and Changes. *Archaeologia Adriatica* 12, 161–191.
- Miotti T. (red.). 1988. *I sette castra di Paolo ed altri studi castellologici (= Castelli del Friuli 7)*. Udine: Del Bianco Editore.
- Modrzewska-Pianetti I. 2008. *Północ Italii przedrzymskiej. Człowiek i środowisko*. Warszawa: Trio.
- Moles A., Rohmer E. 1972. *Psychologie de l'espace (= Mutations-Orientations)*. Paris: Casterman.
- Moro G., Tasca G. 2010. Gradisce di Codroipo (UD): ceramica dall'US 61. *Gortania* 32, 111–138.
- Moscjon R. 1999. *Là cu gjavà il piçul. Toponomastiche di S. Marie la Lungje, Merèt di Cjapitul, Roncjetis, Roncjis di Cjapitul*. Palmanova: Comun di S. Marie la Lungje.
- Moser K. 1899. *Der Karst und seine Höhlen. Naturwissenschaftlich geschildert. Mit einem Anhang über Vorgeschichte, Archäologie und Geschichte, und einer Chromotypie, zwei Tafeln mit Reproduktionen prahistorischer Funde, einer Orientierungskarte und 24 Abbildungen im Texte*. Triest: P.H. Schimpff.
- Mosetti A. 1933. La rocca di Gradisca e l'origine della denominazione di „Borgo della Rocca”. *Studi Goriziani* 9, 113–137.
- Moszyński L. 1994. Znaczenie przedcyrilometodiańskich tekstów słowiańskich związanych z misją salzburską dla kształtowania się ogólnosłowiańskiej terminologii chrześcijańskiej. *Łódzkie Studia Teologiczne* 3, 121–132.
- Moździoch S. 2013. Życie codzienne średniowiecznego Polaka w świetle odkryć archeologicznych czyli rozpaczliwa próba udowodnienia, że nam dzisiaj żyje się lepiej. W: M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzesiński (red.), *Wioski i parafie w średniowieczu. Wykłady popularno-naukowe zorganizowane w ramach IX Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 8–9 czerwca 2013 roku*, 104–128. Poznań–Łądz: Stowarzyszenie „Unia Nadwarciańska”, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Starostwo Powiatowe w Słupcy.
- Myga-Piątek U. 2012. *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Nalepa J. 1964. Grody. W: W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński (red.), *Słownik starożytności Słowiańskich* 2: F–K, cz. 1: F–H, 163–164. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Negri A. 2010. Una fibula a disco con smalti riferibile alla cultura di Köttlach dal Museo di Cividale. *Forum Iulii* 34, 103–112.
- Nicotra C. 2018. Opere militari e difese popolari. La politica veneziana in Friuli e la protezione delle popolazioni rurali alla fine del XV secolo. *Revista de Historia da Arte* 13, 27–45.
- Nora P. 1996. General Introduction: Between Memory and History. W: P. Nora, D. Critzman (red.), *Realms of Memory. The Construction of the French Past 1: Conflicts and Divisions*, 1–20. New York: Columbia University Press.

- Nora P. 2009. Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire. *Archiwum* 2, 4–12.
- Norman K.R. 1988. Rev.: Archaeology and language: The puzzle of Indo-European origins: Colin Renfrew, Jonathan Cape, London, 1987. xiv+346 pp. *Lingua* 76, 91–99.
- Ogris A. 2007. *Marktgemeinde Maria Saal, Geschichte – Kultur – Natur. Ein Gemeindebuch für alle*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs.
- Olsen B. 2010. Kultura materialna po tekście: przywracanie obecności rzeczom. W: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, 561–592. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Pahor S. 1960. Nastanek srednjeveškega Trsta. *Jadranski koledar* 1961, 170–173.
- Pahor S. 1962. Iz zgodovine Kontovela. *Jadranski koledar* 1962, 102–104.
- Pahor S. 1987. Iz preteklosti Kontovela. W: J. Ban (red.), *S pesmijo k srcu – 100 let organiziranega petja na Proseku in Kontovelu, 1887–1987*, 10–14. Prosek–Kontovel–Trst: Moški pevski zbor „Vasilij Mirk”; Narodni in študijski knjižnici.
- Parczewski M. 1988. *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Parczewski M. 1991. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. *U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*. Kraków: Instytut Archeologii UJ; Stanisław Kryciński.
- Parczewski M. 2002. Praojczyzna Słowian w ujęciu źródłoznawczym. W: A. Kokowski (red.), *Cień Światowita czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*, 23–68. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Parczewski M., Kaczanowski P. (red.). 2005. *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19–21 listopada 2001*. Kraków: Instytut Archeologii UJ.
- Pellegrini G.B., Prosdocimi A.L. 1967. *La lingua venetica* 1. Padova: Istituto di Glottologia dell'Università di Padova.
- Piccottini G. 1989. *Die Römer in Kärnten. Ein Führer zu den wichtigsten römischen Ausgrabungen und Denkmälern des Landes*. Klagenfurt: Carinthia.
- Piotrowski M. 2017a. Karol Bołsunowski i jego kolekcja plomb typu drohiczyńskiego. Ilustracja do rozważań o sprawczości rzeczy. W: L. Wojciechowski (red.), *Radość gromadzenia. Sztuka porządkowania. Dawne kolekcje, wykazy, katalogi w perspektywie badawczej*, 27–115. Lublin: Werset.
- Piotrowski M. 2017b. Opowieść o Grimualdzie, małoletnim synu Gisulfa, zawarta w *Historii Longobardów* Pawła Diakona. W: M.J. Bednarczyk, A.M. Pawłowska (red.), *Spojrzenie historyka na miasta, miasteczka i ludzi. Od średniowiecza do współczesności* (= *Spojrzenie historyka* 1), 11–35. Lublin: Werset.
- Piotrowski M. 2022. Dokument patriarchy Poppona z 1031 roku, jego kontekst historyczny oraz problem osadnictwa słowiańskiego w północno-wschodniej Italii w średniowieczu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 63, 187–218.
- Pittioni R. 1943. *Der frühmittelalterliche Gräberfund von Kottlach, Landkreis Gloggnitz, Niederdonau*. Brunn–München–Wien: Rohrer.
- Pleza M. 1952. *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian 1: (do VIII wieku)*. Poznań–Kraków: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Pleterski A. 1990. *Etnogeneza Slovanov. Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo.
- Pleterski A. 1999. Karnij postane Kranj. W: D. Božič, J. Dular (ed.), *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, 395–397. Ljubljana: Modrijan.
- Pleterski A. 2001. Staroslovansko obdobje na vzhod noalpskem ozemlju. *Zgodovina raziskav do prve svetovne vojne. Arheo* 21, 73–77.
- Pleterski A. 2013. Etnogeneza slavena – metode i proces. *Starohrvatska prosvjeta* 40, 8–32.
- Pleterski A., Belak M. 2002. Grobovi s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu. *Arheološki vestnik* 53, 233–300.
- Pohl H.D. 2005. Die Slavia submersa in Österreich: ein Überblick und Versuch einer Neubewertung. *Linguistica* 45, 127–150.
- Pohl W. 1988. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München: C.H. Beck.
- Pohl W. 2006. Początki Słowian. Kilka spostrzeżeń historycznych. W: P. Urbańczyk (red.), *Nie-Słowianie o początkach Słowian* (= *Mała Biblioteka* 18), 11–25. Poznań–Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Pohl W. 2018. *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca: Cornell University Press.
- Pokojski A., Panecki T., Słomska-Przech K. 2021. Cartographic visualization of density: exploring the opportunities and constraints of Heat Maps. *Polish Cartographical Review* 53, 21–36.
- Polek K. 1993. Kontakty handlowe państwa morawskiego. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie* 158, *Prace Historyczne* 16, 43–68.
- Pomian K. 2017. *Przeszłość jako przedmiot wiary. Historia i filozofia w myśli średniowiecza*. Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Popelka F. 1919. Untersuchungen zur ältesten Geseichte der Stadt Graz. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 17, 153–304.
- Popko M. 2002. Archeologia, genetyka i praojczyzna Indoeuropejczyków. *Archeologia* 53, 145–148.
- Popowska-Taborska H. 2004. *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Possenti E. 1995. Orecchini a lunula e cerchietti temporali riferibili alla cultura di Kottlach dalle provincie di Treviso e padova. *Aquileia Nostra* 66, 141–168.
- Quarina L. 1943. Castellieri e tombe a tumulo in provincia di Udine. *Ce fastu?: bollettino della Società filologica friulana* 19 (1–2), aprile, 54–86.
- Ramovš F. 1936. *Kratka zgodovina slovenskega jezika* 1 (= *Akadska Biblioteka* 7). Ljubljana: Akadska založba.
- Ramstetter K. 2018. *Kaiserzeitliche und spätantike Gebäude (Areal HA) auf dem Holzerberg in Teurnia/St. Peter in Holz*. W: G. Schörner, K. Meinecke (red.), *Akten des 16. Österreichischen Archäologentages am Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien vom 25. bis 27. Februar 2016*, 405–415. Wien: Phoibos Verlag.
- Rączkowski W. 2008. Antropogeniczne formy krajobrazowe powstałe w pradziejach i wczesnym średniowieczu w dorzeczu środkowej Wieprzy. *Landform Analysis* 7, 143–153.
- Renfrew C. 1987. *Archaeology and Language. The Puzzle of the Indo-European Origins*. London: Jonathan Cape.
- Renfrew C. 2001. *Archeologia i język. Łamigłówka pochodzenia Indoeuropejczyków*. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Roman G. 2014. L'antica via Ongaresca. *Atti e Memorie dell'Ateneo di Treviso* 32, 481–499.

- Rupel L. 1987. Arheoloska slika Proseka in Kontovela. W: J. Ban (red.), *Spesmijo k srcu – 100 let organizirane ga petja na Proseku in Kontove-lu 1887–1987*, 3–6. Prosek–Kontovel–Trst: Moški pevski zbor „Vasilij Mirk”; Narodni in študijski knjižnici.
- Sagadin M. 1987. Kranj križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja / A Cemetery From The Migration Period And The Early Slavic Period (= *Katalogi in monografije* 24). Ljubljana: Narodni muzej.
- Sartori B. 1978. *Castel Roganzuolo. Storia di un'antica pieve*. Vittorio Veneto: Tipse.
- Semenzi G.B.A. 1864. *Treviso e sua provincia*. Treviso: Tipografia Provinciale di Gaetano Longo.
- Settia A.A. 1986. „Pagana”, „Ongaresca”, „Pelosa”: strade medievali nell'Italia del Nord. *Studi Storici* 27 (3), 649–666.
- Scrinar V. 1957. Notiziario Archeologico. *Archeografo Triestino* 20 (1955–1956), 425–431.
- Słomska-Przech K., Panecki T., Pokojski W. 2021. Heat Maps: Perfect Maps for Quick Reading? Comparing Usability of Heat Maps with Different Levels of Generalization. *International Journal of Geo-Information* 10 (8), 562, 1–24.
- Snoj M. 2009. *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- Sokol V. 2011. Drugo shvaćanje hrvatskog identiteta. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 43, 459–474.
- Someda De Marco C. 1954. Reperti archeologici in Friuli. *Memoria. Atti dell'Accademia di Scienze Lettere e Arti di Udine* 12 (1951/1954), 177–194.
- Sós A.C. 1971. Mosaburg – Zalavar im 9. Jahrhundert. *Arheološki vestnik* 21/22, 81–94.
- Sós A.C. 1973. *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert* (= *Münchener Beiträge zur Vorund Frühgeschichte* 22). München: Beck.
- Šribar V. 1983. Der karantanisch-köttlacher Kulturkreis, Aquileja und Salzburg. *Aquileia Nostra* 54, 269–320.
- Šribar V. 1988. I primordi del feudalesimo in Friuli nelle testimonianze archeologiche. W: G.C. Menis (red.), *Cultura in Friuli. Atti del convegno internazionale di studi in omaggio a Giuseppe Marchetti (12–14 settembre 1986)* 1, 43–48. Udine: Società Filologica Friulana.
- Stacul G. 1972. Il Castelliere C. Marchesetti presso Slivia, nel Carso triestino (Scavo 1970). *Rivista di Scienze Preistoriche* 27 (1), 145–162.
- Stieber Z. 1933. O związkach grupy czesko-słowackiej z południowo-słowiańską. *Lud Słowiański* 3, z. 1, 131–139.
- Stieber Z. 1989. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa:
- Štih P. 1999. „Villa que Sclavorum lingua vocatur Goriza”. *Studio analitico dei due diplomi emessi nel 1001 dall'imperatore Ottone III per il patriarca di Aquileia Giovanni e per il conte del Friuli Werihen (DD.O.III. 402 e 412)*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Štih P. 2004. Le origini: Gorizia e Salcano intorno all'anno 1000. W: S. Cavazza (red.), *Da Ottone III a Massimiliano I. Gorizia e i Conti di Gorizia nel Medioevo* (= *Storia goriziana e regionale* 4), 31–49. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.
- Štih P. 2012. Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavi: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih. *Zgodovinski časopis* 66, 3–4 (146), 306–343.
- Strzelczyk J. 2006. *Zapomniane narody Europy* (= *Zrozumieć Europę*). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Štular B. 2019. The Zbiva Web Application: a Tool for Early Medieval Archaeology of the Eastern Alps. W: J. Richards, F. Niccolucci (red.), *The Ariadne Impact*, 69–82. Budapest: Archeolingua.
- Štular B., Lehner M. 2024. Introduction to the Settlement of the Eastern Alps in Early Middle Ages. W: B. Štular, M. Lehner, M. Belak (red.), *Settlement of the Eastern Alps in the Early Middle Ages* (= *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 48), 7–17. Ljubljana: Založba ZRC.
- Štular B., Lozić E. 2024. *Becoming Slav (Archaeological Evidence): Agricultural Anti-Revolution and Acculturation in the Eastern Alps*. W: B. Štular, M. Lehner, M. Belak (red.), *Settlement of the Eastern Alps in the Early Middle Ages* (= *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 48), 85–99. Ljubljana: Založba ZRC.
- Swoboda W. 1979. Skąd wzięli się Słowianie w dzisiejszych Włoszech we wczesnym średniowieczu? *Slavia Antiqua* 26, 1–12.
- Szczerbowska-Kopacz J. 2011. Klasyfikacja, znaczenie oraz pochodzenie nazw geograficznych w Polsce. *Językoznawstwo: współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze* 5, 177–184.
- Szymański W. 1988. Kultura ketlaska. W: L. Leciejewicz (red.), *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, 170–171. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szymański W. 2008. Pierwociny słowiańskiej sztuki fortyfikacyjnej według źródeł bizantyńskich z VI–VII w. *Archeologia Polski* 53 (1), 89–96.
- Szymański W. 2015. Refleksje na temat początków grodów u Słowian. W: M. Żurek, M. Krasna-Korycińska (red.), *Archeologia Hereditas. Grody średniowiecznego Mazowsza Księga poświęcona pamięci Marka Dulnicza* (= *Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie* 4), 31–38. Warszawa–Zielona Góra: Fundacja Archeologiczna; Instytut Archeologii UKSW; Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Tabaczyński S. 1998. Procesy etnogenetyczne: doświadczenia badawcze archeologii i przyszłość. W: M. Miśkiewicz (red.), *Słowianie w Europie wczesnego średniowiecza. Katalog wystawy*, 79–99. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Tagliaferri A. 1986. *Coloni e legionari romani nel Friuli celtico. Una ricerca archeologica per la storia 2: Documenti*. Pordenone: Grafiche Editoriali Artistiche Pordenonesi.
- Tasca G. 1998. Il “Castelliere” di Rividischia (Codroipo – Ud). *Quaderni Friulani di Archeologia* 8, 151–154.
- Tasca G. 1999. Comune di Codroipo, frazione San Martino, località Cjamp dai Cjastilirs (noto come castelliere di Rividischia), campagna di scavo 1999. *Quaderni Friulani di Archeologia* 9 (1), dicembre, 187–192.
- Tasca G. 2000. Castelliere di Rividischia (Codroipo – Ud). Campagna di scavi 2000. *Quaderni Friulani di Archeologia* 10, 127–130.
- Tasca G. 2004a. Codroipo, loc. Gradiscje. Campagna di scavo 2004. *Aquileia Nostra* 75, 652–657.
- Tasca G. 2004b. Gradiscje di Codroipo (UD). Campagna di scavo 2004. *Quaderni Friulani di Archeologia* 14, 167–176.
- Tasca G. 2005a. Castelliere di Gradiscje di Codroipo: scavi 2005. *Quaderni Friulani di Archeologia* 15, 267–272.
- Tasca G. 2005b. Codroipo, loc. Gradiscje. Campagna di scavo 2005. *Aquileia Nostra* 76, 395–399.

- Tasca G. 2006a. Codroipo (UD). Il sito di Gradiscje, campagne di scavo 2004–2006. Relazione preliminare. *Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici del Friuli Venezia Giulia* 1, 159–163.
- Tasca G. 2006b. Codroipo, loc. Gradiscje. Terza campagna di scavo (2006). *Aquileia Nostra* 77, 352–356.
- Tasca G. 2007. Codroipo (UD). Il sito di Gradiscje. Scavi 2007. *Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici del Friuli Venezia Giulia* 2, 148–151.
- Tasca G. 2008. Gradiscje di Codroipo. Quinta campagna di scavi (2008). *Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici del Friuli Venezia Giulia* 3, 170–173.
- Tasca G. 2015a. Le ragioni di uno scavo. W: G. Tasca, C. Putzolu, D. Vicenzutto (red.), *Un castelliere nel Medio Friuli Gradiscje di Codroipo, 2004–2014*, 47–49. Pasian di Prato: Litho Stampa srl.
- Tasca G. 2015b. Lo scavo della Gradiscje di Codroipo. Evidenze e materiali. W: G. Tasca, C. Putzolu, D. Vicenzutto (red.), *Un castelliere nel Medio Friuli Gradiscje di Codroipo, 2004–2014*, 62–91. Pasian di Prato: Litho Stampa srl.
- Tasca G., Brancolini C., Moro G., Valzolgher E. 2009. Gradiscje di Codroipo. Campagna di scavo 2009. *Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici del Friuli Venezia Giulia* 4, 182–195.
- Tonon M. 1988. Pordenone – Necropoli di Palazzo Ricchieri. Scavo 1988. *Aquileia Nostra* 59, 393–397.
- Tonon M., Brozzi M. 1987. Necropoli di Palazzo Ricchieri (Pordenone – scavo 1985). *Aquileia Nostra* 58, 221–232.
- Topolski J. 1976. *Świat bez historii*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Torre C. 2013. Gli Slavi nella Calabria bizantina. W: G. De Sensi Sestito (red.), *La Calabria nel Mediterraneo. Flussi di persone, idee e risorse. Atti del Convegno di Studi (Rende, 3–5 giugno 2013)*, 203–221. Soveria Mannelli: Rubettino.
- Truhlar F. 1981. Gradišča – utrjene naselbine Slovenije. *Arheološki Vestnik* 32, 530–538.
- Urbańczyk P. 2000. *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Urbańczyk P. 2006a. Zamiast wprowadzenia. W: P. Urbańczyk (red.), *Nie-Słowianie o początkach Słowian* (= *Mała Biblioteka* 18), 5–9. Poznań–Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Urbańczyk P. 2006b. Polski węzeł słowiański. W: P. Urbańczyk (red.), *Nie-Słowianie o początkach Słowian* (= *Mała Biblioteka* 18), 133–153. Poznań–Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Urbańczyk P. 2013. Jak powstawały państwa w czasach kształtowania się monarchii wczesnopiastowskiej. W: J. Banaszkiewicz, M. Kara, H. Mamzer (red.), *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, 317–329. Poznań: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Urbańczyk P. 2014. Archeologia grodzisk w badaniach wczesnych państw Europy Środkowej. W: K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, 27–36. Wrocław–Głogów: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Urbańczyk P. 2019. Centralne funkcje grodów w społeczeństwach wczesnośredniowiecznych. *Historia Slavorum Occidentis* 2 (21), 11–29.
- Urbańczyk P. 2023. Słowianie byli „produktem” przypadku historycznego!? *Archeologia Polski* 68, 285–315.
- Valič A. 1967. Staroslovanski Kranj. *Arheološki vestnik* 18, 417–423.
- Valič A. 1971. Vprašanja raziskovanj zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem. *Arheološki vestnik* 21–22 (1970–1971), 111–116.
- Valič A. 1975. Oris 20-letnih raziskovanj grobišča v Kranju. *Kranjski zbornik* 1975, 159–167.
- Valič A. 1985. Osnovna izhodišča arheoloških proučevanj mesta Kranja. *Kranjski zbornik* 1985, 88–94.
- Vannacci Lunazzi G. 2008. L'insediamento di Verzegnis-Colle Mazéit (UD). *Archeologia Uomo Territorio* 27, 25–30.
- Van Oyen A. 2015. Actor-Network Theory's Take on Archaeological Types: Becoming, Material Agency and Historical Explanation. *Cambridge Archaeological Journal* 25 (1), 63–78.
- Villa L. 1999. Ricerche archeologiche nel castrum Reunia. W: F. Piuze (red.), *Alle origini dei siti fortificati: oltre l'archeologia e il restauro. Esperienze a confronto e orientamenti della ricerca, I Giornata di Studi (Attimis (UD), 4 dicembre 1998)* (= *Quaderni del museo della terra dei nove castelli* 1), 69–76. Attimis: Museo della terra dei nove castelli.
- Villa L. 2001. Nuovi dati archeologici sui centri fortificati tardo antichi-altomedievali del Friuli. W: *Paolo Diacono e il Friuli alto-medievale. Atti del XIV Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo, Cividale del Friuli-Bottenicco di Moimacco 24–29 settembre 1999*, 825–861. Spoleto 2001: Centro italiano di studi sull'alto Medioevo.
- Villa L. 2006. Ragogna (UD). Scavi nel castello di Ragogna. *Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici del Friuli-Venezia Giulia* 1, 74–78.
- Villa L. 2008. Edifici e capanne e loro tecnica costruttiva. W: M. Bura, L. Villa (red.), *Goti dal Oriente alle Alpi* (= *Archeologia di frontiera* 7), 65–76. Trieste: Editreg.
- Vitri S. 2005. Castellieri tra l'età del ferro e la romanizzazione in Friuli. W: G. Bandelli, E. Montagnari Kokelj (red.), *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003* (= *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Serie seconda, Studi* 9), 239–256. Trieste: Editreg.
- Vitri S., Tasca G., Fontana A. 2013. Il Basso Friuli tra età del bronzo ed età del ferro. *Antichità Altoadriatiche* 76, 31–50.
- Wątróbska H., Ziewiec E. 2008. Zabytki fryzyjskie i wczesne dzieje języków słowiańskich. *Rocznik Slawistyczny* 57, 137–152.
- Wielowiejski J. 1984. *Na drogach i szlakach Rzymian*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wilkinson L., Friendly L. 2008. The History of the Cluster Heat Map. *The American Statistician* 63 (2), 179–184.
- Wiszewski P. 2012. Different Visions for Different Publicity? The Early Piasts Communication Strategy (c. 962–1058). W: S. Moździoch, P. Wiszewski (red.), *Consensus or Violence? Cohesive Forces in Early and High Medieval Societies (9th–14th c.)* (= *Interdisciplinary Medieval Studies* 1), 315–331. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Zabrocki L. 1963. *Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego 1: Prehistoria języka niemieckiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Zadnikar M. 1988. *Gospa Sveta in Gosposvetsko polje*. Celovec: Mohorjeva založba.
- Zalewska, A. 2005. *Teoria źródła archeologicznego i historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Zamboni A. 2005. Aspetti linguistici dell'odonomastica. W: C.A. Mastrelli (red.), *Odonomastica. Criteri e normative sulle denominazioni stradali. Atti del convegno (Trento, 25 settembre 2002)*, 77–89. Trento: Provincia autonoma; Soprintendenza per i beni librari e archivistici.
- Zawojski P. 2017. Posthumanizm, czyli humanizm naszych czasów. *Kultura i Historia* 32, 68–76.
- Zeidler-Janiszewska A. 2006. Visual Culture Studies czy antropologicznie zorientowana Bildwissenschaft? O kierunkach zwrotu ikoniznego w naukach o kulturze. *Teksty Drugie* 4, 9–30.
- Znaniecki F. 1938. Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 18 (1), 89–119.
- Zoll-Adamikowa H. 1996. Karantańsko-ketlaska kultura. W: A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (red.), *Słownik starożytności słowiańskich* 8/2. Supplement A–Z, 347–349. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Inne**
- Lo Zingarelli. *Vocabolario della lingua italiana: Lo Zingarelli. Vocabolario della lingua italiana*, N. Zingarelli (red.). Bologna 2009: Zanichelli.
- Dizionario di archeologia: Dizionario di archeologia. Il cammino dell'uomo attraverso 4000 voci e 3 milioni di anni di storia*, R.D. Whitehouse (red.). Milano 1989: SugarCo Edizioni.
- Carta Archeologica del Friuli Venezia Giulia – SFA: Carta Archeologica del Friuli Venezia Giulia – karta zabytku udostępniana przez Friulskie Towarzystwo Archeologiczne (Società Friulana di Archeologia).*

Marcin Piotrowski

Archaeology and Language: Slavic Names of Protohistoric Fortified Settlements in Northeastern Italy in the Broad Context of Linguistic Data, Written Sources, and Archaeological Finds

Summary

The article gathers and discusses twenty place names from northeastern Italy that derive from Proto-Slavic forms **gardu*, **gardiku*, and **gardiska*, which suggest a connection with a fortified settlement. Although these names could not have originated earlier than the Middle Ages, some are associated with protohistoric hillforts dated to the Bronze Age and the Early Iron Age. Others refer to later ones – Roman and Medieval defensive structures, and one corresponds to a naturally defensible protohistoric settlement. There are also names that, so far, cannot be linked to any such site. The study aimed to determine whether the non-coincidental convergence of old forms and “new” medieval and later names holds any informational value.

In the Friuli–Venezia Giulia region, the following locations are discussed: 1. Gradisca di Sedegliano, 2. Gradisca di Spilimbergo, 3. Gradiscutta (municipality of Codroipo, near castelliere di Rividischia), 4. Castelliere della Gradiscata in Monfalcone, 5. Castelliere La Gradiscje in Codroipo, 6. Gradišče (municipality of Duino-Aurisina), 7. Gradec near Rupinpiccolo (municipality of Sgonico), 8. Castelliere di Contovello, with the Slavic name Grad, in the Trieste district, 9. Gradische/Gradisce, and 10. Gradez/Gradec, both in the municipality of Sgonico, 11. Gradišče on Monte Chiave (municipality of Trieste) and 12. Castelliere di Slivia, locally known as Gradec, in the municipality of Duino-Aurisina. Besides these toponyms directly connected to identifiable protohistoric hillforts, there are several others whose interpretation is more complex. First of all it is necessary to mention the places located in Friuli-Venezia Giulia region: 13. Belgrado del Friuli (municipality of Varmo), 14. Gradisca d'Isonzo, *loco* municipality, 15. Gradisca in Pasiano di Pordenone, 16. Gradiscutta (municipality of Faedis), 17. Gradiscutta di Gorizia, 18. Gradiscia (municipality of Ruda), and 19. Gradischis in Beano (municipality of Codroipo). To this list must be added 20. Borgo Gradisca in Castello Roganzuolo (eastern Veneto

region), which corresponds to a visible protohistoric settlement (without a confirmed hillfort).

The study is transdisciplinary in nature, combining archaeological data with evidence from written sources and linguistic research. It aligns with research trends inspired by Colin Renfrew's *Archaeology and Language* as well as by broader humanistic paradigms such as the “material turn”, *lieux de mémoire* (sites of memory), and the archaeology of time.

The theoretical section explores the role of language as a cultural tool and as evidence of how people perceive space. Naming is treated as an act of valuation and domestication of the landscape – one that records ways of thinking about places and their functions. Thus, names of hillforts, fortified settlements (so-called *gradziska*, *gródki*, *grody* in Polish) were not merely descriptive but also symbolic – serving as elements of collective memory and local identity. The analysis also highlights the socializing function of the landscape.

The collected toponyms derived from Proto-Slavic **gardu*, **gardiku*, and **gardiska* were classified into four groups, depending on whether they were already confirmed in the Middle Ages and whether they are associated with known protohistoric fortified settlements. Regarding the empirical section, three morphological types are distinguished, which are coming from Proto-Slavic forms **gardu*, **gardiku*, and **gardiska*: Type I – with the suffix *-iska* (*Gradisca*, *Gradiscje*, *Gradišče*), denoting a place of a former hillfort; Type II – diminutive forms (*Gradec*, *Gradez*); Type III – direct forms (*Grad*, *Belgrado*), referring to a hillfort itself. One of the research questions concerned whether Slavic toponyms of this type – found throughout Central, Eastern, and Southern Europe – can legitimately be associated with fortified structures. Some researchers (archaeologists) have unjustifiably weakened this linguistically and historically grounded connection. The Italian examples aim to verify this relationship at the periphery of the Slavic world.

The toponyms are discussed within a broad framework of linguistic data (other Slavic place names), written sources, and archaeological discoveries from northeastern Italy. The analysis employs several methods, including tools of historical geography. The study also seeks to explain the persistence of Slavic place names in this region and to understand the motivations of medieval Slavic settlers who assigned specific names to abandoned protohistoric hillforts.

The final, interpretive section of the study introduces the concept of a “hermeneutics of space”, attempting to reconstruct how the Slavs perceived ancient fortified settlements and integrated them into their worldview. The chapter *Landscape – camp – “gród” – “gródek” – “grodzisko”* explores the evolution of these concepts, demonstrating that toponyms reflected social understandings of space while simultaneously functioning as instruments for incorporating older structures into Slavic cultural domains.

The study shows that as many as 60% of the analyzed toponyms of the first, second, and third types are linked to known protohistoric hillforts, with several already documented names in medieval written sources. This phenomenon reflects a form of spatial memory, in which language acted as a medium for interpreting the landscape. The findings confirm hypotheses concerning the persistence of Slavic place names in northeastern Italy, including those derived from Proto-Slavic **gardu*, **gardiku*, and **gardiska*. Based on linguistic and spatial-temporal analyses, it is possible to claim that this durability can be attributed to: (a) the relative intensity and stability of medieval Slavic settlement in adjacent areas (Friuli–Venezia Giulia and

eastern Veneto); (b) its gradual rather than abrupt disappearance (progressive Romanization occurring at different rates in various aspects of life); (c) proximity to regions permanently inhabited by Slavs and the maintenance of mutual contacts (especially with present-day Slovenia, Croatia, and parts of Austria); (d) the functional use of hillforts in marking and domesticating space (as boundary points); and (e) agency of materiality itself (overlooked in previous studies), its endurance and its role in shaping social relations.

One of the article’s conclusions is that archaeology and linguistics must work together: linguistic evidence such as toponyms can serve as archaeological sources when given appropriate interpretive value, while archaeological data provide chronological and cultural context for linguistic analyses. This integrated approach enables the reconstruction of historical processes that cannot be fully captured within a single discipline.

In conclusion, the article represents a transdisciplinary attempt to reconstruct the relationship between place, memory, and language. It shows that Slavic names in northern Italy are not accidental but serve as testimonies to the historical domestication of space and the dialogue between older and newer cultures. The study demonstrates that the analysis of toponyms, supported by archaeological data, offers deeper insight into both the medieval Slavic migrations and their cultural strategies of adaptation. The article forms part of a broader research project on medieval Slavic settlement in northeastern Italy.

